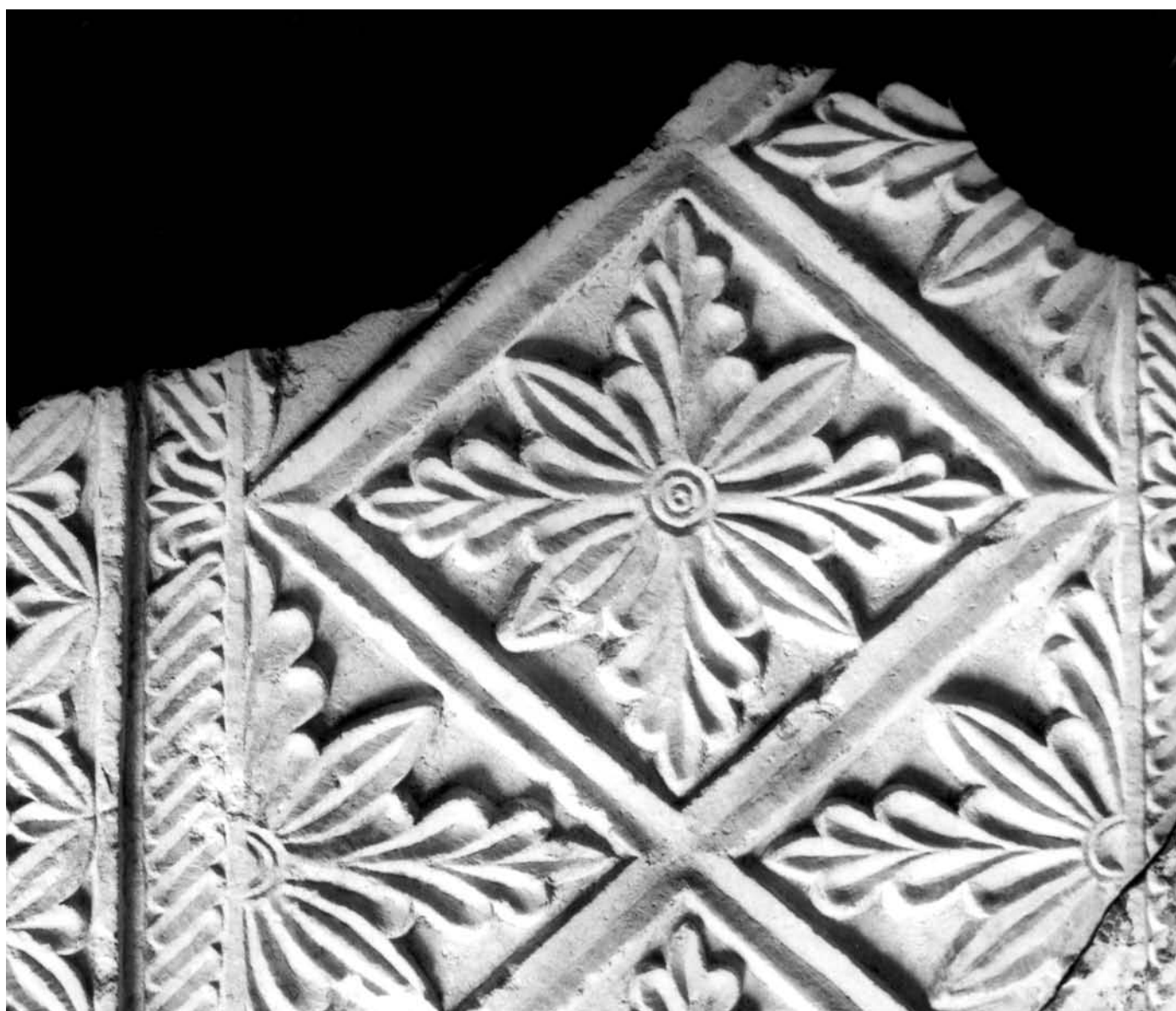

**BARCELONA,
EL CAMÍ CAP
A LA CAPITALITAT**

**BARCELONA,
EL CAMINO HACIA
LA CAPITALIDAD**

**BARCELONA,
THE PATH TO
ACHIEVING
CAPITAL STATUS**

**BARCELONE,
SUR LE POINT DE
DEVENIR CAPITALE**

BARCINO, DE COLÒNIA ROMANA A SEDE REGIA VISIGODA, MEDINA ISLÀMICA I CIUTAT COMTAL: UNA URBS EN TRANSFORMACIÓ

A Barcelona les dades arqueològiques permeten fer un recorregut de llarga durada per les diferents etapes de la ciutat, examinant les transformacions urbanes que tenen lloc des del segle IV fins a l'alta edat mitjana. A les etapes més antigues, la cristianització va ser el motor de canvi, la ciutat i el *suburbium* es transformen, la ciutat gira al voltant dels nous edificis cristians. En aquests segles podem

veure com el primer grup episcopal i centre de poder es transforma, s'amplia i es consolida definitivament, marcant el paisatge de la ciutat. La continuïtat i el canvi són el fil argumental que va des de la *Barcinona* cristiana i visigoda (la ciutat va ser *sede regia* en diferents moments dels segles V i VI), i l'etapa musulmana de la ciutat, de la que queden molt pocs registres arqueològics

documentats, fins a una ciutat "ruralitzada" sota el poder franc, que inicia un camí cap a una capital important de la Mediterrània.

Paraules clau: cristianització, visigots, *comes ciuitatais*, bisbe catòlic, bisbe arrià, grups episcopals, comte feudal, alta edat mitjana, call jueu.

BARCINO, DE COLONIA ROMANA A SEDE REGIA VISIGODA, MEDINA ISLÁMICA Y CIUDAD CONDAL: UNA URBE EN TRANSFORMACIÓN

En Barcelona los datos arqueológicos permiten realizar un recorrido de larga duración por las diferentes etapas de la ciudad, examinando las transformaciones urbanas que tienen lugar desde el siglo IV hasta finales de la Alta Edad Media. En las etapas más antiguas, la cristianización fue el motor de cambio, la ciudad y el *suburbium* se transforman, la ciudad gira en torno a los nuevos edificios cristianos. En estos

siglos podemos ver cómo el primer grupo episcopal y centro de poder se transforma, se amplía y se consolida definitivamente, marcando el paisaje de la ciudad. La continuidad y el cambio son el hilo argumental que va desde la *Barcinona* cristiana y visigoda (la ciudad fue *sede regia* en diferentes momentos de los siglos V y VI), y la etapa musulmana de la ciudad, de la que quedan muy pocos registros

arqueológicos documentados, hasta una ciudad "ruralizada" bajo el poder franco, que inicia un camino hacia una capital importante del Mediterráneo.

Palabras clave: cristianización, visigodos, *comes ciuitatis*, obispo católico, obispo arriano, grupos episcopales, conde feudal, Alta Edad Media, judería.

BARCINO, FROM A ROMAN COLONY TO A VISIGOTH SEDE REGIA, AN ISLAMIC MEDINA AND A COUNTY TOWN: AN URBS UNDER TRANSFORMATION

In Barcelona archaeological data enables a long journey through the different stages of the city, examining the urban transformation that took place from the 4th century to the Early Middle Ages. In the most ancient periods, Christianisation was the motor of change: the city and the *suburbium* were transformed and the city revolved around the new Christian buildings.

In these centuries, we can see how the first episcopal group and centre of power was transformed, enlarged and definitively consolidated, shaping the city landscape. Continuity and change define the progress from the Christian and Visigoth *Barcinona* (the city was *sede regia* in different moments of the 5th and 6th centuries) and the Muslim period of the city, of which very few

documented records remain, to a "ruralised" city under Frank rule, which would later become an important capital of the Mediterranean.

Key words: Christianisation, Visigoths, *comes ciuitatais*, Catholic bishop, Arian bishop, episcopal groups, feudal count, Early Middle Ages, Jewish quarter.

BARCINO, DE COLONIE ROMAINE À SEDE REGIA WISIGOTHE, MÉDINA ISLAMIQUE ET CITÉ COMTALE : UNE URBS EN TRANSFORMATION

À Barcelone, les données archéologiques permettent d'effectuer un long parcours à travers les différentes étapes de la ville en examinant les transformations urbaines qui s'y produisirent depuis le IVe siècle jusqu'au haut Moyen-âge. Lors des étapes les plus anciennes, la christianisation a été le moteur du changement, la ville et le *suburbium* se transforment, la ville s'organise autour des nouvelles constructions

chrétiennes. Au cours de ces siècles, nous pouvons voir comment le premier groupe épiscopal et centre de pouvoir se transforme, s'agrandit et se consolide définitivement tout en marquant le paysage de la ville. La continuité et le changement sont le fil argumentaire qui va de la *Barcinona* chrétienne et wisigothe (la ville a été *sede regia* à différentes périodes des Ve et VIe siècles), puis de l'étape musulmane de la ville, dont il reste

très peu de témoignages archéologiques documentés, jusqu'à une ville « ruralisée » sous le pouvoir franc, une ville qui deviendra progressivement une capitale importante de la Méditerranée.

Mots clé : christianisation, wisigoths, *comes ciuitatais*, évêque catholique, évêque arien, groupes épiscopaux, comte féodal, haut Moyen-âge, quartier juif.

BARCINO, DE COLÒNIA ROMANA A SEDE REGIA VISIGODA, MEDINA ISLÀMICA I CIUTAT COMTAL: UNA URBS EN TRANSFORMACIÓ

JULIA BELTRÁN DE HEREDIA
BERCERO*

quarhis

17

Els darrers quinze anys les intervencions arqueològiques fetes a Barcelona han aportat llum sobre nombrosos aspectes relatius als primers segles de la història de la ciutat. Aquestes actuacions i els estudis derivats han posat en relleu una gran quantitat de dades històriques, dades que de mica en mica permetran trencar definitivament la barrera que suposava l'estudi del període que va des de l'antiguitat tardana fins a l'alta edat mitjana únicament a partir de les fonts documentals. De sempre, aquesta manca de dades ha ancorat els historiadors en una divisió cronològica excessivament deutora dels esdeveniments polítics a gran escala.

En aquest article volem fer un recorregut de llarga durada per la Barcelona que va des del final del món clàssic fins a l'alta edat mitjana, etapa en la qual Barcelona inicia un llarg camí que la portarà a exercir un paper de capitalitat en el marc de la Mediterrània. El nostre estudi es basa fonamentalment en les evidències materials, però tenint en compte les fonts textuales que ajuden a donar forma a les dades extretes de l'arqueologia.¹

Continuïtat i canvi

Continuïtat i canvi, tradició i modernitat, innovació i resistència són conceptes contraposats que caracteritzen sempre les societats en transició, un dels temes d'estudi que ha cridat més l'atenció d'arqueòlegs i historiadors els darrers anys. En aquest sentit, les dades més significatives vénen del camp de l'arqueologia, disciplina que ha permès fer una nova mirada a un període considerat fosc i ple de tòpics. Com ja hem comentat, la necessària periodificació científica ens ha fet oblidar que el procés històric no es desenvolupa per etapes inconnexes, sinó a través de continuïtats i canvis originats en un ampli ventall de relacions casuales.²

Barcelona és un bon exponent d'aquestes continuïtats i canvis. La ciutat fundada per l'emperador August no sembla patir les conseqüències de les destruccions del segle III i passa a ser *sede regia* en períodes molt breus (però que van resultar decisius) a l'època visigoda; l'ocu-

pació musulmana la va convertir en medina islàmica durant vuitanta-set anys i a partir de l'any 801 va quedar sota el domini carolingi. La seva posició entre el poder franc i al-Àndalus la va situar com a lloc d'intercanvi cultural i comercial, i al segle X determinades circumstàncies (econòmiques, polítiques, socials...) la van portar a emprendre un camí propi.

Barcino, una colònia romana de fundació augustiana

Barcino neix com una petita colònia romana fundada per l'emperador August al voltant de l'any 10 aC, per controlar les transaccions comercials i les activitats portuàries de la desembocadura del Llobregat, així com una activitat econòmica lligada a l'explotació de la vinya i els cereals, sense oblidar els recursos piscícoles i minerals.

La ciutat de deu hectàrees estava limitada i tancada per una muralla. La seva planta era irregular, un rectangle amb les cantonades retallades, per poder adaptar-se a la topografia del terreny, un orografia marcada per dos petits turonets de 16,9 i 14 m d'alçada. El seu urbanisme era ortogonal i marcat per les dues vies principals, el *cardo* i el *decumanus maximus*. De la muralla fundacional hi ha escasses dades arqueològiques, però tot apunta a una cinta murària amb unes portes trifores (Puig, Rodà, 2007).

Amb relació a la topografia de la ciutat, les dades arqueològiques permeten plantejar una distribució en *insulae* de mides variables (Beltrán de Heredia, 2010a). Es coneix l'amplada del *decumanus maximus* (42 *pedes*) i la dels *cardines* i *decumani* (30 *pedes*), així com la d'*intervallum* (25 *pedes*), que es comença a ocupar a la segona meitat del segle I i continua al segle II dC.

Sabem que algunes *insulae* tenien façanes porticades, tot i que sembla que només en un dels costats del carrer. A l'interior de les *insulae*, s'han documentat diverses *domus* de proporcions notables (Cortés, 2011) que convivia amb espais de serveis o de transformació de productes, com una *fullonica* i una *tinctoria* del segle II dC (Beltrán de Heredia, 2000, 2001; Beltrán de Heredia, Tresseras, 2000), i una *cetaria* datada al segle III dC (Beltrán de

*Museu d'Història de Barcelona, jbeltran@bcn.cat.

1. Algunes de les dades presentades ja són ben conegudes i han estat publicades; en aquest cas no farem una descripció acurada de les estructures ni de la seqüència arqueològica o dels materials associats, sinó que remetrem el lector interessat a les diferents publicacions. Altres dades són totalment inèdites i tindran un tractament més aprofundit.

2. Ja vam abordar aquest tema en el congrés *The very beginning of Europe? Cultural and social dimensions of Early-Medieval migration and colonization (5th-8th)*, celebrat a Brussel·les l'any 2011: Beltrán de Heredia, J. 2012. "Barcelona, de *sede regia* a capitale comtale: continuïtats et changements". *Relicta Monografieën* 7. Brussel·les. pp. 159-184.

Heredia, 2001, 2005d, 2007), entre altres espais de caràcter “industrial”, com després veurem.

El *forum* de la ciutat no es trobava en posició central, sinó que estava una mica desplaçat cap al nord-oest, segurament per aprofitar el punt més alt de *Mons Taber*, on es va situar el temple. Aquest era un edifici hexàstil d'ordre corinti, que va ser construït en època augustiniana i dedicat al culte imperial. Actualment només se'n conserven quatre columnes i part del pòdium. L'entrada principal es localitzava just a l'eix longitudinal del *forum*, la qual cosa en remarcava la importància. Dels edificis administratius, comercials o judicials, no en sabem pràcticament res, raó per la qual no és possible fer cap plantejament hipotètic. L'única cosa segura en relació amb el *forum* (a banda del temple) és la seva organització en dues terrasses, una de més alta situada a l'extrem nord-est (on hi havia el temple), i una altra de més baixa a l'extrem sud-oest.³ Aquest fet facilitaria l'ocupació de la terrassa més baixa amb noves construccions a l'antiguitat tardana, com veurem després. A les *insulae* al sud-est del *forum* (en principi de dimensions més grans), sembla que també podia haver-hi edificacions de caràcter públic, com les termes públiques de la ciutat, conegudes com les termes de Sant Miquel.⁴

Barcino al segle IV

Barcino era al segle IV una ciutat pròspera i dinàmica, amb una clara continuïtat dels espais públics i privats. Una ciutat capaç d'emprendre un projecte de gran envergadura, com és la construcció d'un nou recinte emmurallat, i mantenir en ús la xarxa de sanejament urbana i l'abastiment d'aigua. La ciutat presentava una dinàmica econòmica i comercial important, com mostra la quantitat i varietat d'àmfores localitzades a la ciutat. (fig. 1)

L'activitat edilícia es constata en la construcció de noves i riques *domus*, i en la reforma de les ja existents, les quals s'ornen amb pintures i mosaics que segueixen les modes del moment (Cortés, 2011; Miró, 2011). El paper de

representació del *dominus* es posa en relleu a l'arquitectura domèstica: es documenten les sales de recepció, algunes amb absis com les dues de l'Arxiu Administratiu, d'altres situades en un nivell superior i obertes a un jardí molt ornamentat i amb jocs d'aigua, com passa a la de Sant Honorat (Cortés, 2011). Aquestes actuacions als àmbits domèstics van comportar també la construcció de termes privades i mostren com les elits urbanes privatitzen la higiene en un moment en què algunes de les termes públiques de la ciutat devien estar amortitzades i d'altres es deuen sostenir amb dificultat a causa de la desaparició de l'evergetisme imperial, municipal o de particulars, característic de la societat romana.

Cap a finals del segle III i principis del IV dC,⁵ es va construir un nou recinte emmurallat adossat a l'anterior per la part exterior i reforçat amb setanta-sis torres. A la banda de mar, davant de la línia de costa, es va aixecar un *castellum* de planta quadrangular amb un mur defensiu i set torres. Sens dubte, es tracta d'una defensa avançada, un espai fortificat que depassa la línia de muralla sud-est en direcció a la façana marítima. La seva situació indica un punt estratègic i de control en relació amb el port i el comerç marítim. Un cas similar, relacionat amb el comerç fluvial, el tenim al *castellum* de Còrdova i en altres recintes similars com el de *Sirmium*, a Sèrbia, o el de Sura, a Síria, tots dos relacionats amb el control del port fluvial i amb l'existència de magatzems i altres estructures portuàries (León, Murillo, 2009). A *Barcino*, les restes arqueològiques localitzades a l'interior sembla que indiquen, igualment, l'existència d'un *horreum*, un magatzem soterrani de grans dimensions, així com d'un edifici probablement de caràcter oficial.

La nova muralla comportà l'amortització de nombroses construccions que es localitzaven adossades al parament defensiu per l'exterior, estructures privades d'hàbitat⁶ i estructures públiques, com els dos conjunts termals suburbans localitzats a ambdós costats de la porta de mar de la ciutat, a la façana marítima. Es tracta de dos espais

3. La diferència de cota existent entre la base del pòdium del temple i la cota del terreny natural o de les primeres edificacions del sector de Sant Honorat (extrem sud-oest del fòrum) és de prop de 7 m.

4. Les dades arqueològiques extretes de les excavacions de Ciutat 3 i de la basílica dels Sants Just i Pastor semblen indicar que en aquesta insula va haver-hi edificacions (encara difícils de determinar) que res tenen a veure amb espais d'hàbitat de particulars. El tema del fòrum i de les edificacions del voltant està en aquest moment en un procés d'estudi.

5. A la muralla baiximperial de Barcelona li han estat atribuïdes diverses cronologies al llarg dels anys: finals del segle III, segle V o segle IV (Puig, Rodà, 2007). Els últims estudis fets a partir dels registres arqueològics sembla que apunten a una datació més propera, finals del segle III (Ravotto, A.; Rodà, I. 2012. Comunicació oral “Un segle de recerques arqueològiques a la muralla romana”. A les *Jordanes Intervenir a la muralla romana de Barcelona*. MUHBA.), datació clàssica que ja havia defensat Alberto Balil (vegeu la seva publicació de l'any 1961 *Las murallas romanas de Barcelona*).

6. S'han documentat arqueològicament diverses estructures amb pintures i mosaics adossats a la façana exterior de la muralla fundacional als sectors nord-est i nord-oest de la ciutat. L'existència de *domus* suburbanes és un fet documentat a *Barcino* (com la d'Antoni Maura o la de la plaça de Víctor Balaguer), tot i que encara poc treballat.

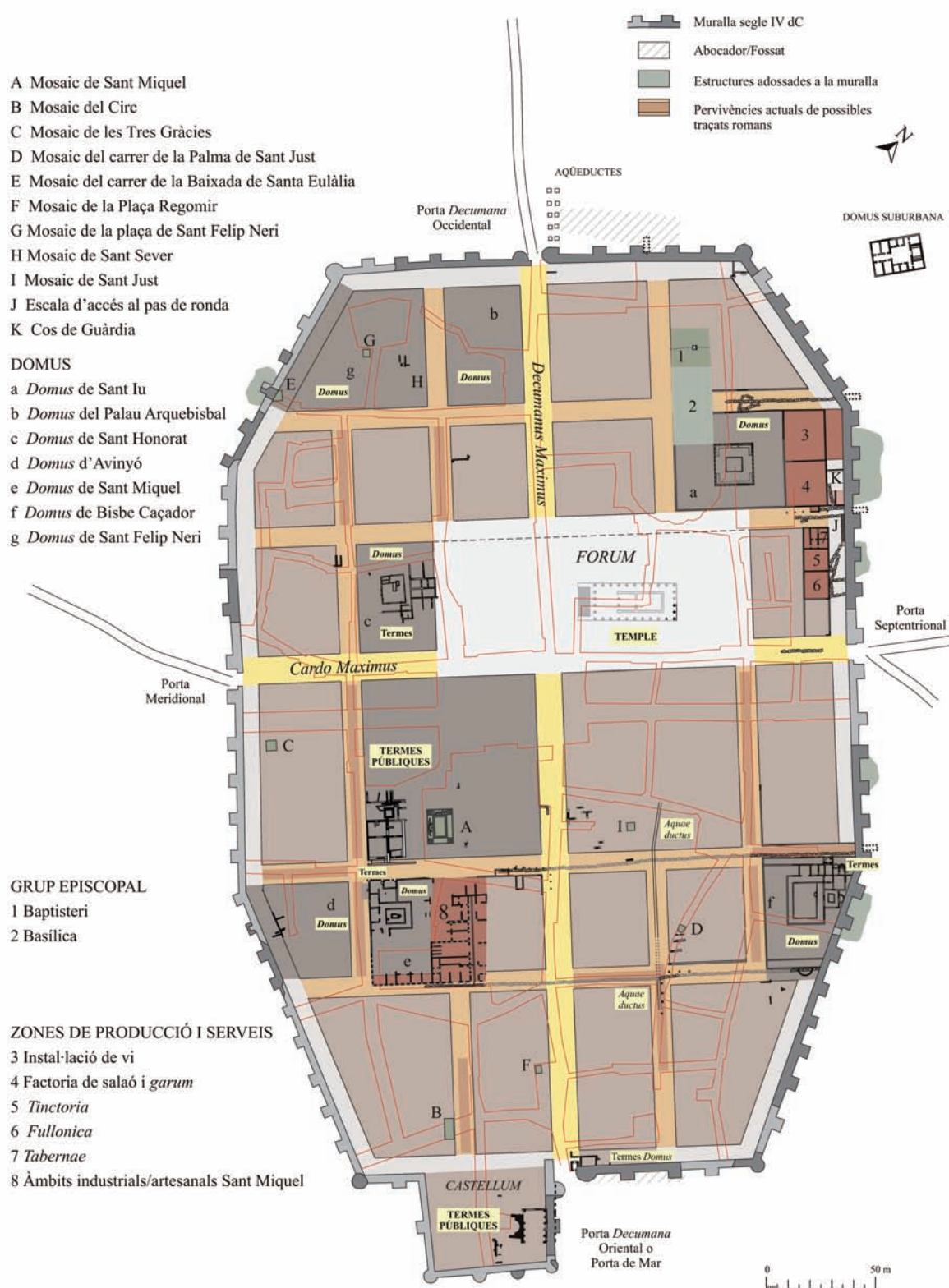

Figura 1

Planta de la ciutat de *Barcino* al segle IV.

[Hipòtesis: Julia Beltrán de Heredia; Dibuix: Emili Revilla-MUHBA]

termals (s'ha plantejat que un era destinat a homes i l'altre a dones)⁷ que van ser construïts cap a finals del segle I-segle II. Un dels conjunts va ser totalment amortitzat i l'altre, reformat com a conseqüència de la nova muralla, va restar, a partir del segle IV, a l'interior de la ciutat emmurallada i en relació amb altres espais de serveis vinculats a les activitats portuàries. Estem davant d'una organització ben documentada en altres indrets, tenim el cas de *Tarraco*, que disposava també d'un *balneus* a la zona portuària (Macias, 2008: 298). Al cos de guàrdia de la porta *decumana* oriental o porta de mar, es van localitzar prop de cent monedes fragmentàries que segurament es van perdre en fer el pagament dels *portoria* abans d'entrar a la ciutat. Hi havia monedes de les seques de Roma, *Arelate*, *Lugdunum*, *Siscia*, *Nicomedia*, *Cyzicus* o *Treverorum*, entre d'altres. Tot indica una important vitalitat de la façana marítima de la ciutat.

Per a la construcció de la nova muralla es van desmuntar pràcticament tots els monuments funeraris que hi havia a les vies i camins del voltant de la ciutat, una operació que suposava, entre altres coses, que ja s'havia produït un canvi en la concepció del món funerari, amb la introducció de la nova ideologia cristiana. A partir d'aquest moment i com a conseqüència dels processos de cristianització, naixerà una nova organització del *suburbium*.

El segle IV i la primera modificació de l'estructura urbana

A banda de l'ocupació de l'*interuallum*, que es documenta a Barcelona ja en època flàvia, és freqüent al segle II i continua donant-se al segle III dC, es detecten altres ocupacions dels carrers al segle III i sobretot al segle IV. La ciutat és petita i falta espai urbà (fig. 2).

Sembla que en un primer moment es comença ocupant els pòrtics dels carrers.⁸ Al segle III tenim les ocupacions parcials de pòrtics per la *cetaria* de la plaça del Rei (Beltrán de Heredia, 2001, 2005d, 2007b) i també la d'un *cardo* prop del *forum*, amb la construcció d'un cos avançat a la façana de funcionalitat indeterminada.

Figura 2

Façana d'una *insulae* que donava al *cardo maximus* (carrer Ciutat, 3). Alt-imperi.

[Fotografia: Roger Rovira. Centre de Documentació-ICUB]

Al segle IV, les reformes i ampliacions de les *domus* comporten igualment l'ocupació de trams d'alguns vials públics; així s'ha documentat, per exemple, a la *domus* de l'Arxiu Administratiu i a la de Sant Miquel. En el primer cas, la casa s'ampliava avançant les façanes nord-oest i sud-est fins a la meitat dels respectius *cardines*. Però a més a més, a la banda sud-est, la construcció d'una sala de recepció amb absis suposava la quasi total ocupació del carrer⁹ (fig. 3). En el segon, la *domus* de Sant Miquel incorpora un sector del *decumanus* contigu per construir unes termes de caràcter privat. Però el cas més singular documentat correspon a l'ocupació total d'un tram de *decumanus* per instal·lar-hi una zona de producció i magatzems, com ara veurem.

7. La presència d'agulles de cap a la piscina del *frigidarium* va fer plantejar aquesta hipòtesi. Les excavacions van estar dirigides per Anna Monleón (campanya 1998) i Núria Cabañas (anys 2009-2010). Gea i Bullich, M.; Hernández-Gasch, J. 2012. *Memòria conjunta de les antigues intervencions arqueològiques al Sector del Pati d'en Llimona i els carrers de Regomir i Correu Vell*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita. Una part d'aquests conjunts termals i un important tram de muralla s'han conservat i es poden visitar als números 7 i 9 del carrer de Regomir, espai museïtzat pel Museu d'Història de Barcelona.

8. A Barcelona es documenten pòrtics únicament a una banda del carrer. Així s'ha constatat a la plaça del Rei, Ajuntament/carrer Ciutat, carrer de la Palma de Sant Just i Baixada de Sant Miquel, entre d'altres.

9. La data de construcció d'aquesta sala s'ha fixat entre els anys 320 i 440. Agraïm a David Prida, director de l'excavació del solar del carrer de Lledó (any 2009), la informació inèdita facilitada.

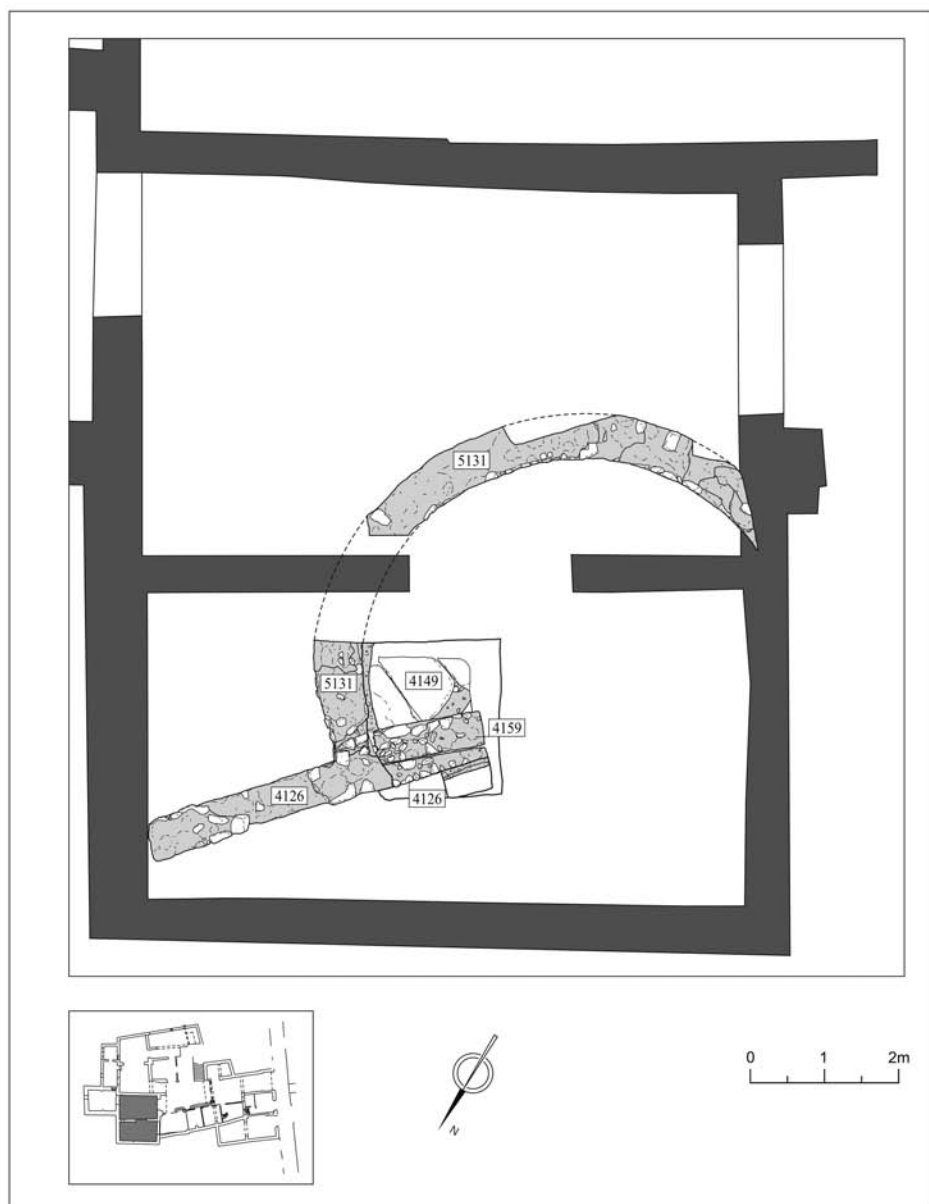

Figura 3

Planta de la capçalera absidada de la sala de representació de la *domus* Arxiu Administratiu.

[Planimetria: Fernando Boullosa. Centre de Documentació-ICUB]

L'ocupació d'un vial al quadrant sud-est de la ciutat: un nou sector "industrial" a *Barcino*

Aquest procés d'ocupació dels carrers és ben patent en una modificació que afecta dues *insulae* del quadrant sud-

est de la ciutat romana (actual plaça de Sant Miquel) i entorn.¹⁰ En un moment que no podem situar amb precisió, es produeix una modificació de les estructures altimperiels per aixecar un seguit d'edificis, tots de caire

10. Aquesta intervenció es va dur a terme els anys 1960-1961, tot i que les dades eren inèdites. Una revisió de la documentació conservada ens ha permès presentar aquí per primera vegada l'evolució d'aquest sector de la ciutat romana.

Figura 4

Planta del sector industrial/artesanal de Sant Miquel.

[Proposta de funcionament: Julia Beltrán de Heredia. Dibuix: Fons Antic-MUHBA. Digitalització: Toni Fernández]

“industrial”, així com una bateria de *tabernae* a la façana. Aquestes edificacions van comportar l’anul·lació total d’un *decumanus* i l’avançament de la façana de dues *insulae* fins a la meitat del *cardo* transversal, cosa que va fer coincidir la nova situació topogràfica amb el traçat de la claveguera central del carrer. Hem individualitzat sis espais/edificis, cinc dels quals presenten unes plantes que pel que sembla indiquen que estem davant d’espais de producció i transformació de productes, amb magatzems, zones de distribució, portes àmplies, conduccions, piletes, etc., la majoria pavimentada amb *opus signinum* i en algun cas amb presència de mitges canyes i petits canals d’evacuació de líquids. És difícil determinar quin tipus d’activitat s’hi va dur a terme, no podem oblidar que són intervencions arqueològiques dels anys seixanta

i les dades són parcials. Tot i així, volem apuntar l’existència a l’edifici 5 de tres paretons paral·lels, segurament per recolzar uns taulons de fusta, fet que ens indica la necessitat de disposar d’unes taules per a la manipulació del producte (peix o productes del mar?). La disposició recorda les estructures que es localitzaven a les *cetariae* (fig. 4).

Amb les dades disponibles no es pot anar més enllà; tot i així, podem plantejar l’existència d’un nou sector comercial i de producció a *Barcino*. Un espai que segurament va funcionar al mateix moment que ho feien la *cetaria* i la instal·lació vinícola que es localitzen al subsòl de la plaça del Rei. També hi ha una altra zona de producció, com apunta la localització, a la *domus* de Sant Felip Neri, d’una base de premsa *in situ*, amb els *foraminae* per encai-

xar-hi els *arbores*, que funcionava amb un paviment *d'opus signinum*.¹¹

De característiques diferents és l'edifici que hem anomenat 7, en què les tècniques constructives emprades sembla que indiquen una cronologia tardoantiga. Presenta una planta rectangular amb una façana 11 m porticada i sembla un edifici de caire més oficial, potser relacionat amb les activitats que es duïen a terme en aquest sector de la ciutat.

El segle IV i la *Barcino* cristiana

Dels primers passos de la ciutat de *Barcino* vers la cristianització no en sabem gairebé res. Al segle III tenim el testimoni de Prudenci, que, en el text *Peristephanon* o *Corona de màrtirs*, parla del màrtir local Sant Cugat: *Barchinon clarò Cucufate freta surget et Paulo speciosa Narbo* (Mayer, 1991: 264). Les primeres dades arqueològiques conegudes ens porten al segle IV quan *Barcino* ja era seu episcopal. Coneixem el nom de tres dels bisbes d'aquest segle, Pretextat (343), Pacià (370-390) i Lampi (391-400), i les primeres dades arqueològiques, que tot i escasses, són molt significatives ja que mostren l'existència d'un baptisteri.

Podem parlar d'un primer emplaçament "oficial" cristià a l'angle nord de la ciutat, a tocar de la muralla. La primerenca cristianització de la ciutat (abans del 343 ja era ciutat episcopal), justificaria la posició del grup episcopal en un dels angles de la ciutat, i no en una posició central,¹² enclavament segurament originat a partir d'unes estructures domèstiques.¹³ Tot indica que el *forum* i els edificis públics encara devien estar en ple funcionament, com mostra, per exemple, el pedestal dedicat a Nummi Emilià Dextre, procònsol d'Àsia entre els anys 379 i 385 (*IRC* IV: 36), que s'hauria disposat al *forum*. En aquest sentit, un emplaçament a partir d'un particular es mostra més adient.

Així doncs, a l'angle nord de la ciutat i sota la catedral gòtica s'ha de situar una primera basílica paleocristiana que no coneixem arqueològicament, ja que no s'han fet

excavacions al subsòl de l'edifici actual. Als peus d'aquesta basílica es situava el baptisteri del qual es conserva part de la pila baptismal i el sistema d'evacuació d'aigua, que va ser aprofitat al baptisteri del segle V. La pila d'aquest primer baptisteri és de planta quadrada, amb unes dimensions de 2,25 m a l'exterior i 1,31 m a l'interior (Beltrán de Heredia, Bonnet, 2007) (fig. 5). Aquests primitius edificis cristians (basílica i baptisteri) conviuen amb les estructures de la *domus*. Les habitacions d'aquesta, sobre les quals es va edificar la basílica, molt probablement ja havien servit per al culte cristià.

També s'han d'esmentar cinc sarcòfags d'iconografia cristiana que es poden datar al voltant de l'any 320¹⁴ i que mostren l'existència d'una comunitat cristiana ja consolidada al primer quart del segle IV. Una comunitat cristiana que tenia entre els seus membres fidels que pertanyien a les elits locals, famílies que es podien permetre el luxe d'adquirir uns sarcòfags portats directament dels tallers de Roma amb escenes de l'Antic Testament.

Barcino com a *sede regia*, el període visigot

Al llarg del període visigot, *Barcino* va ser un punt de trobada d'usurpadors i monarques visigots; la ciutat va ser escollida com a *sede regia* en diferents moments dels segles V i VI, en què va exercir un paper important. També s'ha de tenir present que l'usurpador Màxim, un aristòcrata hispànic que es va proclamar *Augustus* de la *Diocesis Hispaniorum* entre els anys 409 i 411, va encunyar moneda a Barcelona, tot i que la base d'operacions era a *Tarraco*; monedes de plata i bronze amb el seu nom i la llegenda *Sacra Moneta Barcinonensis*.

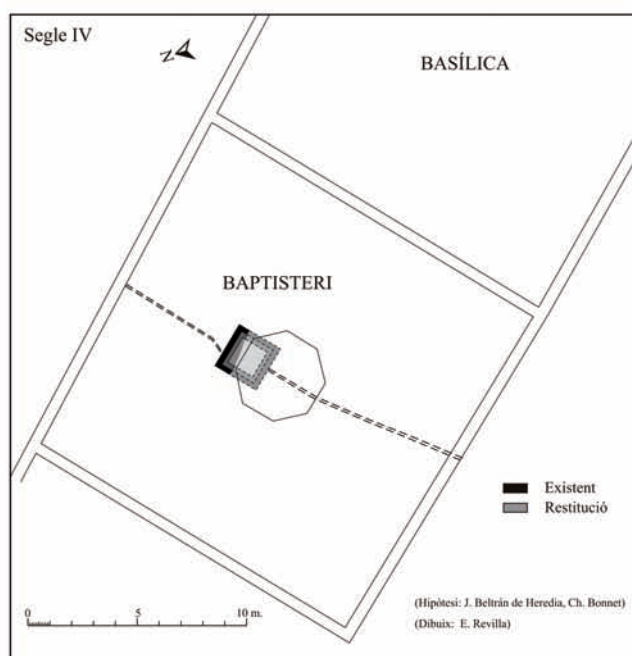
Sembla clar que a partir de la presència visigoda a la Gàl·lia, *Barcino* va ser una opció clara com a *sede regia*, ja que es localitzava en un punt clau des del punt de vista estratègic, permetia exercir un control sobre un port de la zona occidental de la Mediterrània i, a més a més, la ciutat estava ben protegida per una potent fortificació. Barcelona és, a finals del segle VI, un centre de poder econòmic, on el bisbe tenia un paper rellevant i exercia

11. La troballa data de l'any 2001, quan es van fer unes excavacions, tot i que les dades no s'havien donat a conèixer. No es disposa de la memòria de l'excavació dirigida per Sara Simón, però s'ha pogut consultar l'*Informe sobre els resultats de la intervenció arqueològica realitzada a la finca núm. 5 del carrer de Sant Sever i al núm. 2-4 del carrer de Sant Felip Neri de Barcelona* (2002). Centre de Documentació-ICUB. Inèdit.

12. El grup episcopal de *Barcino* i el procés de cristianització de la ciutat i el *suburbium* han estat àmpliament estudiats i publicats. Sobre aquests aspectes, vegeu Beltrán de Heredia 2001, 2005c, 2008a, 2010b, 2011; Bonnet, Beltrán de Heredia, 2000a, 2000b, 2000c, 2001, 2004; Beltrán de Heredia, Bonnet, 2004, 2005, 2007. Tot i així, per facilitar la consulta al lector interessat, anirem fent crides a les diferents publicacions.

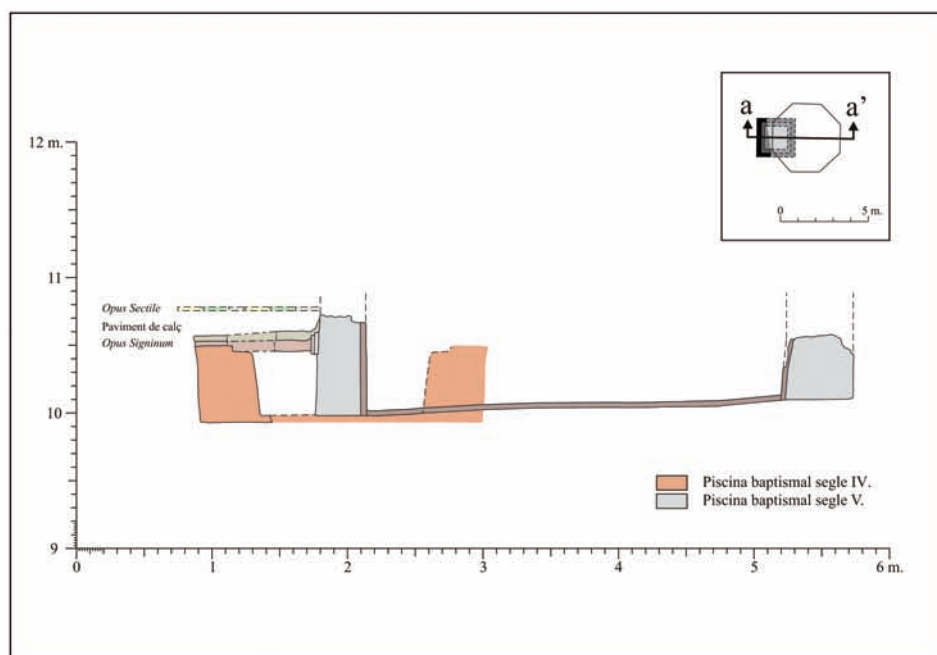
13. S'ha plantejat que les estructures de la denominada "*domus* de Sant Iu" també podrien correspondre a un *collegium* (Cortés, 2011), hipòtesi que considerem plausible, tot i que ara per ara les dades arqueològiques no són determinants.

14. Sobre aquest tema, hi tornarem més endavant.

Figura 5

Planta i secció del baptisteri de Barcelona.
Segle IV.

[Hipòtesi: Julia Beltrán de Heredia i Charles
Bonnet. Dibuix: Emili Revilla-MUHBA]

una responsabilitat fiscal. La documentació és prou clara: el document *De Fisco Barcinonensis*, de l'any 592, mostra com a Barcelona es recaptaven els impostos de *Tarraco*, *Egara*, *Gerunda* i *Emporiae*. Quan la cort visigoda es va traslladar a *Hispalis* i després a *Toletum*, *Barcino* va continuar exercint com a centre de poder administratiu i econòmic. La ciutat havia consolidat el seu paper de control.

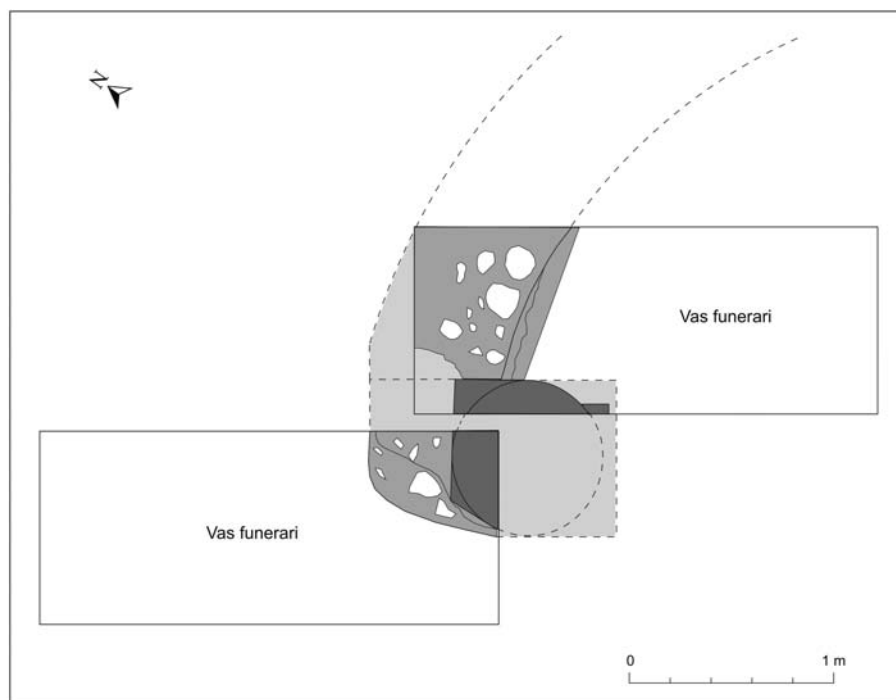
L'església dels Sants Just i Pastor: un nou nucli episcopal a Barcelona

La historiografia sempre ha recollit que l'església dels Sants Just i Pastor era una de les més antigues de Barcelona. Sabem de l'advocació als nens Just i Pastor, martiritzats l'any 304 a *Complutum*, i de la relació de Paulí de Nola (casat amb Teràsia) amb Barcelona, ciutat on va ser ordenat sacerdot l'any 393 pel bisbe Lampi. La docu-

Figura 6

Estructures de la basílica antiga dels Sants Just i Pastor.

[Fotografia: Josefa Huertas. Centre de Documentació-ICUB]

Figura 7

Estructures (mur absidial i sabata de fonamentació) de l'església antiga trobades al subsòl de la basílica dels Sants Just i Pastor. [Interpretació: Julia Beltrán de Heredia (base planimètrica Josefa Huertas)].

mentació recull també que el seu fill Cels va morir a *Complutum*, on va rebre sepultura al costat d'un *martyrium*, segurament el dels màrtirs Just i Pastor.

D'altra banda, la presència a l'església gòtica de dos capitells dels segles VI-VII, aprofitats com a pica d'aigua beneita,¹⁵ són una dada material que apunten un precedent cultural. A falta d'intervencions arqueològiques al seu interior, tots aquests raonaments s'han utilitzat per parlar de l'origen antic d'aquesta l'església.

Però la situació ha canviat molt favorablement, ja que les recents intervencions arqueològiques a l'interior de l'església han posat de manifest un seguit de construccions que aporten noves dades sobre aspectes de gran interès històric sobre la *Barchinona* cristiana i visigoda.¹⁶ Es tracta de part d'una estructura absidial i una columna de 80 cm de diàmetre recolzada en un dau o sabata de grans dimensions (fig. 7). Unes estructures de gran importàn-

cia que van pertànyer a un edifici que –d'acord amb la tècnica constructiva emprada– es podria situar al segle VI¹⁷ (Beltrán de Heredia, 2009). Tot fa pensar que estem davant d'una arquitectura oficial que ha de correspondre a un edifici de culte. A uns metres, es va localitzar un element molt simbòlic, com són unes estructures d'una piletta que s'han d'interpretar com una piscina baptismal. Actualment només se n'ha pogut alliberar un angle de 100 x 95 cm (mides exteriors) i 60 x 40 cm (mides inte-

15. La forma una mica estranya d'un dels capitells ha fet pensar que podria tractar-se de una pila d'aigua beneita (Domingo, 2011, núm. 58).

16. L'any 2011 es va posar en marxa un conveni entre l'Ajuntament de Barcelona i la basílica dels Sants Màrtirs Just i Pastor que ha permès fer intervencions arqueològiques a l'interior de l'església. Aquestes actuacions es desenvolupen en relació amb un projecte de recerca més ampli sobre la Barcelona cristiana i tardoantiga, dirigit per qui subscriu aquest text, que en aquest moment ha rebut un impuls molt important de l'Ajuntament de Barcelona en el marc del Pla *Barcino*. L'any 2011 es va fer una primera intervenció a càrrec de l'arqueòloga Josefa Huertas; el 2012 s'ha dut a terme una segona actuació sota la direcció tècnica de Julia Beltrán de Heredia i Irene Gibrat. Les campanyes arqueològiques continuaran els propers anys. Volem agrair molt especialment a Armand Puig, rector de l'església dels Sants Just i Pastor i degà president de la Facultat de Teologia de Catalunya, i a Jaume Castro i Meritxell Téllez, de la Comunitat de Sant Egidí, la seva favorable disposició i totes les facilitats donades per dur a terme les intervencions en un edifici de culte obert al públic i amb una intensa vida comunitària cristiana.

17. La utilització de diferents elements aprofitats (columnes i bases de pedestals), la presència de sabates de fonamentació, amb una tècnica constructiva ben documentada a la plaça del Rei, i altres elements com el nivell d'ús de l'edifici amb els materials arqueològics associats, mostren aquest horitzó cronològic.

Figura 8

Planta de les estructures documentades a les excavacions de Sant Just i Pastor (sagristia). Es pot veure la forma cruciforme de la piscina baptismal. [Planimetria: Ignasi Camps. Centre de Documentació-ICUB]

riors) i 75 cm de fondària (fig. 8 i 9). La estructura continua sota una paret de l'església gòtica formant un angle, fet que apunta a una forma cruciforme per a aquesta pila baptismal (fig. 10 i 11). L'interior (parets i fons) està totalment revestit d'una capa hidràulica feta amb *signinum* sobre la qual es va aplicar una pintura vermella (fig. 12). Les properes campanyes permetran obtenir noves dades.¹⁸

En aquest moment hem de portar aquí de nou la presència dels visigots a la ciutat des de l'any 414-415, quan Ataülfi i Gal·la Plàcidia s'establiren a Barcelona. Sabem que es va donar una convivència entre els nouvinguts arrians (almenys hem de pensar en els governats i militars amb les seves famílies) amb la població local catòlica. També sabem de la dualitat de culte a la ciutat i de l'existència de bisbes catòlics (Patern apareix com a bisbe de *l'ecclēsia Catholica Barcinonensis*), però també arrians com Ugnés (convertit al catolicisme l'any 589 al III Concili de Toledo) i potser Sigisari, el bisbe que custodiava espiritualment els fills d'Ataülfi i que ha estat considerat per alguns historiadors com a un bisbe palatí (Mayer, 1991: 253).

Figura 9

Fotografia zenital de la part de la piscina baptismal de l'església dels Sants Just i Pastor de Barcelona.

[Fotografia: Irene Gibrat. Centre de Documentació-ICUB]

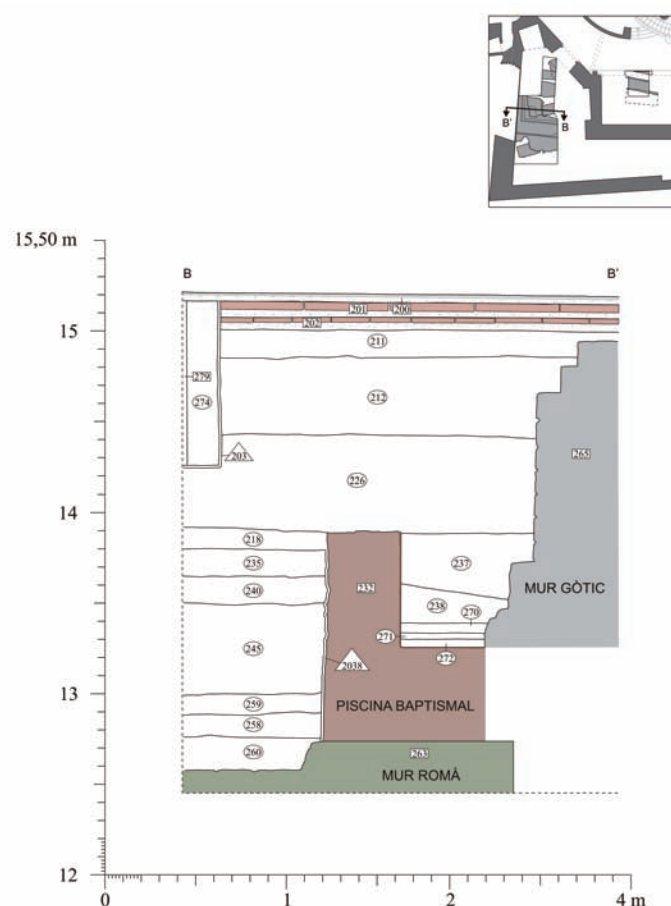
18. Les noves descobertes arqueològiques seran presentades al XVI Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana (Roma, setembre de 2013) amb "Nuevos datos sobre el primer cristianismo en *Barcina*: los orígenes de la iglesia dels Sants Just i Pastor de Barcelona" de J. Beltrán de Heredia.

Figura 10

Vista de la piscina baptismal de Sant Just i Pastor de Barcelona amb el braç conservat i el que gira sota el mur gòtic.

[Fotografia: Irene Gibrat. Centre de Documentació-ICUB]

Tot i que en el terreny de les hipòtesis, és molt probable que quan els visigots es van instal·lar a la ciutat “ocupessin” el nucli episcopal, que era sota la catedral actual,¹⁹ i que els catòlics fossin “desplaçats” a Sant Just, on ja devia haver-hi una primera església.²⁰ D’aquesta manera i fins a l’any 589 (data final de l’arrianisme), a Sants Just i Pastor es deuria desenvolupar el nucli episcopal catòlic, més petit i de menor pes a la ciutat, i a l’angle nord, a tocar de la muralla i sota la catedral actual, s’acabaria configurant el nucli episcopal/comtal arrià i centre de poder de la ciutat visigoda.²¹ Així doncs, el I Concili de Barcelona de l’any 540, sota el bisbe Nebridi, devia tenir lloc en aquesta seu de Sant Just; i el II Concili de l’any 599, amb el bisbe Ugnes, a la seu principal sota de la catedral actual (*in ecclesia Sanctae Crucis*)²², que en aquell moment ja no era arriana. A Barcelona, que va ser *sede regia* en diferents moments dels segles V i VI, havia d’haver-hi testimonis d’aquesta

Figura 11

Secció de les estructures documentades a les excavacions de la sagristia de l'església dels Sants Just i Pastor. Es pot veure com l'obra gòtica afecta a la piscina baptismal.

[Planimetria: Ignasi Camps. Centre de Documentació-ICUB]

dualitat de culte que ja es coneixia per les fonts escrites i que ara l'arqueologia comença a posar en relleu. En estudis anteriors havíem plantejat que l'església primitiva de Sant Just seguia l'orientació establerta pels edificis de culte a Barcelona, la catedral principal, l'església cruci-

19. La important extensió que ocupa el grup episcopal conservat sota la catedral i l'actual plaça del Rei, i l'existència d'un edifici més antic a sota del palau comtal del segle XII, el qual ha estat interpretat com un edifici relacionat amb el poder civil visgot, fa més plausible identificar tot aquest espai amb el nucli de poder a on es localitzava la seu episcopal “oficial” que era l'arriana i no amb la catòlica.

20. De moment no tenim dades arqueològiques d'aquest suposat edifici anterior.

21. Aquesta situació dona més sentit a la topografia i vinculació de les dues residències palatines, la del poder bisbal i la del comtal, tots dos personatges instruments de l'Estat visgot que es donaven suport mútuament. També s'entén millor el creixement i l'extensió del primer grup episcopal de Barcelona (quasi un quart de la ciutat), centre de poder impulsat i propiciat per l'Estat oficial i per la política visigoda.

22. Segurament és necessari concretar el lloc pel fet que havia hagut dues catedrals.

Figura 12

Fragment de revestiment amb pintura de l'interior de la piscina baptismal. Es pot apreciar el revestiment hidràulic i la pintura vermella.

[Fotografia: Lúdia Font-MUHBA]

forme o l'església de Sant Miquel (Beltrán de Heredia, 2010a: 42), plantejament que donaria a la primera església de Sant Just una orientació diferent a la de l'actual edifici gòtic. En aquest moment no estem en condicions de fer un discurs arqueològic que mostri l'evolució dels diferents edificis de culte a Sants Just i Pastor, ja que el projecte de recerca tot just acaba de començar. Malgrat tot, continuem mantenint la hipòtesi, encara que probablement l'edifici (segurament amb una capçalera triabsidal)²³ es va desenvolupar perpendicularment a l'actual església (fig. 33). Tot i així, en aquest moment totes les possibilitats resten obertes i només les noves actuacions que es faran d'aquí poc confirmaran o descartaran aquesta hipòtesi.

Amb relació a l'església de Sant Just, hem d'esmentar dos fragments de sarcòfag inèdits de marbre del Proconès que procedeixen dels tallers de Roma. Un dels fragments presenta un motiu d'un erot i es pot datar a l'últim terç del segle III; l'altre, d'iconografia cristiana, es d'època

constantiniana²⁴ (fig. 13). Aquestes peces van ser localitzades a pocs metres de l'església dels Sants Just i Pastor.²⁵ Creiem que aquests sarcòfags s'han de contextualitzar en el marc d'aquesta primera església, uns elements funeraris nobles destinats a personatges notables que es van poder enterrar a l'interior de la ciutat, al costat de les relíquies que devia custodiar l'antiga església dels Sants Just i Pastor. En el cas del sarcòfag pagà es tracta d'un aprofitament de prestigi, com després veurem.

No tenim dades de l'advocació de la primera església. El culte als nens Just i Pastor s'estén en època visigoda i podria haver-se originat amb posterioritat a la fundació de la basílica. Al voltant del 630 es daten unes inscripcions que commemoren les relíquies que es custodiaven en dues basíliques a Medina Sidonia i Guadix, on s'esmenten –entre d'altres– les de *Iusti et Pastori* (Vives, 1942, núm. 304 i 307).

Però, quin va ser l'origen de l'edifici cristià de Sant Just? Què hi havia en aquest sector de la ciutat a l'alt imperi? Com es va donar el procés de cristianització? Són massa preguntes per donar una resposta tan aviat, perquè, com ja hem dit, el projecte no ha fet més que començar. Tot i així, partim d'unes hipòtesis raonades que pensem que serà bo exposar.

De sempre s'ha relacionat l'església dels Sants Just i Pastor amb tota una xarxa de catacumbes, cavitats subterrànies, pous o criptes de màrtirs que –es deia– hi havia sota l'edifici de culte. La historiografia del segle XIX manté viva aquesta “llegenda”,²⁶ que sembla tenir part de realitat.

Els estudis sobre l'aigua a Barcelona ja situaven un *castellum* distribuïdor a l'entorn del petit turó on s'aixeca l'església dels Sants Just i Pastor (Miró, Orengo, 2010) a partir de les descripcions que feia Duran i Sanpere (1972: 30) d'unes estructures soterrades. Actualment, i a partir de la consulta de noves fonts documentals i arqueològi-

23. Les dades arqueològiques amb les quals comptem en aquest moment apunten cap a aquesta direcció. Pensem en una capçalera del tipus de la de l'església de Sant Pere de Terrassa, (García, Moro, Tuset, 2009).

24. Agraïm a Montserrat Claveria les indicacions donades sobre aquests sarcòfags, que properament seran publicades en el marc d'un estudi més ampli sobre les novetats de l'escultura a *Barcino*, estudi en curs de Montserrat Claveria, Isabel Rodà i Eva Koppel, de la Universitat Autònoma de Barcelona. Les peces procedeixen de les excavacions de l'Arxiu Administratiu.

25. L'estratigrafia dels Sants Just i Pastor indica que a l'alta edat mitjana, i sobretot als punts de cota més alta (l'església està aixecada sobre un turonet), va haver-hi un desplaçament de runa procedent dels nivells d'enderroc de l'edifici tardoantic per igualar les cotes de funcionament. Això explicaria que s'aprofités material de l'antiga església per a les construccions dels voltants. A més a més, s'ha de pensar que el complex episcopal devia tenir una superfície més gran que l'ocupada per la basílica principal i el baptisteri.

26. Per exemple, Pi i Arimon, en el seu llibre *Barcelona antigua y moderna, o descripción e historia de esta ciudad desde su fundación hasta nuestros días*, diu que “[...] había como un pozo en que eran arrojadas las cabezas de las infortunadas victimas. Algunos restos de este edificio, o de las cuevas que allí abrieron posteriormente los cristianos para reunirse a la sombra del secreto y celebrar los divinos misterios, fueron descubiertos en 1723 al hacer en el templo una excavación para construir la sepultura de los vicarios perpetuos que está en el pavimento” (1854). D'altra banda, Antoni Bofarull, en la seva *Guía-cicerone de Barcelona. Viaje por la ciudad* (1855), esmenta aquesta església com a l'església dels màrtirs, basant-se igualment en fonts antigues.

Figura 13

Sarcòfags de marbre trobats a l'entorn de la basílica dels Sants Just i Pastor. Últim terç del segle III i segle IV.
[Fotografia: MUHBA]

ques, creiem que un dipòsit/*castellum* es troba al bell mig de l'església de Sant Just (davant de l'altar major), coincidint amb l'eix de l'església gòtica i el punt més alt del petit turonet on es situa l'edifici de culte (ubicació força "curiosa" sens dubte); exactament al lloc on actualment es localitza la "Tomba del Vicaris Perpetus i Beneficiats". La documentació conservada de l'any 1723, quan es va aixecar el paviment de l'església per fer l'esmentada tomba, és força clara i prova la localització d'un mosaic, així com d'altres estructures (pous, conductes i galeries) que s'han de vincular –sense cap reserva– a la xarxa distribuïdora d'aigua d'època romana.²⁷

Però si tornem a l'església gòtica i a les restes arqueològiques documentades podrem comprovar que l'edifici gòtic de Sant Just està orientat com *l'aqua ductus*, i que les estructures tardoantigues descobertes a les darreres intervencions es mostren divergents amb les projeccions

reticulars de la quadrícula romana, però alineades amb aquest canal d'aigua.²⁸ Aquestes dades són molt interessants i es poden llegir en clau de l'existència de "quelcom" precedent que determinés o condicionés l'orientació de l'edifici religiós posterior. Com a hipòtesis de treball, pensem que és possible que existís algun edifici vinculat a la distribució d'aigua a la ciutat, *castellum aquae* amb nimfeu, fontana, petit temple, etc.²⁹ (és difícil precisar-ho), que fos més tard cristianitzat. De tots és conegut que els romans van dotar l'aigua d'un caràcter sagrat, que les fontanes, els aqüeductes i també les fonts naturals van ser posats sota la protecció de les divinitats i que alguns d'aquests espais van esdevenir cristianitzats. Interessant és el conegut cas de Santa Eulalia de Bóveda a Lugo, una cristianització d'un sistema de captació d'aigua (mina o explotació d'aigua subterrània) que podria haver tingut un nimfeu (Vidal, 2004).³⁰

27. El document és obra de Francisco Gloria y Bosch, rector de l'església de Sant Just l'any 1739. Es parla de la troballa d'un paviment de mosaic de pedres blanques i blaves i de l'existència d'un pou. La documentació es conserva a l'Arxiu Parroquial dels Sants Just i Pastor. Agraïm a Josep Capdevila, arxiver dels Sants Just i Pastor, l'accés a les fonts primàries. La notícia és recollida l'any 1860 per Pablo Valls, obrer laic de l'església: *Apuntes históricos sobre la antigüedad y prerrogativas de la iglesia antes catedral y hoy en día Parroquial de los santos Justo y Pastor de Barcelona*. El contingut d'aquest document es recollit també per Oriol Mestres en la *Memoria en la que se combaten las suposiciones consignadas en el folleto escrito por el Dr. Pablo Valls*, llegida el 20 de desembre de 1892 a la Real Academia de Ciencia y Arte de Barcelona, i que tenia com a objectiu posar en dubte l'existència d'aquestes estructures subterrànies, considerant-les simplement "fresqueres". Es diu que en fer la tomba, es localitza "una pared con unas letras que decían acueducto, se derribó esa pared y después de profundizar en el terreno unos seis palmos, se encontró una galería que se dirigía hacia la capilla de san Paciano". Aquesta estructura es correspon amb un tram del mateix *aquae ductus* que es trobaria dos segles més tard (el 1928) a l'actual carrer de la Palma de Sant Just (Duran i Sanpere, 1972: 30). El document descriu l'obra i les mides del canal d'aigua romà (no hi ha dubte) i dóna altres dades d'interès. També hem localitzat el document de la pròpia mà d'Antonio Aymar y Puig, una de les persones que va entrar a les galeries subterrànies (també conservades) a la veïna església de Nostra Senyora de l'Esperança l'any 1901, a què ja fa referència Duran i Sanpere en parlar del tram localitzat a la Palma de Sant Just (1972: 30). Aquest manuscrit deixa ben clara la localització d'un tram d'*aquae ductus* que passa per sota de l'església i va en direcció a Sant Just. També hi ha dades arqueològiques per pensar que hi havia un altre ramal que anava en direcció sud-oest, des de l'actual subsòl de l'església de Nostra Senyora de l'Esperança, a les termes públiques de la plaça de Sant Miquel. En suma, tota una xarxa hidràulica subterrània va donar peu a tota mena d'especulacions durant segles.

28. Mantenim aquesta alineació dues estructures aixecades sobre el mur de la façana de l'*insulae* que suposen l'ocupació del carrer al segle VI, també els murs de la piscina baptismal i el diàmetre del mur absidal, alineacions que no juguen amb la resta de murs altimperial.

29. Una situació semblant podríem tenir-la a *Emerita*, amb un *castellum* en forma de torre amb una font monumental, o a *Complutum*, on es localitza un nimfeu al costat de les termes, nimfeu vinculat a un dipòsit (Alba, Feijo, 2010: 15). L'esperit d'aquesta concepció monumental de l'aigua es pot veure actualment a la ciutat de Montpeller en l'obra feta al segle XVIII (al més pur estil neoclàssic) per portar l'aigua a la ciutat: Le site du Peyron amb *le château d'eau*.

30. Deixem de banda la discutida cronologia del lloc per fixar-nos només en el fet atemporal aigua/església.

Estem totalment segurs de l'existència d'una xarxa d'estructures hidràuliques conservades sota l'església de Sant Just i el seu entorn. Davant d'aquestes dades podria haver-hi arguments per parlar d'una "tesi eclesiàstica" o d'una càrrega religiosa de "l'arquitectura hidràulica".

Tot i així, ens preguntem si aquest procés de cristianització es va donar a partir de les estructures localitzades en superfície (*castellum aquae* amb nimfeu, fontana, petit temple o altres), o té el seu origen en les estructures hidràuliques soterrades de l'església de Sant Just (dipòsits, pous, conductes), cosa que d'altra banda tampoc seria estranya. Si bé estem segurs que als segles III-IV el sistema de portada d'aigua a la ciutat continuava en funcionament, potser va haver-hi modificacions o abandó d'algun sector o element.³¹ Volem portar aquí l'exemple d'utilització d'espais subterranis en els primers moments de la cristianització, com seria la cisterna de la *domus* suburbana de la Puerta de la Villa, de Mèrida, per posar un cas hispà, element que es va convertir en tot una *aula* cristiana subterrània que es va decorar amb crismons pintats pel nou ús (Heras, 2011: 123).³²

De moment, no podem anar més enllà. Sota terra o en superfície, el procés de cristianització es mostra igual, però amb matisos diferents. El tema és de gran interès i de ben segur que les noves actuacions n'esvairan molts dubtes.

El paper del bisbe a la ciutat tardoantiga

El poder del bisbe a la ciutat tardoantiga apareix amb força al segle V i es consolida definitivament al segle VI. A l'antiguitat tardana, el bisbe va passar a substituir els antics curials i va prendre un rol molt actiu a la vida ciutadana. Les referències al bisbe com a *pivot de la vie sociale, vero protagonista o vescovo manager, l'unico artifice o governatore dei poveri* de Nancy Gautier, Giuliano Volpe o P. Brown, respectivament, per citar-ne només alguns, mostren l'acord general sobre aquest tema.

La figura del bisbe va comportar una certa continuïtat de funcions, transmissió que es va fer factible a través de la incorporació de les grans dinasties familiars tardoromanes a la jerarquia eclesiàstica. Sembla que amb el bisbe es

manté el paper que la tradició clàssica havia donat als grans propietaris; el bisbe es converteix en una mena de "patró" de la ciutat, sobretot pel que fa al manteniment de béns de caràcter públic (Volpe, 2007: 86 i 88).

En aquest sentit, el bisbe necessitava uns espais de representació que s'havien reflectit en una arquitectura que la significués i que al mateix temps donés resposta a les necessitats de les seves funcions. En el cas de Barcelona, tot i ser una ciutat petita, l'arqueologia deixa ben patent aquest paper: la ciutat tardoantiga és fonamentalment la ciutat cristiana i el paper del bisbe, de patronatge o dinamització de la ciutat, queda ben clar en les construccions associades.

Els espais de representació del bisbe al segle V: l'aula de recepció i la residència

Al primer quart del segle V i segurament sota els auspicis dels tot just arribats (la cort visigoda), té lloc una ampliació del primer nucli cristià amb nous edificis vinculats fonamentalment al paper de representació del bisbe (fig. 14). L'arqueologia situa entre els anys 400-420 dC,³³ la construcció d'una residència per al bisbe i una *aula* episcopal que feia funcions de sala de recepció o representació.³⁴ En el cas de l'*aula* es tracta d'un edifici rectangular de tres naus pavimentat amb *opus signinum* que conserva –a la nau sud-est– una zona elevada i rodejada de cancells on es situaria la càtedra del bisbe.³⁵ Volem destacar la pintura mural que decorava les parets, uns motius que simulaven aplacats de marbre i altres formes arquitectòniques³⁶ (fig. 15). Aquest motiu de marbrejat es pot veure també, per exemple, a la piscina del baptisteri de Narona (Marín, 1998) i en algunes esglésies de Roma, com la de Sant Giovanni in Laterano. El mateix motiu decoratiu es mantindrà en una reforma que es portarà a terme a l'edifici al segle VI, com indica l'estudi de la microestratigrafia dels paraments (Font, Ranesi, Domedel, 2007). En comunicació amb l'aula i a l'est d'aquest edifici, es situen unes sales annexes que han d'estar relacionades amb les funcions pròpies d'aquest edifici.

El sentit d'aquestes sales es pot trobar a la documentació escrita i al paper que va fer el bisbe, que, com ja hem

31. La insistència amb què la historiografia parla dels espais subterranis o catacumbes de Sant Just ens fa pensar que potser hi ha una base de realitat.

32. Volem agrair a Javier Heras haver-nos facilitat l'article encara en premsa sobre aquesta troballa: "Un nuevo documento arqueológico sobre el origen dels cristianismo emeritense: La *domus* de la puerta de la Villa de Mérida". *Mérida, excavaciones arqueológicas* (2005).

33. Per a les datacions, Beltrán de Heredia, Bonnet, 2007; Járrega, 2005.

34. De sempre hem denominat *aula* aquest espai perquè pensem que el terme reflecteix bé la multifuncionalitat de l'edifici, tot i que el terme *aula* es va emprar més a partir de l'època carolíngia. Altres termes com *secretarium* i *salutatorium* s'han de tenir en consideració, ja que van ser utilitzats durant l'antiguitat tardana per designar aquests espais (Picard, 1989).

35. Des del segle IV és coneguda l'existència d'una càtedra a la sala d'audiències (Picard, 1989: 180).

36. Pel que fa a l'*aula* i la seva evolució des del segle V fins al segle IX, consulteu fonamentalment Beltrán de Heredia, Bonnet, 2005 i 2007.

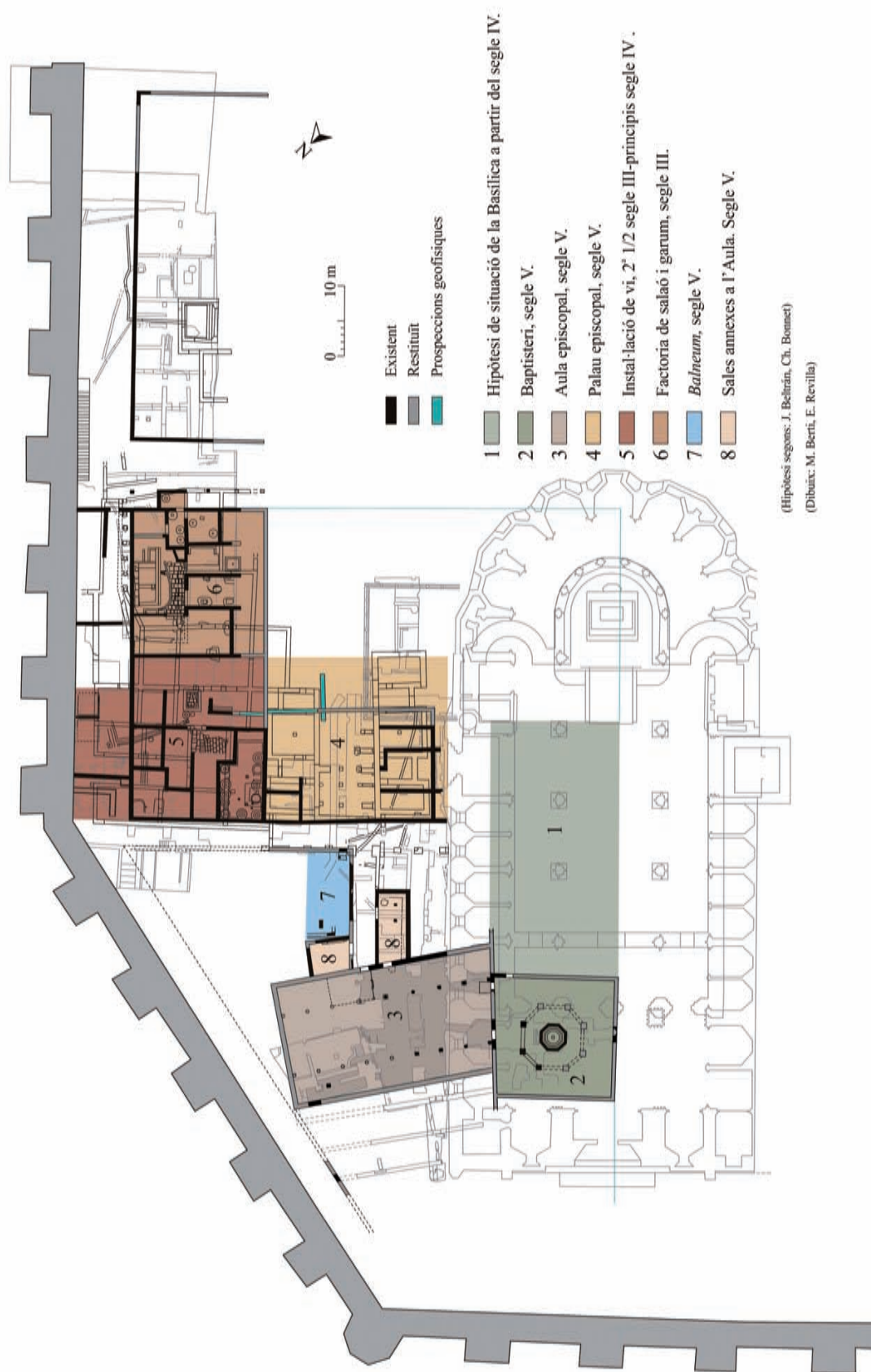

Figura 14

Planta del primer grup episcopal de Barcelona al segle V.

[Hipòtesi: Julia Beltrán de Heredia i Charles Bonnet. Dibuix: Emili Revilla i Marion Berti-MUHBA]

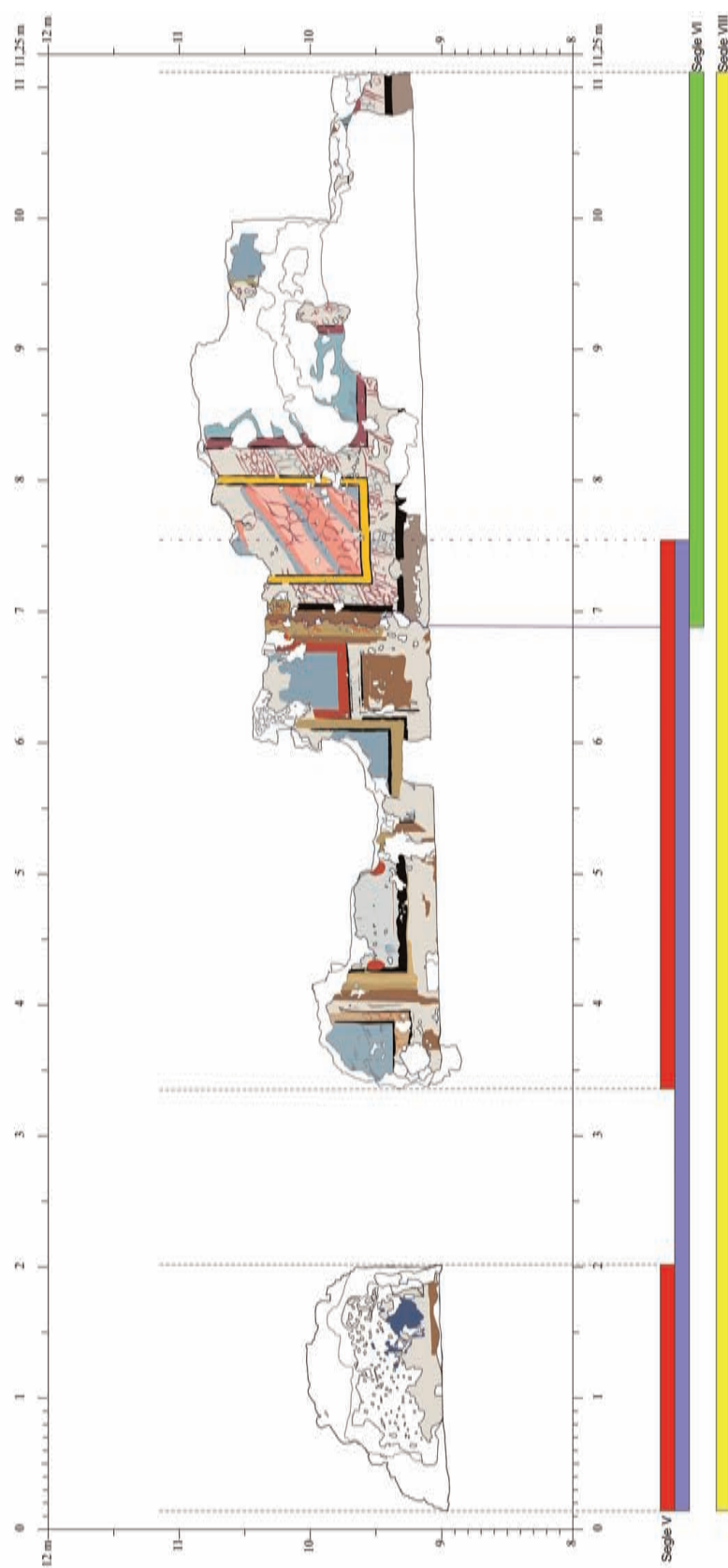

Figura 15
 Dibuix de la pintura conservada de l'aula de recepció del bisbe.
 [Infografia: Carla Puerto-MUHBA]

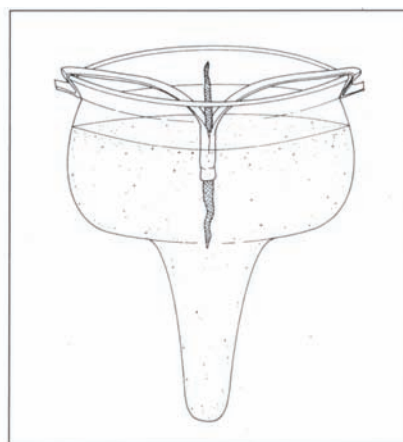

Figura 16
Mecanismes
de bronze que
es disposava a
les llànties de vidre
per ficar-hi la
metxa. Segle VI.
[Fotografia: Pep
Parer-MUHBA.
Dibuix de
funcionament
[Crypta Balbi,
pp. 317]]

apuntat, anava molt més enllà de l'àmbit espiritual, ja que administrava un patrimoni eclesiàstic en constant creixement, exercia en temes econòmics i polítics i impartia justícia. En aquest sentit, hem de fer referència a la institució d'*episcopalis audientia*, institució creada per Constantí però que pren realment importància a partir del segle V. Es tracta d'una espècie de tribunal episcopal on el bisbe tenia un paper molt rellevant en l'arbitri de conflictes de caire molt divers.³⁷ Hi ha moltes referències escrites sobre aquest punt, per exemple al Concili de Tarraco de l'any 516 es prohibeix als bisbes fer públiques les seves sentències en diumenge i rebre regals de les persones que havien de ser jutjades (García Moreno, 1990). Sabem igualment per les fonts escrites que els bisbes no actuaven sols, sinó que ho feien en presència del clergat, per la qual cosa era necessari disposar d'una sala suficientment àmplia per poder acollir totes les persones que podien arribar a participar-hi.³⁸ També s'empraven aquestes sales durant la celebració de concilis o a les reunions ordinàries amb el sínodo local, i era el lloc on el bisbe rebia els ambaixadors o altres personatges il·lustres.³⁹ Per exemple, a mitjans del segle VI, els bisbes de Mèrida rebien els mercaders orientals que arribaven a la ciutat, els quals els presentaven els seus respectes i els portaven regals llunyans (García Moreno, 1990).

La presència d'aquestes sales de recepció és freqüent a partir del segle V i podem parlar dels exemples dels grups episcopals de Lió, Ginebra o Tournai (Reynaud, 1998; Bonnet, 1989; Bonnet, Perinetti, 1986). Normalment no s'ubiquen a l'interior de les residències episcopals, sinó que ho fan en espais propers a la basílica. Aquesta situació es pot veure molt clarament a Barcelona, on l'*aula* es localitzava al costat de la basílica i el baptisteri, i en comunicació amb tots dos edificis. Com ja hem exposat en altres ocasions, el seu origen s'ha de buscar a les sales de representació dels complexos palatins del baix imperi (Picard, 1989: 175-192). A l'arquitectura domèstica i a partir del segle IV, hi ha un desenvolupament de les sales de recepció amb absis que prenen sovint la forma de basílica. El bisbe, com ja va expressar J. Ch. Picard, va concebre la seva funció com una magistratura al servei de Déu i va adoptar els models propis de les sales vinculades a les activitats civils de l'aristocràcia local. De les excavacions de l'*aula* procedeixen unes llànties de vidre i els mecanismes de bronze per ficar-hi la metxa⁴⁰ (fig. 16 i 17).

Pel que fa a la residència episcopal, aquesta s'aixeca sobre les estructures de l'antiga *domus*. Arqueològicament les estructures conservades són més aviat escasses, tot i així es perfila un seguit de sales allargades que podrien estar ordenades a partir d'un espai central

37. Els emperadors cristians van reconèixer al bisbe el dret a jutjar el clergat, però el personal laic també podia demanar que un determinat assumpte fos arbitrat pel bisbe (Picard, 1989).

38. El tribunal episcopal reunia acusats, acusadors, testimonis, públic i els mateixos clergues (Picard, 1989: 93). El *secretarium* de Tarraco és utilitzat per a un judici l'any 418-419 i s'esmenta el clergat i el públic assistent (Picard, 1989).

39. El primer concili de Saragossa reuneix dotze bisbes al *secretarium* d'una església i a Sevilla els bisbes també es van reunir al *secretarium* de la catedral (Picard, 1989).

40. Es conserven com a mínim fragments de quatre peces.

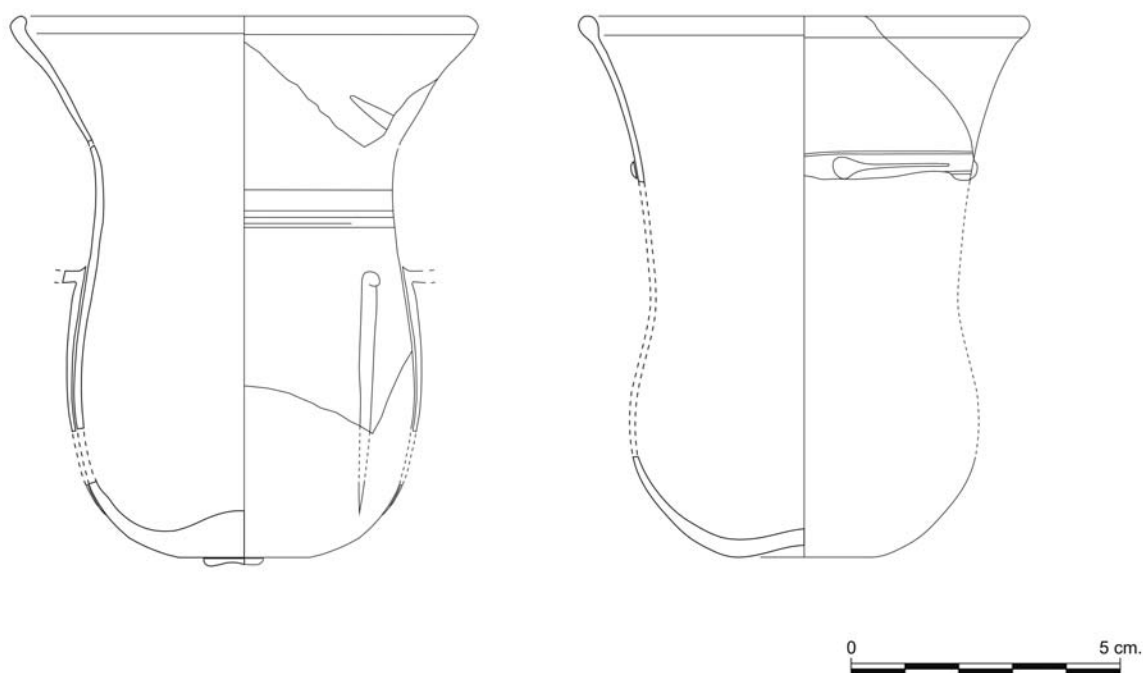

Figura 17
Llànties de vidre
trobades a la sala
de recepció del
bisbe. Segle VI.
[Dibuix: Esther
Albiol-MUHBA]

cobert o descobert, o al llarg de corredors, com podem veure per exemple a les residències episcopals de Milet o Priene (Müller-Wiener, 1984).

Un nou baptisteri del segle V al primer grup episcopal de la ciutat

En estreta relació amb l'aula de recepció (tots dos edificis compartien paret mitjanera on s'obrien dues portes de comunicació) i als peus de la basílica, es va aixecar un nou baptisteri de més rellevància que va venir a substituir l'edifici primitiu del segle IV, al qual ja hem fet referència (fig. 18). El nou edifici ocupava una superfície de 272 m² i disposava d'una piscina central de planta octogonal (d'1,60 m de costat) rematada per una motllura de marbre (fig. 19 i 20), segurament rodejada per un cancell. Al centre i en relació amb l'entrada de l'aigua per un tub de plom, es conserva un negatiu que hem de relacionar amb un element de caràcter ornamental amb funcions de sortidor, similar al trobat a Mértola (Lopes,

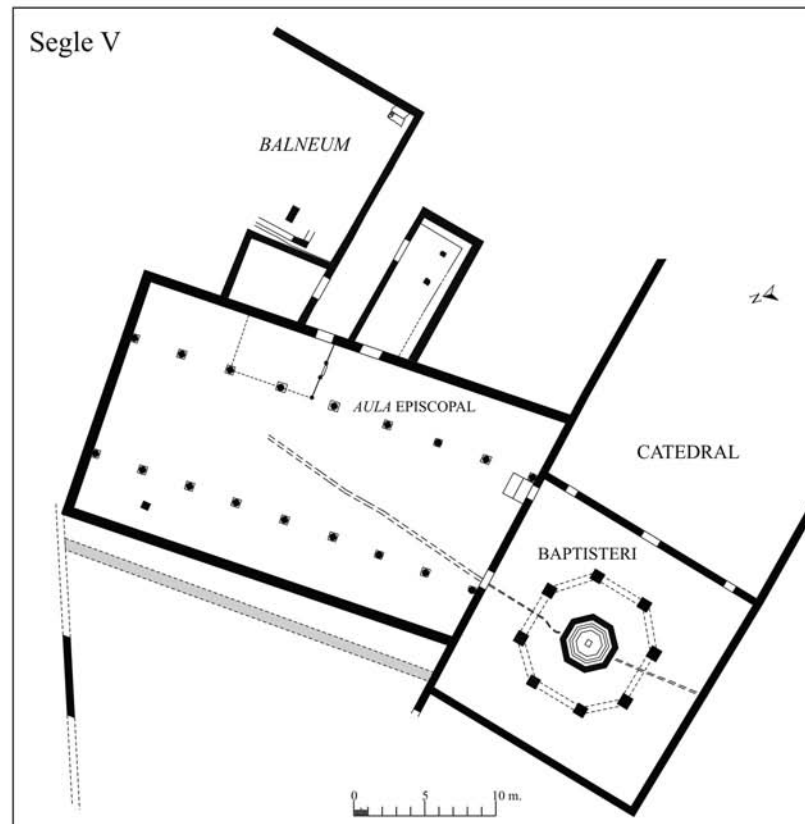
2003: 50), que faria que l'aigua caigués en forma de pluja sobre el neòfit, fent al·lusió a les fonts escrites quan parlen de la "font divina", la "font viva" o de fer brotar les aigües del baptisme (Guyon, 2000: 47-50).⁴¹

La forma octogonal va ser molt emprada per a les piscines baptismals des de finals del segle IV i sobretot a partir del segle V. En aquesta proliferació va tenir un paper fonamental el seu simbolisme, que va ser ben explicat pel bisbe Ambrosio en el seu famós poema sobre l'edifici octogonal (Guyon, 2000: 35-36). Des d'aleshores, les piques octogonals amb esglaons interiors es van multiplicar per tot el món cristià, com per exemple a Milà, Frejús, Lió, Albenga, Aosta, Riez, Niça, Grenoble, Novara, Ginebra, Mértola, Taggia i Colònia, per citar-ne alguns.

De les excavacions del baptisteri i en general d'altres àmbits del grup episcopal procedeixen algunes peces interessants de caire litúrgic,⁴² com un fragment que correspon a una *mensa* d'altar (fig. 21) i algunes patenes de marbre (fig. 22). Es coneixen baptisteris on es docu-

41. Sobre aquest aspecte, vegeu Paulin de Nole, Ep 32,5 (éd. G. de Hartel, CSEL, tom XXIX, p. 279; Vita S. Marcellini (BHL 5227), AA. Apr. II, p. 750).

42. De les excavacions del grup episcopal es van recuperar un conjunt molt import de peces de marbre, la gran majoria inèdita, que ens ajuden a intuir la rica ornamentació que hi havia als edificis. Aquest conjunt serà publicat pròximament.

Figura 18

Esquema de situació de la sala de recepció del bisbe i el baptisteri al segle V i la seva evolució al segle VI.

[Hipòtesi: Julia Beltrán de Heredia i Charles Bonnet.
Dibuix: Emili Revilla-MUHBA]

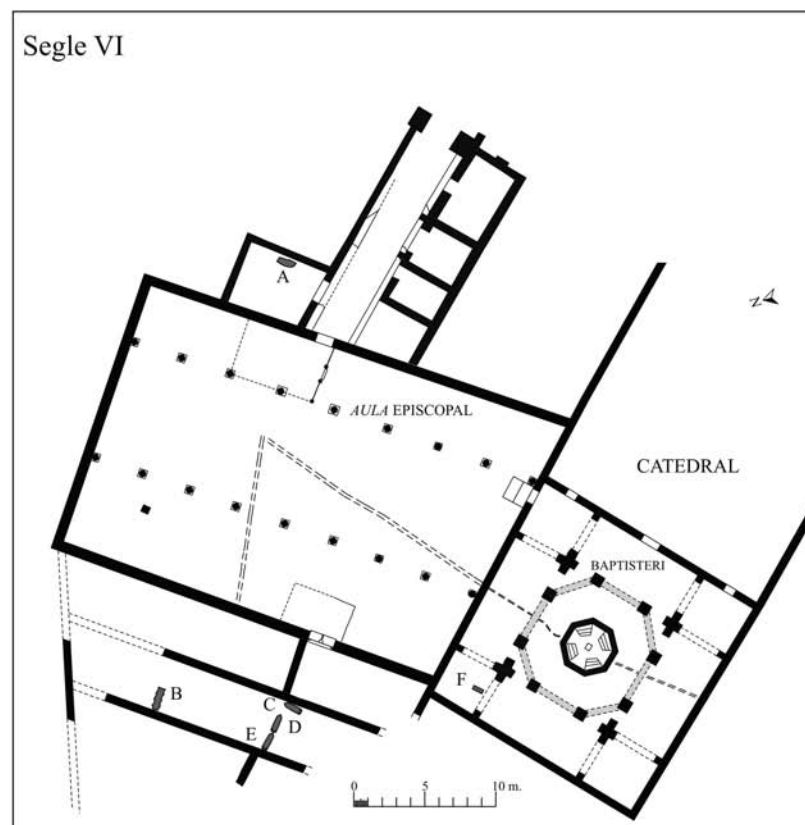

Figura 19
Piscina octogonal del baptisteri del primer grup episcopal de Barcelona. Segle V, amb els graons retallats al segle VI.
[Fotografia: MUHBA]

Figura 20
Motllura de marbre conservada *in situ* que rematava la piscina baptismal.
[Fotografia: Núria Miró-MUHBA]

Figura 21
Fragment de *mensa* de marbre procedent de les excavacions realitzades al sector del aula/baptisteri.
[Fotografia: Pep Parer-MUHBA]

Figura 22
Patenes de marbre procedents de les excavacions del baptisteri (peça de l'esquerra) i de l'església cruciforme de plaça del Rei (peça de la dreta). Segles VI-VII.
[Fotografia: Pep Parer-MUHBA]

menta la presència d'altars, però no per a la sinaxi que es feia després del baptisme (per això ja hi havia l'església) sinó com a *mensa* auxiliar per disposar les peces litúrgiques utilitzades, per posar el crisma o també com a altar de relíquies (Chavarría, 2011: 81).

No sabem res de la catedral principal, però lògicament devia ser objecte de modificacions com la resta d'edificis. Dos capitells datats al segle V es troben actualment com a peus de la *mensa* de l'altar major (Domingo, 2011, núm. 33 i 34) (fig. 23).

El patrimoni eclesiàstic a *Barcino*

Des del segle IV i a partir de l'emperador Constantí, l'església podia rebre llegats testamentaris. A *Hispania* comença a perfilar-se una vinculació de les seus episcopals amb el comerç i la producció. La *cetaria* de *Portum Sucrone* s'ha relacionat amb el paper econòmic de la seu episcopal de València, i s'ha plantejat que podria estar sota el seu control (Rosselló, 2005: 49). La presència d'instal·lacions industrials en relació amb espais eclesiàstics s'ha posat en relleu al monestir de Punta de l'Illa a Cullera, fundat al segle VI pel bisbe Justinià, o al monestir de Mura a Llivia (Rosselló, 2005: 49). De fet una vinculació dels centres de producció amb els espais de poder (palaus civils o centres episcopals) la podem veure a Recópolis al segle VI, on al costat del palau es localitzava un barri artesanal amb nombrosos obradors de vidre (Castro, Gómez de la Torre, 2002). També és significatiu el barri artesanal de San Giusto, on el bisbe Sabino arriba a ser el promotor d'un autèntic "artesanat eclesiàstic", amb produccions de ceràmica comuna destinada a la cuina, la taula o el rebost; amb estructures per a la producció d'objectes de metall i altres per al rentat i tractament de la llana. El bisbe intervenia en el control de la manufactura i en la circulació dels productes que sortien d'aquests tallers. Altres exemples a Itàlia mostren el mateix fenomen, com per exemple a Florència o Cornus (Volpe, 2007: 94). Emblemàtic és el cas de la cripta Balbi a Roma, amb menestrals que treballaven el vidre, la ceràmica i els metalls i a les *fullonicae*, així com altres establiments en estreta connexió amb els edificis de culte i sota el control del bisbe i la jerarquia eclesiàstica (DDAA, 2001).

També als grups episcopals, que eren nuclis organitzatius molt complexos, podien existir espais de producció. Creiem que aquest és el cas de Barcelona, on al segle V i al nord-est de la residència episcopal hi havia una *cetaria* (Beltrán de Heredia, 2001, 2005d, 2007b) i una instal·lació vinícola (Beltrán de Heredia, 1998, 2001, 2006a; Beltrán de Heredia *et alii*, 2006). Pensem que per un acte d'evergetisme totes dues instal·lacions van passar en un moment donat a formar part del patrimoni eclesiàstic. Un cas similar sembla perfilar-se a València, on a tocar del nucli episcopal es localitza un àrea de producció de salaó datada als segles IV-V (Álvarez *et alii*, 2007). En el cas de la instal·lació vinícola de Barcelona, no podem oblidar la importància que tenia el celler episcopal, com a reserva de la diòcesi per al vi de consum i cerimònia, a més a més de ser una important font d'ingres-

Figura 23

Capitells del segle V atribuïts a la catedral principal de Barcelona. Actualment es troben com a suports de la mensa de l'altar major. [Fotografia: Pere Vivas]

sos. D'altra banda, és coneguda i està ben documentada la distribució d'aliments al poble per part de la cúria episcopal. Pel que fa a aquest aspecte podem citar les cartes de Cassiodoro i per al cas d'*Hispania* les tasques assistencials de la cúria de Mèrida, que distribuïa oli, mel i vi als més pobres (Volpe, 2007: 88).

D'altra banda, per al cristianisme el vi era un element simbòlic, una beguda sagrada que representava la sang de Crist. Als segles VI-VII, molts paviments d'esglésies de Síria, Judea i Aràbia tenien mosaics amb representacions d'escenes vinculades a la producció de vi. També sabem que el palau del bisbe de Treves al segle VI era al mig d'una gran propietat amb vinyes que s'estenia per diversos turons (Bru, 2005: 150). Aquesta continuïtat en l'explotació de la vinya està ben documentada a França, on els bisbes es van convertir en els principals viticultors del territori durant l'antiguitat tardana (Dion, 1997). A Catalunya sembla donar-se una situació similar, ja que durant el període carolingi, les seus episcopals són les principals propietàries de vinyes, i superen considerablement les propietats que restaven en mans dels comtes (Salrach, 1993), unes dades que podrien llegir-se en clau de continuïtat. Aquesta situació ve donada per la incorporació de membres de les grans oligarquies familiars a la jerarquia eclesiàstica, en la qual tenien garantida la conservació d'una sèrie de privilegis socials i econòmics. Es pot dir que

quasi d'una manera exclusiva els bisbes procedien de les famílies nobles. Podem fer esment del bisbe Vincomalos, del bisbat de Niebla (Pérez Macías, González Fernández, Oepen, 2004); també de quatre germans d'una família senatorial que van ocupar –a principis del segle VI– quatre seus episcopals: Justinià de València, Elpidi d'Osca, Just d'Urgell i Nebridi d'Egara. La família d'Isidoro de Sevilla va tenir dos bisbes successius en aquesta ciutat i un més al bisbat d'Écija. També hi havia famílies que comptaven entre el seus membres bisbes així com alts càrrecs del govern visigot (García Moreno, 1990: 248-249). En el cas de Barcelona, podem parlar del bisbe Pacià, que va pertànyer a la noblesa senatorial hispana i que va impulsar l'arribada al poder de Teodosi. També de Paulí, consagrat sacerdot a *Barcino* i bisbe de Nola, que igualment va pertànyer a una família senatorial de Bordeus.

Arqueològicament, el binomi església/instal·lacions vinícoles es troba àmpliament documentat al territori de l'actual Jordània, Palestina i Aràbia, com a Umm er-Rasas, Yajuz, Quam, Yasilah, Khirbet ed-Duwayr, Haufa, Dohala o Khibet Sa'ad (Borsa), per citar alguns del nombrosos jaciments conservats (Hamarnah, 2003).

Tornant a Barcelona, l'ocupació al segle VI de tota la zona industrial per les noves edificacions del grup episcopal vindrien a confirmar la hipòtesi de la propietat eclesial.

L'*episcopium* al segle VI: els bisbes constructors

Pel que fa a *Hispania*, l'arqueologia i les fonts escrites parlen d'una dinamització o ressorgiment de la ciutat hispana a la segona meitat del segle VI dC, de la qual són bons exemples Barcelona, València, Còrdova o Mèrida.

A *Barcino*, el dinamisme urbà està impulsat per l'Església i l'Estat visigot. L'*episcopium* de Barcelona, que ja existia al segle IV, es configura amb força al segle V i s'amplia i monumentalitza al segle VI, incorporant els espais del poder civil visigot al centre neuràlgic de la ciutat. Es pot dir, tot i que no es coneix en la seva totalitat, que va arribar a ocupar una extensió equivalent més o menys a un quart de la ciutat.

Al segle VI, la topografia cristiana de *Barcino* es torna més complexa. Segurament a la segona meitat (l'arqueologia ens dóna un arc cronològic de 530-595)⁴³ el primer grup episcopal de Barcelona experimenta un moment de màxima expansió, que es concretà en un ambiciós projecte arquitectònic que va modificar la imatge del barri episcopal. Es va ampliar el nucli primitiu amb noves construccions a l'est, com són una església en planta de creu, amb una zona de necròpolis annexa, i la residència del poder civil visigot a la ciutat (Bonnet, Beltrán de Heredia, 2000c; Beltrán de Heredia, 2008a). Al mateix temps, es va construir un nou palau episcopal (Bonnet, Beltrán, 2004; Beltrán, 2009b; Beltrán, Revilla, 2009) sobre els nivells d'arrasament de l'anterior i es van monumentalitzar amb pòrtics els principals espais de circulació interior (fig. 24).

També es documenten reformes significatives al baptisteri que n'afecten la coberta. Es construeixen quatre pilars cruciformes al voltant de la pila que s'han de relacionar amb l'aparició d'un cimbori sobre la piscina (fig. 18). L'interior de l'edifici s'ornamenta amb pintures. En algunes parets es van reproduir textos litúrgics, com mostren els fragments d'una pintura que presenta una inscripció amb unes fórmules emprades durant el ritus del baptisme: la *renuntia Diabolo*, que es pronunciava abans que el neòfit arribés a la piscina, i una altra relativa al mateix baptisme i als efectes que aquest produeix: el perdó dels pecats (*IRC* IV, 1997: núm. 310; Mayer, Rodà, 1995: 65; 1998: 511-522) (fig. 25). També ens ha arribat part de la pintura que segurament decorava el sostre del corredors laterals del baptisteri, que consisteix en uns motius vegetals i florals disposats en un registre continu a mode de tapís.⁴⁴

Als diferents àmbits es va donar la incorporació de plaques de marbre i altres elements ornamentals que van enriquir l'edifici (Guardia, 1999). Tot indica que estem davant d'un procés de monumentalització (fig. 26 i 27). El marc històric d'aquest procés d'ampliació i monumentalització s'ha de buscar en la reunificació religiosa de Recared sota el signe de l'ortodòxia catòlica i l'enforti-

43. La datació ve donada pels materials apareguts en contextos arqueològics (ceràmica i monedes) i per les datacions de C-14 (AMS). Sobre aquest aspecte, vegeu Jàrraga, 2005; Beltrán de Heredia, 2009b: 161.

44. Sobre aquest aspecte, vegeu l'estudi d'Esther Albiol en aquesta mateixa publicació.

Figura 24

Planta del grup episcopal al segle VI amb l'edifici funerari (fora muralles) vinculats a les elits eclesiàstiques.
[Hipòtesi: Julia Beltrán de Heredia i Charles Bonnet. Dibuix: Emili Revilla i Marion Berti-MUHBA]

Figura 25

Pintura del baptisteri amb part d'una de les fórmules vinculades al baptisme. Segle VI.
[Fotografia: MUHBA]

ment del poder eclesiàstic després del III Concili de Toledo l'any 589.

Una figura destaca a la comunitat cristiana de Barcelona d'aquest període, és el bisbe arrià Ugues, que va continuar en el càrrec després de la seva reconversió al catolicisme a l'esmentat concili de Toledo. Ugues firma com a bisbe catòlic al II Concili de Barcelona de l'any 599, un esdeveniment de caràcter religiós, però també polític. És més que probable que el paper del bisbe Ugues fos decisiu a l'hora de posar en marxa un ambiciós pla d'obres que afectaria la totalitat del barri cristià. Segurament el bisbe Ugues a Barcelona, com també altres bisbes com Sabino de Canosa a Itàlia (Volpe, 2007) o els bisbes hispans, com Justinià a València, Nebridi a Terrassa i Paulo, Fidel i Masona a Mèrida, es van convertir en mecenes i promotors d'importants programes arquitectònics que van prestigiar i donar relleu a les seves respectives seus. Les fonts escrites parlen dels nombrosos temples que van construir i de com van restaurar els antics. Aquest paper ha portat els historiadors a referir-se als bisbes com a "bisbes constructors" o "bisbes managers", per destacar el seu paper actiu a la societat del moment.

Tornant a Barcelona, una altra dada significativa és la que es desprèn del mapa de localització dels pedestals hono-

rífics del *forum*, el qual evidencia com totes les peces es localitzen a l'interior de la ciutat emmurallada (IRC IV: 54-55), i com la majoria es van aprofitar com a material constructiu per als edificis del grup episcopal, dada prou interessant ja que ens mostra on es concentraren les principals activitats constructores de caràcter públic als segles V i VI. Fins a dos llocs del *suburbium* es desplacen també pedestals honorífics del *forum*, amb la finalitat de ser emprats en les primeres construccions cristianes fora muralles, tot i que en aquest cas les dades són més aviat testimonials: quatre a l'església de Santa Maria del Pi i un altre al monestir de Sant Pau del Camp (Beltrán de Heredia, 2010b). De nou tenim l'Església com a mecenes d'empreses constructores a l'antiguitat tardana.

A Barcelona, l'homogeneïtat de les tècniques constructives emprades al segle VI sembla indicar una tutela o control per part del bisbe⁴⁵ (Beltrán de Heredia, 2009b). Els testimonis arqueològics conservats indiquen que els nous edificis dels Sants Just i Pastor que conformarien el nucli episcopal catòlic denoten la mateixa tècnica constructiva. Durant el període arrià va haver-hi una tolerància envers els catòlics, que van poder reparar les seves esglésies i fer-ne de noves sense cap mena de problema.

A Itàlia destaca la producció de materials per a la construcció d'edificis per part dels mateixos bisbes, com per exemple Sabino de Canosa, Crispino de Pavia o Cuniberto a Tortona, iniciatives a imatge del que feia el Papa de Roma (Volpe, 2007: 93). Però a la *Tarraconense* no es té notícia de la troballa de plaques ceràmiques d'iconografia cristiana, a vegades amb inscripcions i monogrames dels bisbes, peces ben conegudes a la *Bètica*.

45. Com han plantejat altres autors, els operaris especialitzats en edíficia de prestigi a l'època no devien ser gaire nombrosos a causa de la disminució de la demanda. Aquests operaris no devien residir a la ciutat sinó que eren itinerants i acudien quan el bisbe els demanava. Les fonts escrites informen també sobre aquest punt (Chavarria, 2012: 110).

Figura 26
Fragments de
plaques de cancell
de marbre
procedent del grup
episcopal. Segle VI.
[Fotografia: Pep
Parer-MUHBA]

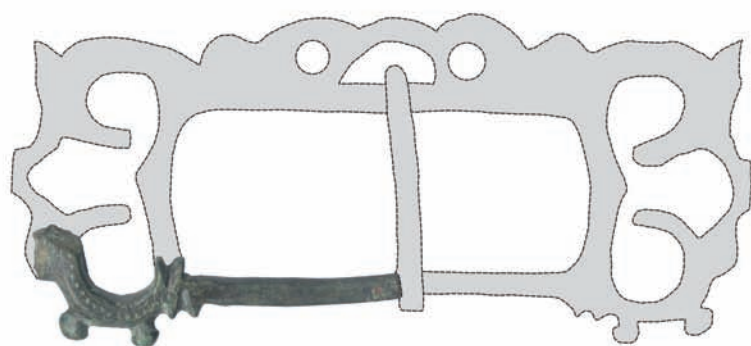
Figura 27
Barrotera de
marbre trobada
a l'aula, a la zona
reservada al bisbe.
Formaria part de
l'espai delimitat
i ornamentat amb
cancells. Segle VI.
[Fotografia: MUHBA]

Un conjunt termal de l'antiguitat tardana: uns *balnea* episcopals?

La construcció d'un conjunt termal al segle VI i la seva situació, a tocar del primer grup episcopal, ens fa pensar que tots dos estan relacionats. Malauradament, la major part de l'espai termal va ser destruïda als anys trenta del segle XX i només es conserva la piscina del *frigidarium* i uns murs que delimiten unes estances contigües. També tenim notícies d'una superfície d'*opus signinum* al sud-oest de la piscina, segurament el paviment del *frigidarium*. La situació i les dimensions del *balneus* (5 m x 4,70 m) indiquen que no es tracta d'unes termes privades del bisbe. Tot i així, no és gens fàcil determinar si estem davant d'una actuació del bisbe per a la ciutat, o si es tracta d'uns *balnea* destinats als eclesiàstics residents al grup episcopal, com passa a Ravenna o Pavia (Fuentes, 2000). Amb relació al primer cas, tornem de nou al paper del bisbe com a "garant" de la vida ciutadana. Podem esmentar, per exemple, el rol que va tenir el bisbe de Vercelli Emiliano en la restauració de l'aqüeducte (Volpe, 2007: 86), o recordar com els bisbes havien estat els impulsors de nous conjunts termals a Roma, Nàpols o Luca (García

Moreno, 1999; Fuentes, 2000); unes actuacions que es mostren d'acord amb el paper que atribuïa al bisbe la llei de Justinià, per la qual se li atorgava el control de tots els ingressos (públics i privats), així com la tutela d'aquests per a una adequada inversió en béns comunitaris, com aqüeductes o termes (Volpe, 2007: 86 i 88). A Mèrida, per exemple, el bisbe Zenon (483) va col·laborar en les obres de les muralles, una obra pròpia de l'Estat (García Moreno, 1990).

En el cas que aquest conjunt sigui d'ús eclesiàstic (l'opció que considerem més plausible), hem de fer referència al cas de San Giusto a la Puglia, on entre finals del segle V i la segona meitat del VII es va construir –darrera del baptisteri– un conjunt termal. El seu ús no estava limitat al bisbe i al clergat, sinó que es va estendre als mateixos fidels i als peregrins amb una funció higiènica i sanitària, però també assistencial, sense oblidar un valor ritual, purificador o devocional (Volpe, 2007: 95). Un cas molt interessant que podríem aplicar a Barcelona. La situació dels *balnea*, al límit est del grup episcopal i al costat de la Porta Septentrional d'entrada a la ciutat, propiciaria un hipotètic moviment de fidels i pelegrins.

Poder religiós, poder civil: la residència del *comes ciutatis* al primer grup episcopal

En el marc del procés d'ampliació del grup episcopal de Barcelona que va tenir lloc entre el 530 i el 595, es va aixecar, a tocar de la muralla, un edifici de tres cossos en forma de "U" amb un pati central. Es tracta d'un edifici àulic que hem relacionat amb el poder civil visigot, segurament la residència del *comes ciutatis*. La posició i configuració arquitectònica és força eloqüent: un edifici tancat en si mateix, però obert a un corredor que es desenvolupa al llarg de la muralla (pervivència de l'antic *interuallum*), que conduïa, en sentit est, al cos de guàrdia situat al peu de l'escala que pujava al pas de ronda i, en sentit oest, a l'altre punt de control situat segurament a la torre poligonal de la cantonada nord.⁴⁶ La presència de zones d'enterrament a tocar de la muralla al sector nord-oest, ens fa pensar que a partir d'aquesta torre fins a la porta *decumana* oriental, la circulació es feia directament pel pas de ronda.

La localització en aquest sector d'unes sivelles de filiació militar es justificaria per la presència d'un destacament militar vinculat al cos de guàrdia. Una altra peça (també de filiació militar), es va localitzar a les excavacions de la zona de la porta *decumana* occidental (actual Ca

Figura 28

Sivelles de caràcter militar.

[Fotografia: Pep Parer-MUHBA]

l'Ardiaca), troballes, com veiem, no exemptes de lògica (Beltrán de Heredia, 2001, núm. 264 i 262) (fig. 28).

La documentació jurídica esmenta la figura del *comes ciutatis* a finals del segle V, tot i que es va consolidar definitivament a principis del segle VI. Aquesta figura neix amb la finalitat d'exercir un control per part del poder visigot. De la documentació es desprèn que va estar present en l'organització administrativa i militar de totes les ciutats (García Moreno, 1993). A Girona sembla donar-se una situació semblant a la de Barcelona. Al voltant de l'any 500 es situa la construcció d'un edifici amb pati al costat del nucli episcopal, que ha estat interpretat també com el palau del *comes ciutatis* de Girona (Canal, Nolla, Sàgrera, 2010: 23). La reforma del *Castellum* de Sant Julià de Ramis, també a Girona, s'ha posat en relació igualment amb les estructures del poder visigot.⁴⁷ Fem esment aquí

⁴⁶. Es tracta de la torre número 6 actualment integrada a l'edifici medieval de la Pia Almoïna.

⁴⁷. Volem remarcar de nou la relació arquitectònica entre els dos edificis (el palau episcopal de Barcelona i el *castellum* de Sant Julià de Ramis): es regeixen pel mateix sistema de proporcions i modulacions, i tenen unes plantes totalment vinculades, cosa que té una lògica històrica i de proximitat. Pel que fa a aquest aspecte, vegeu Beltrán de Heredia, Revilla, 2009: 181-182.

d'aquestes referències perquè anirem veient com Girona i Barcelona sembla que vagin de la mà durant els períodes visigot i carolingi, vinculacions que l'arqueologia ha evidenciat d'una manera molt clara. L'equip de Girona ha posat també en relleu aquesta trajectòria comuna: *com no podia ser d'altra manera, es feien avinents les grandíssimes semblances que hi va haver entre una ciutat i l'altra durant aquests segles* (Canal *et alii*, 2010: 23).⁴⁸

Ja fa temps que venim plantejant aquesta situació (Beltrán de Heredia, 2001), la qual amb les noves troballes arqueològiques (com és la localització d'un segon grup episcopal) adquireix més sentit. No podia ser d'altra manera, l'edifici de l'administració visigoda havia de situar-se en el nucli arrià. Es configura així a Barcelona el barri on residien la jerarquia eclesiàstica arriana i la màxima representació de l'Estat visigot a la ciutat, el *comes civitatis*, delegat reial que tenia al seu càrrec el govern de la ciutat.⁴⁹ La localització es consolidarà definitivament a l'alta edat mitjana, com després veurem.

A propòsit de dos *exagia*

Les disposicions de Justinià de l'any 545 establien l'obligatorietat de guardar les *mensures et pondera* a les esglésies; el bisbe devia garantir la seva correcta utilització, evitant el frau fiscal. A Itàlia s'han documentat troballes de monedes i ponderals en esglésies (Volpe, 2007: 88). També a Hispania, com és el cas de l'església del Monestil, a Elda, Alacant (Poveda, 2003: 121).

A Barcelona s'han trobat dos *exagia* de bronze que corresponen a ponderals oficials de l'Administració bizantina que van ser adoptats com a patrons monetaris per l'Administració visigoda per al control comercial i fiscal. El valor d'un d'aquests, de forma esfèrica, correspon a una *semuncia* (mitja *uncia*).⁵⁰ L'altre, de quatre *solidi* i de forma quadrangular, presenta les lletres NE aplicades en plata (García, Miró, Revilla, 2003: 376) (fig. 29). Aquestes dues *exegia* podrien haver estat en ús a la nostra ciutat fins a la reforma monetària del califa Abd al-Malik aplicada a al-Àndalus l'any 720.

Figura 29

Exegia de bronze. Segles VI-VII.

[Fotografia: Jordi Puig-MUHBA]

També hem de tenir present que són les úniques peces d'aquestes característiques localitzades a Barcelona. Pel context de les troballes, una a les excavacions de la plaça del Rei (al bell mig del primer grup episcopal) i l'altra a l'entorn de l'església de Sant Just, res impediria pensar que van estar custodiades a l'interior de les esglésies als segles VI i VII, tal i com imposava la legislació vigent.

La cristianització de les termes públiques: l'església de Sant Miquel

Intra murs i a més a més dels dos grups episcopals, l'arria i el catòlic, sabem que a Barcelona hi havia també l'es-

48. Volem assenyalar també la vinculació entre les ceràmiques carolíngies de producció local de totes dues ciutats, tant en relació amb les formes com amb les tècniques emprades, com es pot veure als estudis de Beltrán de Heredia, 2006a i de Nolla *et alii*, 2008.

49. La relació topogràfica entre els edificis del poder civil i religiós a l'antiguitat tardana és un fet normal i lògic pensant en la dinàmica del poder aleshores. La mateixa situació es pot veure també a Recópolis, on l'associació palau-basilica és evident; a Còrdova el palau del governador visigot era a tocar de la catedral i de la resta d'edificacions del grup episcopal; en el cas de Mèrida, les fonts documentals ens informen que el palau del *dux* es situava al conjunt episcopal (Olmo, 1988; Marfil, 2000; León, Murillo, 2009; Mateos, 1999).

50. A Hispania es coneixen altres *exagia* de les mateixes característiques, com les vuit peces de l'Alcàzaba de Màlaga, l'*exegium* del Castro de Viladonga a Lugo (Arias, Durán, 1996: 122), les conservades al Museo Arqueológico Nacional, entre d'altres (Palol, 1994), tot i que són, en general, troballes excepcionals.

glésia de Sant Miquel.⁵¹ Es pot parlar de la cristianització de les termes públiques de Sant Miquel, un fenomen, d'altra banda, ben documentat en molts altres indrets de l'imperi.

Si bé l'església apareix esmentada per primera vegada l'any 951, el seu origen s'ha de buscar a l'antiguitat tardana. El *frigidarium* de les termes va ser adaptat per ubicar-hi la nau de la nova església i es va utilitzar el paviment del mosaic del segle II dC a l'edifici religiós.⁵² El paviment musivari, tot i trobar-se bastant alterat per la construcció dels vasos funeraris de l'església, va conservar clara durant segles la seva iconografia original, iconografia ben descrita per Pujades, i més tard per F. Martí de Prats (1765). L'estat del mosaic al segle XIX ens ha arribat gràficament gràcies als dibuixos de Pere Flórez. L'església va ser enderrocada l'any 1868 i el mosaic es va extreure del seu lloc original l'any 1892.⁵³ Carreras Candi (1925) recull la troballa d'un paviment anterior i de canonades de plom a sota del paviment durant aquest procés d'aixecament (fig. 30).

Per la historiografia sabem que al segle XVIII el paviment de l'església estava a un nivell molt més baix que el nivell de circulació exterior. En la descripció de l'edifici es parla d'una escala d'obra nova de catorze graons (set a cada banda del replà d'entrada).⁵⁴ A més a més, a la planta de l'església podem veure com a la nau hi havia cinc graons més que ajudaven a salvar un desnivell total estimat en 1,80-2,00 m aproximadament.

Aquesta dada, recollida d'una manera casual al segle XVIII, és força interessant, ja que mostra l'aprofitament d'un edifici antic; la ciutat havia crescut, però l'església estava funcionant amb unes estructures del segle II. D'altra banda, la diferència de nivell es mostra acord amb les dades de creixement en vertical documentades per l'arqueologia a Barcelona.

En la mateixa línia volem destacar també una altra dada no menys significativa. La mateixa font recull com al 1762 i en fer obres a la capella de la Comunió es va trobar una cripta d'obra amb un enterrament (sens dubte

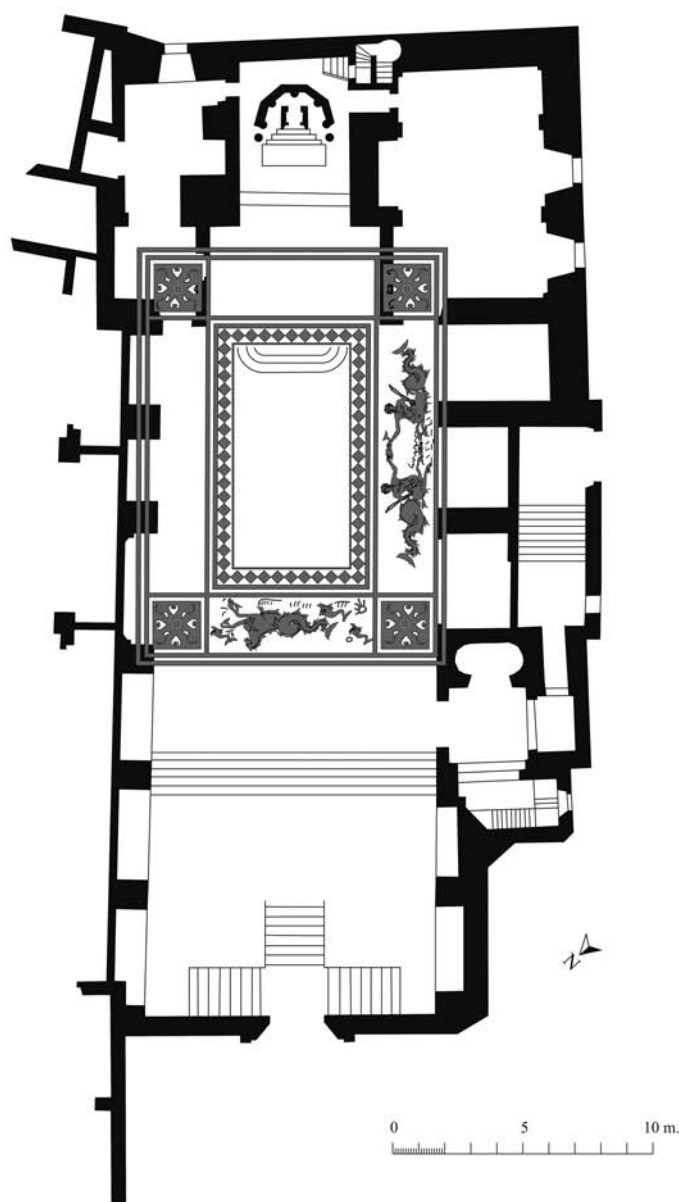

Figura 30

Planta de l'església de Sant Miquel amb la ubicació del mosaic de les termes. Es pot veure l'existència i disposició de les escales per poder baixar al nivell del mosaic romà.

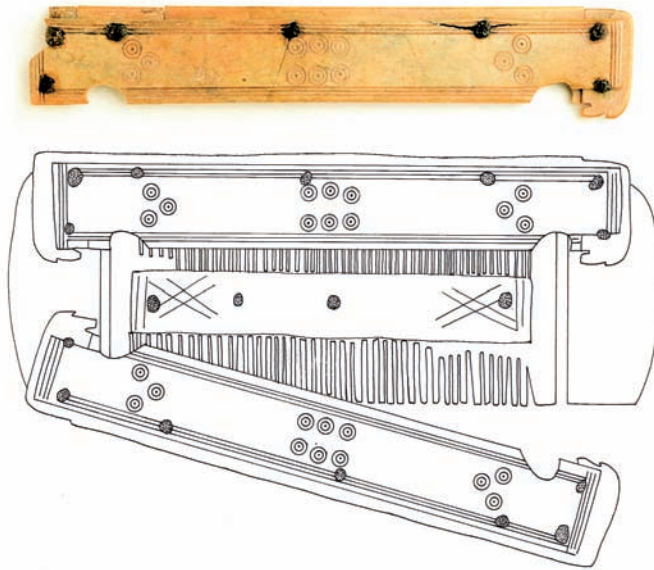
[Planimetria: MUHBA]

51. La presència de diverses esglésies a l'interior de les ciutats cristianitzades és un fet comú a totes aquestes ciutats, com es constata a *Emerita, Hispalis, Toletum, Corduba*, o *Tarraco*; en aquesta darrera ciutat l'Oracional de Verona indica que al segle VII, a més a més de la catedral, hi havia l'església de Sant Fructuós, la de Santa Jerusalem i la de Sant Pere.

52. El *frigidarium* era una de les sales cobertes més grans dels conjunts termals, fet que les feia molt adequades com a espai de reunió per acollir els fidels.

53. Actualment aquest mosaic es conserva al Museu d'Arqueologia de Catalunya.

54. "Una de las escaleras por donde se baja a la iglesia (...) ya que desde el principio no había en la iglesia mas que esa puerta. Advierto que esta escalera fue renovada sin duda posteriormente, como indica la antigüedad y labor de la puerta, si se coteja con lo poco que estan gastadas las 14 gradas (...) la escalera vieja (...) no entraba dentro de la iglesia a cubrir la cintura de los tritonones...". Don Jaime Miguel de Guzman. 1765. *Dissertacion sobre la antigua obra mosaica que se admira en el suelo de la iglesia parroquial del arcangel san Miguel sita dentro de la ciudad de Barcelona*. Impr. Francisco Guerrero. Barcelona. pp. XVII-XVIII.

Figura 31

Pinta d'os localitzada a les excavacions de Sant Miquel. Any 1989.
Segles VI-VII.
[Muntatge: MUHBA]

Figura 32

Segell de bronze amb la llegenda *Petrus/Paulus*. Segle V.
[Fotografia: Pep Parer-MUHBA]

un enterrament privilegiat), que en aquell moment ja es relaciona amb una església primitiva.⁵⁵

Vinculat a aquesta primitiva església cristiana podem assenyalar la presència d'algun enterrament infantil en caixa de *tegulae* i la troballa d'una placa funerària del segle V, (*christian)ae fidei*, que fa referència a la fe cristiana d'un personatge, o a la fidelitat amb què va viure el cristià tutelar de la inscripció (*IRC* IV: 315), que segurament va ser enterrat a l'església. També hem de fer esment de la localització d'una tapa de sarcòfag datada a la segona meitat del segle III (Claveria, 2001: 3), però que, com veurem després, podria correspondre a un aprofitament de prestigi en un context cristià. No menys

interessant és la troballa d'una pinta d'os que podem datar als segles VI-VII. Són peces generalment poc comunes que sovint es vinculen a contextos funeraris (fig. 31).

No podem deixar de banda una de les peces de caire cultural més singulars trobada a les excavacions de Sant Miquel. Ens referim a un segell per marcar el pa litúrgic datat al segle V que porta la llegenda PETRUS/PAULUS, en una clara al·lusió als pares de l'església (*IRC* IV: 313; Beltrán de Heredia, 2001, núm. 304) (fig. 32). Totes aquestes dades –i la presència d'una església dedicada a Sant Miquel al segle X– permeten plantejar, sense reserves, la conversió d'una part de les termes públiques de la colònia romana en una església. Si fem cas de la datació de les peces cristianes trobades a les excavacions, aquest procés de cristianització de l'edifici termal hauria tingut lloc al segle V dC.

55. "En el año 1762 se trabajaba en la capilla de la comunión una sepultura (que es obra de la Iglesia destinada para personas de distinción) en una gruta que se encontró en ella, fabricada de paredes, y estaba blanqueada, harto grande y honda, la que se halla algunos palmos bajo tierra (...) se encontraron algunos pocos huesos, pero de tanto tiempo, que se reducían a cenizas con solo tocarlos, y de que no encontraron nota, o noticia alguna, y por consiguiente ha de haber muchos siglos del día en que se puso allí el difunto de quien eran los huesos del hombre, si estan puestos bajo bóveda necesitan de muchos, y muchos siglos para reducirse al estado, en que se hallaron aquellos, de que arguyo que la hoya, cueva, gruta o Sepultura encontrada de nuevo era del antiguo templo de San Miguel, que cayó a 8 de Mayo de 1147, pues esa Capilla de Comunión, según he visto en el archivo, es añadida a la Iglesia de poco tiempo, respecto de lo demás de ella; a la qual capilla para adornarla mas, la empedraron de azulejos, y a fin que fuesen iguales en toda ella, sacañan el labor de mosaico (...) todo hace creer, que quedaría la tal sepultura entre ruinas de la antigua, y mas cuando se encontró tantos palmos bajo tierra..." (Guzman, 1765: XXXIII-XXXIV).

L'estructura urbana: una nova organització

A partir del segle V dC, a *Hispania* es documenten un seguit de canvis al paisatge urbà que són el reflex dels canvis socials que s'anaven produint. Pel que fa al cas de Barcelona, la transformació de la ciutat és molt clara. Es podria parlar d'una certa desestructuració urbana, tot i que es manté amb modificacions la quadricula romana. Es constata una nova ocupació dels espais públics, la qual cosa provoca un estretament i, a la vegada, una desviació d'alguns carrers (fig. 33). La quadricula reticular romana comença a modificar-se, procés que, com ja hem vist, havia començat feia temps. En algun sector de la ciutat (sobretot si ve de la mà del poder religiós), l'ocupació es dona amb més força i pot comportar l'anul·lació total d'un carrer i el posterior desplaçament del vial per donar sortida a les noves edificacions⁵⁶.

La ciutat creix en vertical i en conseqüència es produeix un canvi important als nivells de circulació.⁵⁷ Als segles V i VI creix més d'un metre, la qual cosa provoca un abandonó progressiu de la xarxa de sanejament. Tot i així, el sistema de clavegueram es manté, almenys fins al segle VI, mitjançant talls puntuals, desviaments i noves connexions per anar a buscar les xarxes principals que es trobaven a cotes més baixes (Beltrán de Heredia, Carreras, 2011).

Als segles VI i VII, hi ha espais de la ciutat que semblen oberts o desocupats, un ús que podríem qualificar de marginal. Es documenten sitges amortitzades com a abocadors; és l'inici d'un procés de ruralització que es consolidarà definitivament a l'alta edat mitjana. En aquest sentit, és indicativa la presència d'enterraments aïllats. Podem esmentar l'enterrament infantil localitzat sobre els nivells d'amortització de l'antiga *domus* de l'Arxiu Administratiu, a tocar de la muralla, que conviu amb estructures d'hàbitat i de producció (García *et alii*, 2003: 365); o l'enterrament també infantil localitzat a la zona de la *domus* del palau arquebisbal, a tocar de la porta *decumana* occidental (Rodà, 1982: nota 9). És possible que estiguin en relació

amb el costum d'enterrar els nens en l'àmbit familiar, costum molt antic que va perdurar a Catalunya fins al segle XIII, com indiquen les troballes arqueològiques i les fonts documentals (Riu, 1982). Però també podríem pensar que potser buscaven la proximitat i protecció dels edificis religiosos, en el primer cas, de la basílica dels Sants Just i Pastor i en el segon, dels edificis del grup episcopal. Aquests enterraments res tenen a veure amb les inhumacions privilegiades *intra muros* de les quals després parlarem, sinó que més aviat semblen actuacions clandestines que vulneraven la prohibició d'enterrar a l'interior de la ciutat, però que en no tractar-se de classes privilegiades, no tenien el poder necessari per fer-ho oficialment, com va ser el cas dels cementiris episcopals.

També hem de parlar d'algun enterrament ocasional en sitges. És el cas d'una dona inhumada, cap a finals del segle VI, en un context domèstic a l'interior d'una sitja que va ser posteriorment segellada amb pedres.⁵⁸ Potser estem davant d'una expressió d'un vincle familiar fort, que porta els familiars a sepulturar un dels seus dins l'àmbit domèstic.⁵⁹

Podríem dir que sembla que tot conviu en el mateix espai, sense gaire diferenciació, ben al contrari, es denota una solució de continuïtat: l'habitatge, els espais de producció, els abocadors domèstics, els graners, els estables, etc. amb un únic referent urbà fort: el grup episcopal, centre de poder del nucli urbà. La ciutat imperial s'anava desdibuixant.

El *forum* havia perdut la seva funció primigènia i els elements més característics d'aquesta àgora pública comencen a desmuntar-se. Aquest abandonó del *forum* es pot situar a principis del segle V dC, moment en el qual es constata la utilització de nombrosos pedestals honorífics, epigràfics i anepigràfics a l'obra de la nova residència del bisbe, obra que es pot datar als primers anys d'aquest segle (entre els anys 400 i 420), en base als materials arqueològics.

56. Aquest fet s'ha posat de manifest a les excavacions de l'església dels Sants Just i Pastor. En aquest indret, al segle VI una nova edificació comportarà l'ocupació i total desaparició d'un *cardo minor*, amb la qual cosa s'iniciarà un desplaçament cap a l'est que s'acabarà concretant a l'actual carrer de la Palma de Sant Just, amb una orientació que trenca totalment amb la quadricula romana, però que es mostra més d'acord amb les noves alineacions del segle VI (fig. 33).

57. El ritme de creixement en vertical de la ciutat sembla un dada molt clara a Barcelona, tema molt important per a l'anàlisi arqueològica. Tot apunta que entre els segles V i VI, el nivell creix un metre, fet que denota una etapa activa de la ciutat. Als segles IX i X es torna a donar un altre moviment significatiu en vertical i la ciutat torna a créixer al voltant d'un metre. Per contra, al segle VIII, només es detecten nivells d'usos i circulació que no superen els 20 cm, la qual cosa indica una escassa activitat. Aquestes dades indiquen que en arqueologia els processos de creixement no es fan d'una manera "continuista", visió que sovint es troba a la bibliografia especialitzada.

58. Florensa, F. *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Sant Honorat 3 (campanyes 2000-2003)*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita.

59. Tot i que en alguns casos aquest tipus d'enterrament en sitges als entorns rurals s'ha interpretat com a enterrament d'esclaus (Roig, Coll, 2011), creiem que no és el cas d'aquesta inhumació de Barcelona.

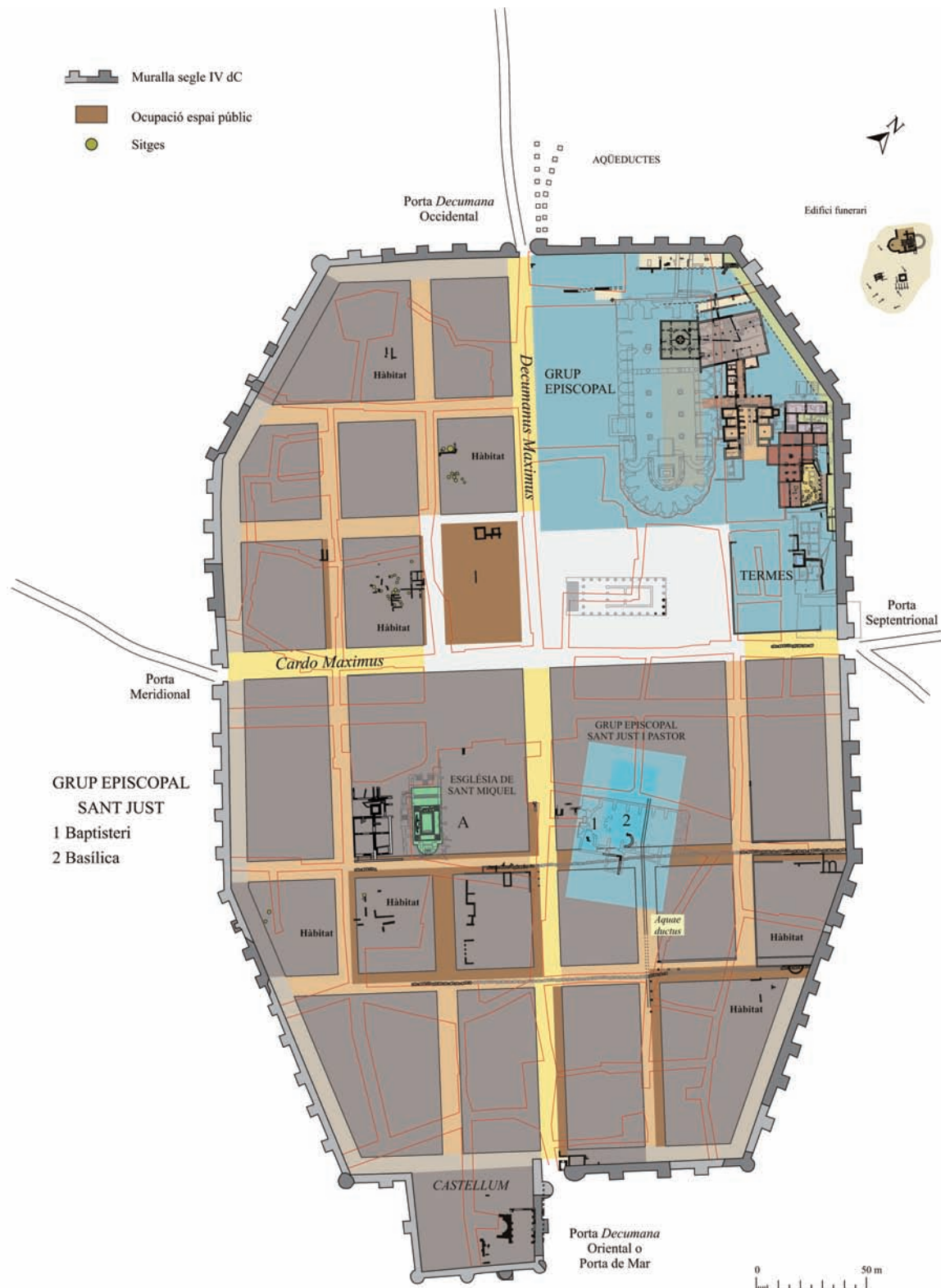

Figura 33

Planta de la ciutat de *Barcino* als segles VI-VII.

[Hipòtesi: Julia Beltrán de Heredia. Dibuix: Emili Revilla-MUHBA]

Al segle VI, la imatge del *forum* devia ser molt diferent de la que havia tingut als primers segles de la colònia. Tot apunta que en aquell moment ja no restava en peu ni el porticat del *forum*.⁶⁰ D'altra banda, no sabem res del destí d'edificis com la basílica i la cúria, tot i que la primera sembla que també podria estar desmantellada.⁶¹ La manca d'actuacions arqueològiques al *forum* no ens permet presentar gaires dades, motiu pel qual són de gran interès les obres fetes a principis del segle XX a l'interior del Palau de la Generalitat.⁶²

Aquestes obres van deixar al descobert una gran quantitat d'estructures, la majoria medievals, sobre les quals després tornarem, però també altres de més antigues. Ens referim a unes estructures que dibuixen una planta que recorda força la del palau episcopal del *Barcino* del segle VI. Una de les façanes es mostra alineada amb altres estructures també descobertes a l'interior del Palau de la Generalitat, un mur de 6 m de llargada associat a un paviment d'*opus signinum*.⁶³ Creiem que estem davant d'unes construccions tardoantigues, que ens mostren l'ocupació i la transformació del *forum* en aquest període (fig. 33). Es interessant recordar que aquest sector (com ja hem exposat) correspon a la terrassa nord-oest del *forum*, la de cota més baixa. Aquest fet en facilitaria l'ocupació i la incorporació a la dinàmica de la ciutat tardoantiga.

A l'antiguitat tardana, els grans edificis públics són abandonats o readaptats. Les termes públiques de Sant Miquel van ser cristianitzades, però no sabem que va passar amb el temple d'August, que actualment es conserva al carrer del Paradís, que va continuar marcant la topografia de la ciutat. En aquest període els temples són abandonats i convertits en esglésies, o readaptats com a espais d'hàbitat, com es pot veure a partir de nombrosos exemples, però no tenim cap dada pel que fa a Barcelona.

El centre de poder s'havia desplaçat del *forum* a l'angle nord de la ciutat, on les edificacions del grup episcopal havien desenvolupat una nova organització urbana. A tocar de la muralla i en una de les portes d'entrada a la

ciutat, es configura un barri totalment compacte amb tot un seguit d'edificis agrupats i perfectament articulats entre si a partir de corredors, passadissos o galeries porxadades. Es detecten passos tancats i reservats al personal del grup episcopal, també circulacions obertes al poble i als fidels i d'altres només al bisbe; espais per als vius i espais per als morts (aquests entren per primera vegada a la ciutat), espais de culte i de representació, i espais de privacitat; tots configuren un entramat dens i complicat, com una xarxa, que no té res a veure amb els projectes oficials, reticulars, oberts i ben delimitats d'època romana pel que fa als espais de culte i poder.

Com ja hem vist, arqueològicament, tenim constància de diversos edificis i podem parlar d'una església en planta de creu amb la seva necròpolis "privilegiada" vinculada; entre la basílica principal (a sota de la catedral actual) i l'església cruciforme es localitzava el palau del bisbe i una mica més a l'oest la sala de recepció o audiències (l'*aula*), que comunicava amb el baptisteri situat als peus de la catedral. Altres estances menors es desenvolupen al voltant dels edificis principals que es comuniquen a través de corredors i galeries porxadades; sense oblidar la residència del poder civil a la ciutat, la del *comes ciuitatis*, i altres espais de caràcter militar vinculats al cos de guàrdia de la muralla, així com un conjunt termal.

També s'ha de suposar l'existència d'un *atrium* (o de més d'un), potser entre la basílica i el baptisteri, potser al sud-oest de la basílica, al lloc on segles més tard s'aixecaria el claustre romànic. No tenim dades arqueològiques, però estem segurs de la seva existència. L'*atrium* era un element arquitectònic important que servia per connectar edificis i facilitar la circulació, però també era un element de prestigi i representació i un espai d'acollida utilitzat per a les activitats caritatives (Volpe, 2007: 92).

Si a més a més tenim en compte els espais necessaris per al clergat resident al grup episcopal, les dependències del personal laic al servei del bisbe, els magatzems i els espais de producció necessaris per al proveïment, així com altres dependències que van formar part del complex

60. Les mides i proporcions de diversos fusts i bases utilitzats a les fonamentacions de l'església cruciforme de la plaça del Rei han fet considerar-los del porticat del fòrum (vegeu Anna Garrido, *Arquitectura y urbanisme en época alto imperial: la decoración arquitectónica de edificios públicos y privados*. UAB, ICAC. p. 346 [tesi doctoral]).

61. El mateix cas per al capitell corinti integrat a les fonamentacions de l'església cruciforme de la plaça del Rei, que s'ha atribuït a la basílica (vegeu Anna Garrido, *Arquitectura y urbanisme en época alto imperial: la decoración arquitectónica de edificios públicos y privados*. UAB, ICAC. p. 345 [tesi doctoral]).

62. Les intervencions daten de 1907-1909, quan l'arquitecte Puig i Cadafalch reforma el Pati dels Tarongers. L'obra deixa al descobert una gran quantitat d'estructures que mai han estat analitzades (Puig i Cadafalch, Miret i Sans, 1909).

63. Sardà, M. 1987-1988. *Memòria del treball de seguiment arqueològic de les obres d'adequació de les instal·lacions elèctriques del Palau de la Generalitat*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita.

nucli episcopal –com la capella privada del bisbe, o els arxius, tot i que no es coneixen arqueològicament–, es pot dir que l'*episcopium* va ocupar una superfície propera a les dues hectàrees, quasi un quart de la superfície total de la ciutat romana.⁶⁴

A l'altra banda del *forum* s'aixecava el grup episcopal catòlic, que de ben segur era molt més petit. Tot i així, hi havia la catedral amb el baptisteri i algunes estructures annexes necessàries per al culte. També devia haver-hi la residència del bisbe catòlic i els eclesiàstics i del personal laic al seu servei.

A la *civitas* i al *suburbium*, els nous edificis cristians marquen la imatge de la nova ciutat. La ciutat tardoantiga és fonamentalment la ciutat cristiana.

La casa urbana tardoantiga: el procés de compartimentació de les *domus*

Els estudis arqueològics arreu han demostrat com edificis tardoantiga oficials no tenen res a veure amb les construccions pròpies de l'arquitectura domèstica. Com ja va exposar G. P. Brogiolo (1994), l'arquitectura d'aquest període varia notablement en funció d'una piràmide social i econòmica molt diferenciada. Podem parlar des d'estructures de fusta fins a edificis palatins (com les residències oficials de *Barcino*), passant per un nou concepte de casa per a la majoria de la població.

Aquestes noves cases es documenten a *Barcino* a partir d'un procés de compartimentació de les *domus* romanes, fet que va portar a la desaparició total de les riques residències dels notables de la ciutat, alhora que la nova distribució de l'espai permetia acollir un nombre més gran de famílies. Aquest procés es fa d'una manera progressiva, sense que suposi una ruptura radical amb la planta original de la *domus* romana, per la qual cosa no es documenten nivells de destrucció massius, únicament desmuntatge d'unes estructures i construcció d'altres (això sí, de característiques tècniques molt diferents), tot i que mantenint les parets mestres romanes (fig. 35). Les cases conviuen amb els abocadors domèstics i amb els espais de

Figura 34

Fotografia dels murs de la *domus* aprofitats a la casa tardoantiga. Es pot veure el paviment, llar de foc a terra i forat de pal que mostren el procés de transformació de la *domus* de l'Arxiu Administratiu. [Fotografia: Núria Miró i Emili Revilla. Centre de Documentació-ICUB]

producció. A les noves estances apareixen bancs, fogars al terra, sitges, paviments de calç o de terra batuda. Estem davant d'un clar procés de fragmentació d'una propietat

64. Tradicionalment, els estudis sobre la tardoantiguitat s'han centrat en l'arqueologia cristiana i aquesta s'ha centrat en l'estudi de les esglésies i altres edificis vinculats al culte, com els baptisteris, edificis que s'estudiaven aïllats i en conseqüència quedaven totalment al marge de la topografia de la ciutat. Els darrers anys, amb les operacions urbanístiques que han portat a un desenvolupament de l'arqueologia urbana, el panorama ha començat a canviar sensiblement.

Figura 35

Seqüència murària documentada a les excavacions de la *domus* de Sant Miquel. Es poden veure els murs alt imperials remuntats amb fàbriques tardoantigues.

[Fotografia: Josep Maria Vila. Centre de Documentació-ICUB]

única en diferents espais per acollir diversos nuclis familiars, les riques *domus* romanes s'han convertit en cases de veïns (Beltrán de Heredia, 2008c, 2009b).

En el cas de la “*domus* de Bisbe Caçador”, es dona un canvi de funcionalitat de les diferents estances. En el cas del conjunt termal privat, s'arrasa la piscina d'aigua freda i també les latrines, i s'aprofiten els murs del *caldarium* i del *tepidarium* per fer una nova organització de l'espai. Al costat es localitza un forn de vidre, que mostra com els habitatges convivia amb espais artesanals o de producció. Uns metres més enllà un enterrament infantil. Tots compartien el mateix espai al segle VII. A la resta de la *domus* s'aixequen nous murs per subdividir els espais anteriors, es tapien portes i apareixen unes estances molt

més petites on es documenten llars de foc (Garcia, Miró, Revilla, 2003: 265) (fig. 34). A la banda sud-est, l'estructura absidal de la sala de recepció ja no mantenia la seva coberta ni el paviment original. La presència al terra de llars de foc i forats de pal mostra el mateix tipus d'ocupació,⁶⁵ amb l'aprofitament d'estructures anteriors i l'aparició d'altres de noves de fusta.

A la “*domus* de Sant Miquel” també trobem el binomi hàbitat/espai de producció o taller. L'arqueologia ens mostra com es delimiten uns espais molt més petits amb nous murets, tot i que algunes de les noves estances continuaven funcionant amb els antics paviments *d'opus signinum*. Entre els segles V i VI es documenta l'aparició de bancs adossats a les parets d'algunes estances.⁶⁶ En una de les cambres es va localitzar un forn,⁶⁷ que indica que estem davant d'un espai de producció; en una altra estança es conservava un pou d'aigua (Raya, Miró, 1994). També es documenta la construcció en època tardana de clavegueres, tot i que algunes anaven a abocar els residus directament a pous (fig. 36).

El mateix procés té lloc a la “*domus* de Sant Honorat”; cap a finals del segle V i principis del VI, ja es detecten canvis en la casa original, com són l'ocupació del passadís del *perystilum*, la modificació dels nivells de circulació amb l'aparició de paviments de calç a sobre dels mosaics, nivells on es documenten forats de pal (testimoni d'alguna estructura de fusta), restes de fogars, i retalls de caire divers (Florensa, Gamarra, 2006). Sembla que la zona del *viridarium* es mostra sense ocupar, la qual cosa ens fa pensar que podria haver funcionat com una mena de pati central comunitari, com passa a Mèrida (Mateos, Alba, 2000; Alba, 2005). Cap a finals del segle VI, sembla que té lloc una total amortització de les estructures de la *domus*, tot i que els nous murs mantenen encara algunes alineacions de la *domus* primigènica.⁶⁸ Volem destacar que les estructures que tenen més continuïtat són les que delimiten unes estances associades a la *domus* del segle IV i que s'interpreten com a *tabernae*, estructures que ultrapassen la línia de façana i ocupen una part del vial.⁶⁹ Creiem que

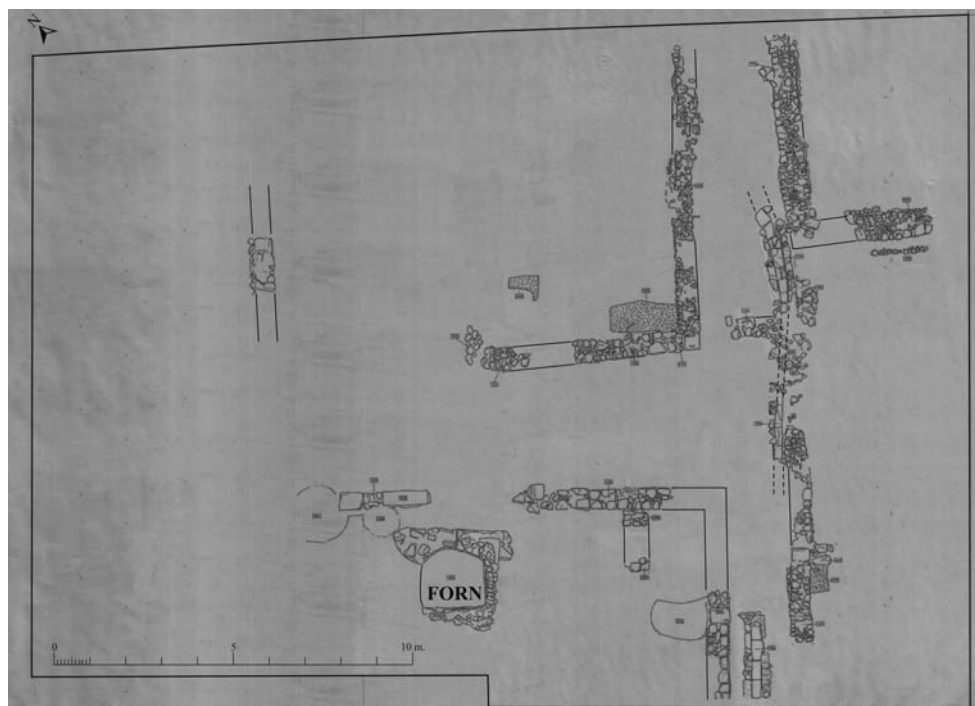
65. Volem agrair a David Prida, director de l'excavació, la informació inèdita facilitada sobre aquest punt.

66. Vila, J. M. 1998. *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la plaça de Sant Miquel*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita.

67. El forn es trobava molt arrasat i, tot i que no se n'ha establert la funció, d'acord amb la seva planta, pensem que podria ser de vidre. Miró, B.; Raya de Cardenas, M. 1989. *Memòria de la intervenció arqueològica a la plaça de Sant Miquel*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita.

68. Florensa, F. 2011. *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Sant Honorat 3 (campanyes 2000-2003)*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita.; (Florensa, Gamarra, 2006).

69. *Ibid.*

Figura 36

Planta de les estructures de cases i espais de producció (forn de vidre) aixecades sobre la *domus* de Sant Miquel. Segle VI.

[Planimetria: Pilar Camps i Júlia Miquel. Centre de Documentació-ICUB]

es tracta d'estructures de cronologia molt més tardana,⁷⁰ més vinculades a espais d'habitació tardoantics que al concepte del món clàssic de *tabernae*.

Finalment, el mateix plantejament, tot i que amb un menor nombre de dades, es podria fer per a la "*domus* del palau arquebisbal". Sembla que aquesta casa, amb posterioritat al segle V dC, es reforma "con un carácter más sobrio y más pobre" (Granados, Rodà, 1979).

Totes aquestes dades indiquen que es va produir un canvi molt significatiu a les tradicions i als models constructius en comparació amb el model anterior. La casa d'època visigoda es troba ben perfilada a Recópolis; simplement unes habitacions articulades al voltant de patis, amb presència d'espais per cuinar, zones d'emmagatzematge i estables (Olmo, 2002).

Com ja hem vist, a l'antiguitat tardana es manifesta una clara diferència entre l'edifici privada i l'edifici dels programes públics establerts pel poder, amb un referent

urbà per excel·lència: el grup episcopal, en què destaca el paper dels bisbes i dels seus edificis religiosos, una arquitectura oficial del poder i la representació.

D'altra banda, desconeixem totalment els habitatges de les elits locals barcelonines, un grup social del qual tenim constància a través dels seus monuments funeraris, mausoleus familiars decorats amb pintures que s'agrupaven en *areae* al *suburbium* oriental, a prop de la Via Augusta (Beltrán de Heredia, 2010b).

Però, on es podien localitzar aquestes residències? *Barcino* era una ciutat molt petita, que tenia aproximadament un quart de ciutat ocupada pel primer grup episcopal i centre de poder visigot, i que, a més a més, disposava d'un nucli episcopal catòlic; unes termes cristianitzades i unes *domus* transformades en cases de veïns, cases que convivia amb els abocadors domèstics, les sitges per guardar els aliments i els espais de producció. Aquest plantejament sembla que no va permetre disposar de

70. Les fàbriques emprades per a la seva construcció no tenen res a veure amb les edificacions ben conegudes del segle IV; ben al contrari, es poden relacionar amb una manera de construir d'època molt tardana.

Figura 37
Moneda de plata
inspirada en
les emissions
de Justinià I, de
probable atribució
visigoda trobada
a les excavacions
de Sant Miquel.
[Fotografia: Lúdia
Font-MUHBA]

suficient superfície per ubicar les residències més “destacades”, fet que ens podria fer pensar en una ubicació a l'exterior de la ciutat, com passa a *Tarraco*, on les elits urbanes estaven assentades a la zona portuària (Macias, 2008: 297).

Tot i així, pensem que l'antic *forum* podia haver estat ocupat per algunes d'aquestes residències. Una edificació aixecada a l'espai ocupat pel *forum* destaca per la seva planta que recorda la del Palau del Bisbe del segle VI.⁷¹ A més a més, es va localitzar un mur longitudinal amb una projecció conservada de més de 6 m (al qual ja hem fet referència), curiosament alineat amb aquesta edificació, i un paviment d'*opus signinum* adossat,⁷² estructures que ens mostren una ocupació de tot aquest sector del *forum* en època tardoantiga (fig. 33). Tampoc no es pot descartar alguna ubicació propera a la de l'entorn de la plaça de Sant Miquel, on les restes arqueològiques sempre han estat significatives⁷³ (fig. 37).

Les inhumacions privilegiades intramurs: els cementiris episcopals

L'aparició de necròpolis *intra muros* és un fenomen que va unit a la cristianització. Amb el cristianisme els morts

entren a les ciutats, trencant així la barrera que havia constituït el *pomerium*, el qual separava la ciutat dels vius de la ciutat dels morts. A *Barcino*, aquest fenomen es documenta cap a finals del segle VI amb l'aparició del “cementiris episcopals”. Les zones de necròpolis habituals destinades a la majoria de la població s'estenien pel *suburbium* ocupant extensions importants, sobretot al sector oriental, però uns quants “privilegiats” es van poder enterrar a l'interior de la ciutat, a prop dels edificis de culte del grup episcopal.⁷⁴

1. LA NECRÒPOLIS DE L'ESGLÉSIA CRUCIFORME

L'església cruciforme de la plaça del Rei (segurament de caràcter martirial), construïda a la segona meitat del segle VI, va disposar d'una zona d'enterrament annexa. La necròpolis, una autèntica *area* funerària a cel obert limitada per uns murs, va acollir únicament vint-i-cinc⁷⁵ inhumacions (més de la meitat infantils) datades cap a finals del segle VI i primers anys del segle VII, practicats en àmfores (Keay: LX, LXI, LXII, LXIII, LRA-4) i caixes de *tegulae*. Tota la zona funerària disposava d'un paviment d'*opus signinum*.

Els enterraments presentaven alguns objectes de caràcter personal, unes arracades, una sivella de cinturó, una fibula visigoda i un braçalet (Beltrán de Heredia, 2001). La fibula ens aporta dades sobre la seva filiació cultural. Es tracta d'un peça femenina pròpia de la moda i forma de vestir dels visigots, l'única peça d'aquestes característiques localitzada a la Tarraconense⁷⁶ (fig. 39). La troballa es mostra ara del tot contextualitzada ja que en aquest moment sabem que tot el conjunt episcopal de la plaça del Rei correspon al conjunt arrià i, per tant, estem davant d'una dona que va pertànyer a les elits visigodes que van viure a la ciutat i que en morir va poder ser enterrada al costat dels edificis religiosos de culte arrià.

71. Es tracta d'estructures documentades a les excavacions a sota del Palau de la Generalitat entre els anys 1905 i 1907. Es poden diferenciar, pel nivell de conservació i pel tipus de construcció, dos grans grups, un d'època medieval (tornarem a referir-nos a aquestes estructures quan tractem el Call jueu) i l'altre conservat a un nivell inferior, que presenta a més a més una orientació diferent, que pensem que és d'època tardoantiga.

72. El mur es va localitzar a 0,96 m i el paviment a 1,79 m per sota del nivell actual; la cota és coherent amb uns nivells d'ús tardoantics (vegeu Sardà, M. 1987-1988. *Memòria del treball de seguiment arqueològic de les obres d'adequació de les instal·lacions elèctriques del Palau de la Generalitat*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita.).

73. Hi ha un sector, com la superfície actual ocupada per l'edifici novíssim de l'Ajuntament, que no va poder ser excavat amb metodologia arqueològica, tot i que petites notícies dels anys seixanta indiquen que hi havia algunes estructures de gran interès. D'altra banda, a tota la zona es van localitzar elements mobles singulars, sive lles visigodes (algunes amb caire distintiu), monedes d'or i plata visigodes, entre d'altres, que podrien indicar uns “usuaris especials”. També és interessant destacar que a Sant Miquel es va localitzar l'únic tresor documentat a la ciutat: 56 monedes del segle IV, que pel desgast i la circulació podrien situar aquesta ocultació a principis del segle V (agraïm aquesta informació a Montserrat Berdún).

74. Per a una informació més detallada sobre aquest tema, vegeu Beltrán de Heredia, 2008a.

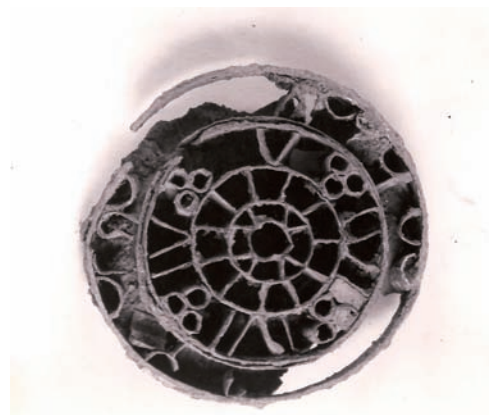
75. Recentment s'ha pogut localitzar nova documentació antiga relacionada amb l'excavació, en què es pot veure un nou enterament infantil (segurament un nonat) practicat en una caixa quadrangular feta amb sis peces ceràmiques (fig. 38). També s'han pogut localitzar a la documentació les estructures de tancament als peus de l'església que nosaltres havíem reconstruït per simetria.

76. La peça va ser estudiada per Pere de Palol. Un estat de la bibliografia generada per aquesta important peça la trobareu a Beltrán de Heredia, 2001, núm. 270.

Figura 38

Enterrament infantil en caixa de la necròpolis de l'església cruciforme de plaça del Rei.

[Dibuix: Arxiu Duran i Sanpere, Cervera. Anys 1935-1936]

Figura 39

Fíbula circular de mosaic de caselles trobada a un enterrament de la necròpolis de l'església cruciforme de plaça del Rei.

Segona meitat del segle VI.

[Fotografia: Pere Vivas-MUHBA]

2. ÀMBITS FUNERARIS AL NORD-OEST DEL GRUP EPISCOPAL

Entre la muralla i el nucli principal de la basílica/baptisteri es van localitzar altres enterraments privilegiats. Les troballes arqueològiques localitzades al nord-oest dels edificis religiosos sembla que indiquen l'existència d'uns àmbits funeraris amb inhumacions en àmfores i caixes de *tegulae*. És possible que es tracti d'altres *aerae*, com la relacionada amb l'església cruciforme. Noves troballes documentals ens permeten ampliar el nombre d'enterraments en aquest sector,⁷⁷ que malauradament va ser destruït als anys cinquanta sense que es pogués fer una documentació arqueològica acurada.

Algunes de les estructures documentades corresponen a actuacions tardanes, com indica la incorporació d'elements aprofitats, com per exemple un pedestal epigràfic del *forum* (IRC IV: núm. 103) o dos capitells jònics dels segles I-III,⁷⁸ fet que permet situar aquestes construccions

⁷⁷ Com ja hem comentat, s'ha localitzat nova documentació de les excavacions antigues que mostra la presència de dos enterraments en caixa de *tegulae* en direcció nord-sud, a la cantonada oest de la catedral actual (a tocar de l'actual capella de Santa Llúcia), i d'un altre, també en caixa de *tegulae*, en direcció nord-est/sud-oest (davant de la catedral actual). Fins al moment tenim constància documental de sis inhumacions, tot i que segurament van haver-n'hi més.

⁷⁸ Garrido, A. 2011. *Arquitectura y urbanismo de Barcino en época alto imperial: la decoración arquitectónica de edificios públicos y privados*. ICAC, UAB. [tesi doctoral].

Figura 40
Estructures documentades al nord-oest de la catedral actual, murs construïts amb material aprofitat: capitell jònic i pedestal epigràfic. [Fotografia: Fons d'Excavacions Antigues-MUHBA]

a partir del segle V (fig. 40). Altres estructures paral·leles a la muralla sembla que mantenen el traçat de l'antic *intervallum*,⁷⁹ però les dades són escasses i no es pot anar més enllà.

3. UN CORREDOR/GALERIA FUNERARI

AL NORD-OEST DE LA SALA DE RECEPCIÓ DEL BISBE

Al nord-oest de l'*aula* episcopal es localitza un annex longitudinal on es van documentar altres inhumacions privilegiades. Les restes arqueològiques conservades no permeten determinar si es tracta d'un pòrtic, un corredor o una galeria, i si aquest era un element obert o tancat. Normalment, s'ha considerat el pòrtic funerari com un element propi de l'arquitectura religiosa, una galeria

exterior on es localitzaven algunes tombes que també tenia una funció d'espai de circulació (Reynaud, 1998: 238). Sembla que als segles V-VI el paper del pòrtic com a espai funerari va ser important i el podem veure als edificis de caràcter religiós localitzats a Lió, a Saint Just II i Saint Laurent (Reynaud, 1998: 239), i a Ginebra, a la Madeleine i a Saint Gervais (Bonnet, 1997). També s'ha identificat un corredor obert amb tombes a l'exterior de l'església de Sant Miquel de Terrassa (Barcelona) del segle V, actualment interpretat com un mausoleu (Garcia, Moro, Tuset, 2009).

Es coneixen tres inhumacions en àmfores i una en caixa de *tegulae*. La xifra no és orientativa, les troballes es van fer en dues intervencions puntuals de poca importància,

⁷⁹. A més de la posició coincideix l'amplada, ja que l'*intervallum* tenia 7,5 m.

per la qual cosa pensem que podria haver-n'hi altres. L'estudi antropològic ha posat de manifest que es tracta de quatre individus masculins, de 20-28, 28-38, 45-55 i 60-70 anys, respectivament. Aquesta esperança de vida bastant alta, sobretot en dos dels casos, i el fet que cap d'ells presentava dèficit nutricional ni patologies pròpies d'una activitat muscular, ens indica que es tracta d'individus que van tenir una bona qualitat de vida. Aquests marcadors estan d'acord amb la ubicació de les sepultures, uns espais funeraris episcopals reservats a les elits locals i a la jerarquia eclesiàstica.

4. ENTERRAMENTS INFANTILS AÏLLATS

A L'INTERIOR DEL GRUP EPISCOPAL

A l'antiguitat tardana, sembla que els nens van ser un dels sectors de la població més protegits, als quals sovint es destinava un lloc d'enterrament privilegiat. En aquest sentit, i a més a més dels nombrosos enterraments infantils de la necròpolis vinculada a l'església cruciforme, es coneixen dos enterraments infantils més a l'interior d'alguns edificis, com és el cas d'un de localitzat al baptisteri i d'un altre en una estança annexa a l'aula.

El primer cas correspon a un nonat (38-40 setmanes), per a la inhumació del qual es va obrir una fossa directament al paviment d'*opus signinum* del baptisteri que després es va tapar amb una *tegulae* (Beltrán de Heredia, Bonnet, 2007). El segon cas és el d'un nen d'uns quatre anys enterrat en una estança comunicada amb la sala de recepció del bisbe. Per a la seva inhumació s'havia construït una petita cista de pedres que va ser segellada amb el paviment d'*opus sectile* de l'estic. Tots dos enterraments mostren clarament uns emplaçaments privilegiats, vinculats a dos edificis d'alta significació, ja que tots dos simbolitzen la funció episcopal per excel·lència (fig. 41). Aquests llocs de significació per als nens no es dona només a Barcelona, sinó que també es coneix, per exemple, al grup episcopal del Tolmo de Minateda (Hellín), amb una situació similar al cementiri situat a tocar de l'església.⁸⁰

Figura 41

Enterrament infantil localitzat sota el paviment d'*opus sectile* d'una estança annexa a l'aula de recepció del bisbe.
[Fons d'Excavacions Antiques-MUHBA]

Els sarcòfags de Barcelona en el marc de la *Barcino* cristiana

A Barcelona s'han trobats cinc sarcòfags sencers i fragments de nou més (Balil, 1956; Claveria 2001; Rodà, 1982), que donen testimoni d'un total de catorze sarcòfags, dels quals nou són d'iconografia pagana i cinc d'ico-

80. Comunicació oral de Julia Sarabia Bautista a la conferència "Il complesso palaziale del Tolmo de Minateda (Albacete, Espanya)", dins del congrés *La villa restaurata e i nuovi studi sull'edilizia residenziale tardoantica*, que va tenir lloc al novembre de 2012.

nografia cristiana. D'aquests sarcòfags, onze procedeixen de l'interior de la ciutat i vuit estan en relació amb els edificis de culte del grup episcopal; un procedeix de les excavacions de la plaça de Sant Miquel, on es situava un temple cristià molt antic (resultat de la cristianització de les termes públiques, com ja hem exposat) i els dos últims van ser trobats a les excavacions del carrer del Bisbe Caçador (Arxiu Administratiu), troballes que s'han de posar en relació amb la primitiva església dels Sants Just i Pastor.

La localització de les troballes dels sarcòfags a la nostra ciutat és força eloqüent. Creiem que en el cas dels sarcòfags més antics de caràcter pagà és més que probable que s'hagués donat un aprofitament de prestigi en època tar-doantiga o altmedieval, com passa a altres llocs. Podem fer esment d'un cas emblemàtic, com és el que va pertànyer a Constança d'Aragó, enterrada a la catedral de Palerm en un sarcòfag romà. També significatiu és el del comte Ramon Berenguer I, que va utilitzar un sarcòfag romà disposat a la capella major de la catedral de Barcelona (Rodà, 1982: 237).⁸¹

Pel que fa als tres que procedeixen del *suburbium* d'iconografia cristiana (Roda, 1999), la localització també és prou indicativa, ja que un es va trobar a l'interior de l'església de Santa Maria del Mar, un altre (el localitzat al carrer Manresa) a les seves proximitats i un tercer a prop de l'església de Sant Cugat. Totes dues esglésies són espais de culte ja establert a l'antiguitat tardana.

Barcino, una ciutat receptora i productora oberta al mar

Barcelona és a l'antiguitat tardana una ciutat activa que va mantenir vius els circuits comercials al llarg de tot el període que va estar sota el domini visigot. De fet, els estudis sobre el material amfòric indiquen un creixement de la dinàmica comercial als segles IV i V i un moment de màxim esplendor als segles VI i VII. A *Barcino* destaca, en relació amb altres centres comercials, una presència

majoritària de les importacions africanes. S'ha plantejat que la presència dels visigots a *Barcino* i les relacions comercials que aquests havien establert amb els vàndals, que controlaven la província d'Àfrica des de l'any 429 i que més tard van controlar les illes de la Mediterrània occidental (Sicília, Còrsega, Sardenya i les Balears), podrien haver propiciat aquest auge mercantil (Carreras, 2012: 50). Hem de destacar les troballes amfòriques que procedeixen dels tallers del nord d'Àfrica, actual Tunísia, Algèria, Líbia, Pamfília (avui Turquia asiàtica), Focea i Palestina. També arribaven peces de ceràmica comuna d'Eivissa, de l'illa de Lipari,⁸² al sud d'Itàlia, de Sardenya, de Focea i del sud-est peninsular (Beltrán de Heredia, 2005a; Jàrraga, 2005; Jàrraga, 2010).

D'altra banda, la procedència de les monedes que es troben a Barcelona és també un indicatiu del moviment de persones i mercaderies: monedes d'*Arelate*, *Lugdunum* i *Mediolanum*, *Akileia*, *Siscia*, *Londinium* i *Ticinum*; i africanes, de Cartago, però també orientals, de llocs tan llunyans com Cyzicus, Tessalònica, Antioquia, Heraclea; Nicomedia, Alexandria i Constantinoble, zones amb les quals *Barcino* mantenia contactes comercials.⁸³

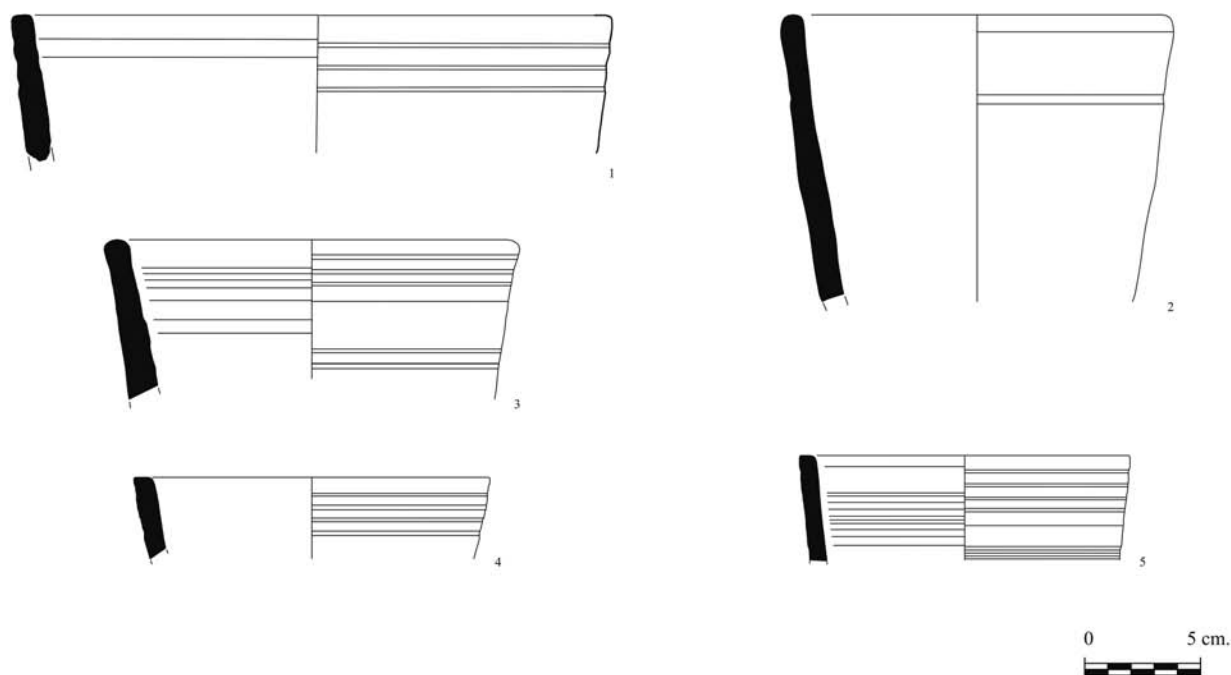
També volem fer esment de la presència de fragments de com a mínim cinc peces de *pietra ollare*.⁸⁴ Totes corresponen a vasos profunds de forma troncocònica que es van localitzar en contextos dels segles VIII-IX i IX-X (fig. 42 i 43). No sabem si es tracta de peces molt amortitzades (en general eren recipients resistents de llarga vida útil, que sovint es reparaven amb grapes metàl·liques per allargar-ne l'ús) o es troben en el seu context ja que sembla donar-se'n una producció altmedieval (Bolla, 1991: 16). Aquests recipients que procedeixen de la zona de la vall d'Aosta (Itàlia) i de la zona dels Alps centrals, a Tessin (a l'actual Suïssa), eren desconeguts fins ara a Barcelona; de fet, tot just es comencen a identificar per la qual cosa no es pot descartar l'existència d'altres exemplars. Tot i així, en general es tracta de peces de presència discreta als registres arqueològics.

81. El sarcòfag, avui desaparegut, portava la inscripció relativa a les despulles de Ramon Berenguer I. El sarcòfag va ser comprat al capítol de la catedral per l'ardiaca Lluís Desplà, que el va portar a Alella, d'on era rector. Allà el va veure Pujades al segle XVII, que recull la notícia (Rodà, 1982: 237).

82. Quan l'any 2005 donàvem a conèixer les importacions ceràmiques de la Mediterrània central, del sud d'Itàlia i de les illes Balears a partir dels estudis vinculats al jaciment de la plaça del Rei, parlàvem de les escasses notícies que teníem sobre aquest tipus de ceràmica, que, d'altra banda, s'individualitzaven en aquell moment per primera vegada a Barcelona (Beltrán de Heredia, 2005a, 2005b). Actualment es pot dir que la seva presència es documenta a totes les excavacions de la ciutat.

83. Agraïm a Montse Berdún totes les informacions donades sobre aquest punt i altres de relatius a la circulació de la moneda a la nostra ciutat.

84. Les peces van ser localitzades a les excavacions de l'Arxiu Administratiu, campanyes de 1994 i 1998, i a les del carrer de Lledó de 2009. Agraïm a David Prida haver-nos facilitat la informació sobre la peça del carrer de Lledó i l'haver-nos en permès la publicació.

Figura 42

Peces de *petra ollare* trobades a Barcelona. 1. Carrer Lladó; 2. Arxiu Administratiu 1998; 3-5. Arxiu Administratiu 1994. [Dibuixos: D. Prida, E. Revilla i S. Lezana-MUHBA]

Figura 43

Fotografia dels diferents fragments de *petra ollare*. [Fotografia: Pep Parer-MUHBA]

La producció artesanal a l'antiguitat tardana

Barcino va ser a l'antiguitat tardana una ciutat receptora i consumidora, però també una ciutat productora, com indiquen els estudis de ceràmica local i la presència de forns de vidre i de metall evidenciats per l'arqueologia. Pel que fa a la producció de metall, al *suburbium* oriental (a prop de la Via Augusta), es va localitzar el negatiu d'un forn de fosa de metall, amb escòries associades, amb una datació del segle V⁸⁵ (fig. 44).

Tot i que de moment no tenim documentat cap forn de ceràmica d'aquest període, els estudis arqueomètrics

85. Salvador, I.; Vilardell, A. 2005. *Memòria de la intervenció arqueològica a la plaça de Sant Cugat del Rec i carrers de Fonollar, Sant Domènec, Santa Caterina, Forn de la Fonda, Tarrós i Giralt d'En Pelllicers*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita.

Figura 44
Forn de metall localitzat al *suburbium*, a prop de la Via Augusta.
[Fotografia: Adriana Vilardell. Centre de Documentació-ICUB]

sobre mostres de ceràmica comuna han posat en relleu l'existència de diferents fàbriques a la ciutat de Barcelona, que indiquen una considerable producció local durant l'antiguitat tardana. S'ha destacat l'existència d'un gran nombre de tallers que s'encarregaven de subministrar la ciutat i els mercats locals vinculats de peces de cuina, de taula i d'emmagatzematge que formaven part de l'aixovar domèstic. Els estudis mostren una dinàmica comercial complexa i certament particular, si la comparem amb la d'altres zones estudiades, com per exemple les illes Balears.

Aquestes peces fetes a la ciutat o al seu entorn immediat arribaven també a mercats més allunyats, com ho prova haver-ne trobat a la zona costera del Maresme. L'existència d'aquestes produccions locals no va comportar un trencament comercial amb altres centres productors, com, per exemple, els localitzats al Mediterrani central, sud d'Itàlia, illes Balears o sud-est d'*Hispania*, d'on s'im-

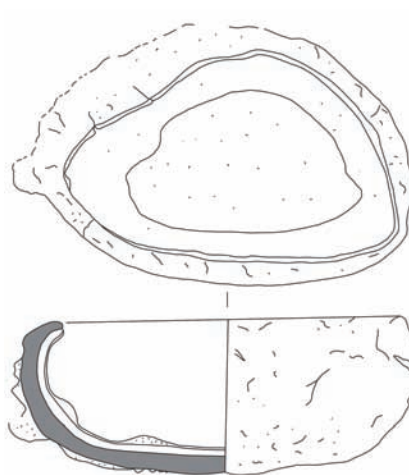

Figura 45
Residu de vidre que conserva el negatiu del gresol de fundició.
[Dibuix del gresol extret de: Foy, Nenna, 2001]

portaven també ceràmiques comunes (Buxeda, Cau, 2005; Beltrán de Heredia, 2005a, 2205b).

LA PRODUCCIÓ DE VIDRE

Ja fa temps que havíem cridat l'atenció sobre la presència notable de residus de vidre en diferents punts de la ciutat⁸⁶ i sobre com alguns havien conservat el negatiu del gresol de fosa utilitzat en el procés d'elaboració del vidre (Beltrán de Heredia, 2005, làm. 16) (fig. 45). Els residus mostren unes formes comparables a les d'altres gresols, com els trobats a Toulouse (Foy, Nenna, 2001: 64-66). En aquest sentit és de gran interès la troballa d'un forn de vidre que es pot datar al segle VII i que es va localitzar als nivells d'amortització de la *domus* del Bisbe Caçador.⁸⁷ Es correspon amb una estructura de planta circular d'1,50 m de diàmetre interior i de 2,10 m a l'exterior,

⁸⁶ S'han trobat escòries de vidre a les excavacions de les places del Rei i de la Vila de Madrid, a Sant Honorat i a l'Arxiu Administratiu, entre altres llocs.

⁸⁷ El forn es troba inèdit, tot i que data de les excavacions del solar de l'Arxiu Administratiu Municipal de l'any 1997; només s'havia donat notícia de la seva localització en un estudi anterior (Beltrán de Heredia, 2010a: 42, fig. 7). Volem agrair a Emili Revilla i a Núria Miró, directors de l'excavació, haver-nos facilitat totes les dades per poder presentar aquí la troballa.

Figura 46

Forn de vidre localitzat a les excavacions de l'Arxiu Administratiu.
[Fotografia: Núria Miró i Emili Revilla. Centre de Documentació-ICUB]

Figura 47

Residus de vidre relacionat amb el forn localitzat a l'Arxiu Administratiu.
[Fotografia: Pep Parer-MUHBA]

amb el terra de la cambra de combustió fet de peces ceràmiques que es trobaven en estat de rubefacció (fig. 46). L'estructura estava incompleta, ja que va ser arrasada a nivell del fons –i en part destruïda pel retall d'una sitja–, però hem de suposar-hi una cambra de combustió de secció semicircular. Tot i que de cronologia més antiga, la mateixa tipologia de forn la podem veure en un de trobat a Lió (Roine), (Foy, Nenna, 2001: 48).

Als nivells associats es va recollir una gran quantitat de rebuïjos de forn (fig. 47). Curiosament el forn s'havia emplaçat just a sobre del *prae-furnium* de les termes de la *domus* i potser hem de pensar en un aprofitament anterior de l'estructura de combustió per a tasques productives. A les excavacions de la plaça de Sant Miquel també es va localitzar un forn –com ja hem exposat en parlar de la casa de l'antiguitat tardana a Barcelona– que es trobava igualment molt arrasat. Tot i que no es va fer cap propos-

ta d'ús, creiem que la planta, semblant a la del forn núm. 1 de Recópolis (Castro, Gómez de la Torre, 2002: 122), podria indicar igualment una producció de vidre. Finalment, també hem d'assenyalar l'existència d'escòries de vidre en contextos dels segles VI i VII a la *domus* de Sant Honorat, la qual cosa podria indicar l'existència d'un àmbit de producció relativament a prop. Una estructura molt arrasada d'ús no identificat pels excavadors podria ser interpretada com el forn.

Una perspectiva del món funerari suburbà a *Barcino*: vies, necròpolis i altres activitats

Barcino participa de la mateixa dinàmica d'altres ciutats d'*Hispania* en les quals podem veure com les àrees funeràries s'organitzen al *suburbium* i com els bisbes i l'evergetisme privat hi fan un paper important tot fundant basíliques i consolidant el culte martirial⁸⁸ (fig. 48).

88. Per a més informació sobre els processos de cristianització del *suburbium* de *Barcino*, vegeu Beltrán de Heredia, 2010b i 2011.

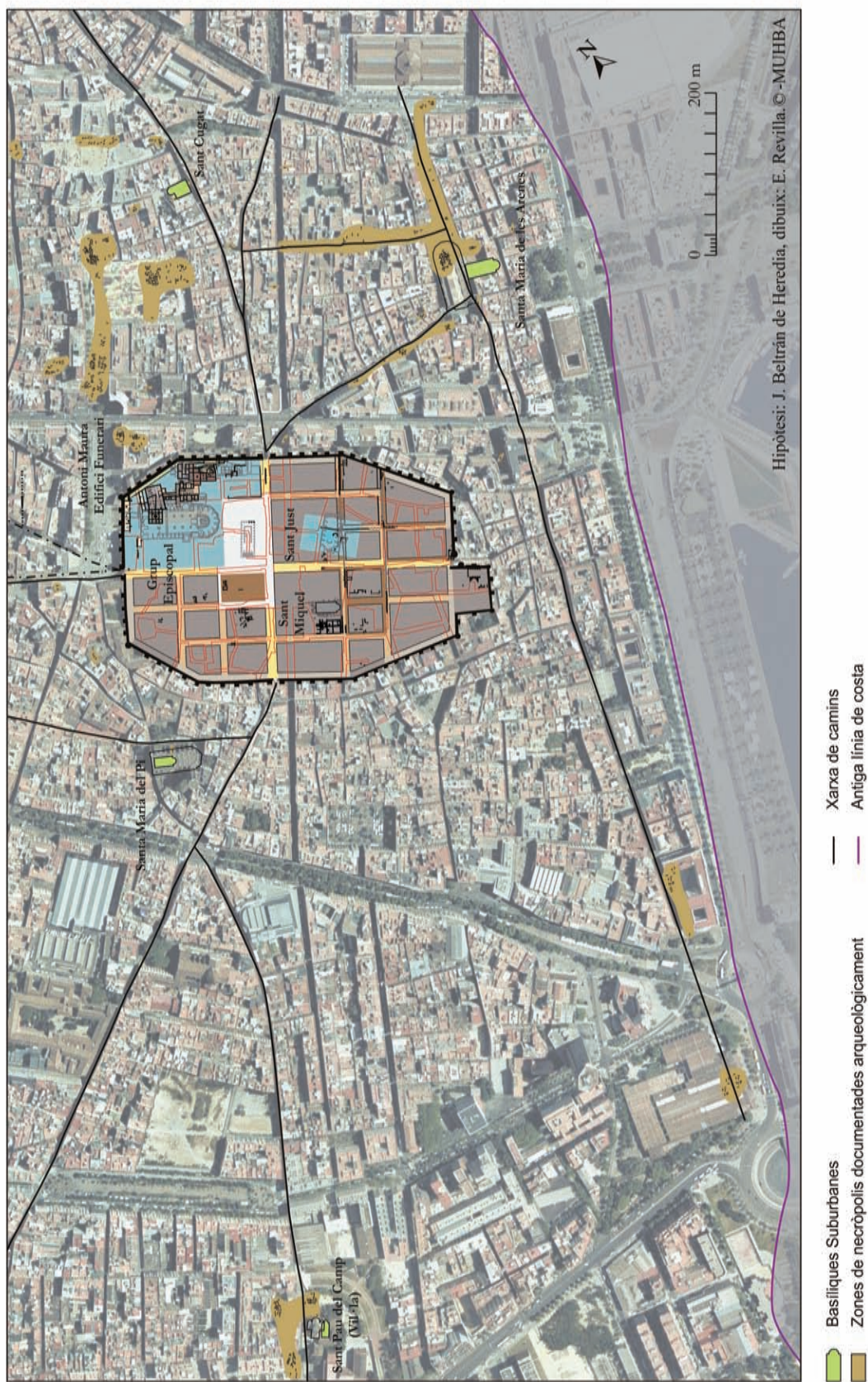

Figura 48

Planta de la ciutat i el *suburbium* de *Barcino* a l'antiguitat tardana amb indicació de les zones funeràries i les basiliques.
[Hipòtesi: Julia Beltrán de Heredia; Dibuix: Emili Revilla-MUHBA]

A Barcelona es constata una organització i parcel·lació de l'espai funerari que tot fa pensar que indica necròpolis independents que han de respondre a diferents propietats. Les diverses zones estaven ben delimitades amb estructures de més o menys importància, en uns casos amb murs, en d'altres devien d'estar marcades amb elements peribles, o fins i tot per límits que es podien reconèixer, tot i que no estiguessin marcats. Les vies i camins serviren d'elements articuladors i, seguint amb la tradició romana, les tombes s'alineaven en bateria al costat de la via.

Es produeix un creixement molt important del *suburbium*, on les zones destinades a necròpolis es succeeixen ocupant grans extensions de terreny, un *suburbium*, la superfície del qual supera les 120 hectàrees, superfície dotze vegades més gran que l'ocupada per la ciutat romana, de tot just 10 hectàrees. En les àmplies zones funeràries, les inhumacions funcionen i es succeeixen en un sol pla (fig. 49), la qual cosa indica que s'anava ampliant l'extensió dels espais destinats a enterrar els habitants de *Barcino* en comptes d'ocupar o reorganitzar unes superfícies fixes. Solament en dos o tres punts sembla que existeix una superposició d'enterraments, enterraments que no alteren els anteriors, ni modifiquen, gairebé, la cota de circulació. Les inhumacions es practiquen en fossa simple, en àmfora, en *formae* (individuals o en agrupacions de dues, tres o quatre caixes), en caixes de fusta o en caixes de *tegulae*. Les àmfores permeten fixar la cronologia de les necròpolis del *suburbium* de *Barcino* (fig. 50).

Les tombes es distribueixen sempre d'una manera ordenada i amb espai suficient entre elles per poder circular. Aquesta ordenació i la no-superposició d'enterraments indiquen que externament tots degueren estar senyalitzats, indicadors que ajudaven a l'ordenació de l'espai funerari, contribuïen a la memòria i feien possible la reutilització de la sepultura. De la majoria, se'n desconeix la senyalització externa, que bé podia ser una o diverses pedres o algun element de fusta que no s'ha conservat. En aquest sentit destaquen les laudes d'*opus signinum* amb força exemples conservats a Barcelona, que senyalitzaven la tomba a ras de terra.

Els enterraments sembla que conviuen amb altres tipus d'activitats, algunes segurament agrícoles i altres de caràcter estacional; hi ha presència de sitges, però també hi ha indicis d'activitats artesanals (tallers), com és el cas del forn de metalls, al qual ja hem fet referència, o espais dedicats a abocadors de llarga durada, sense descartar la

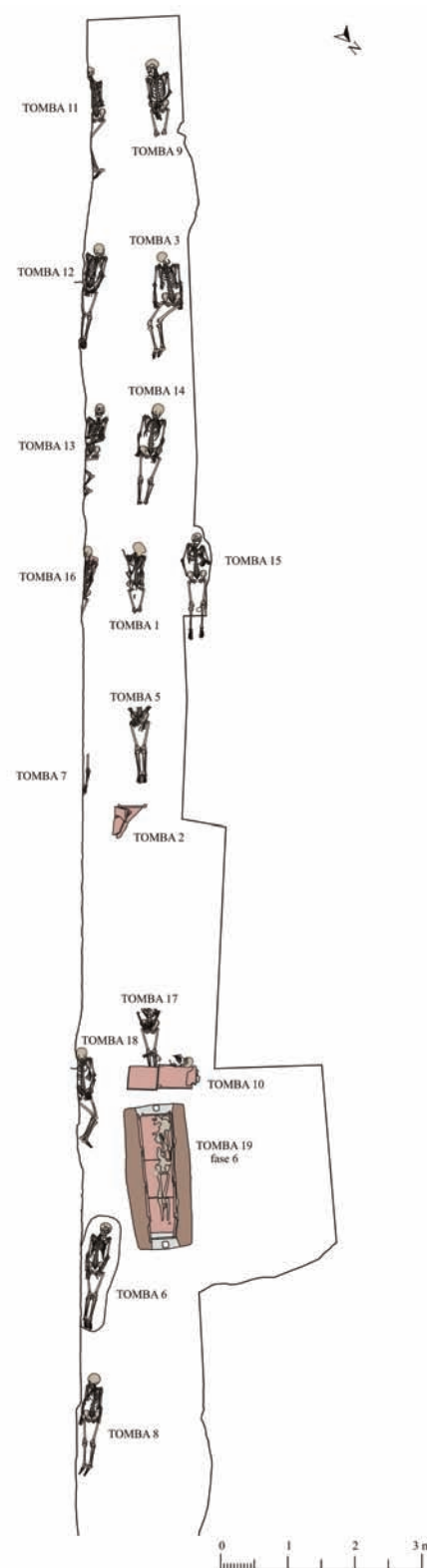
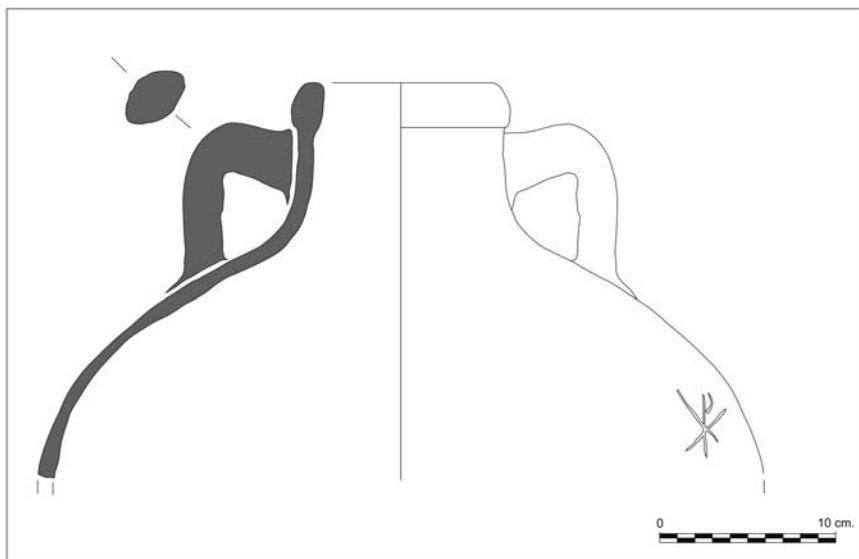

Figura 49

Disposició dels enterraments al *suburbium* de *Barcino*.
[Planimetria: Emili Revilla-MUHBA]

Figura 50

Àmfora amb crismó localitzada a la zona de necròpolis de l'Àvinguda Cambó.

[Dibuix: Mikel Soberón-MUHBA]

possibilitat d'un hàbitat dispers (llars i forats de pal). Però hi ha amplies zones on no s'ha actuat, i altres en les que l'arqueologia no ens ha tornat una imatge gaire precisa (Beltrán de Heredia, 2010b, 2011).

Volem destacar la via que portava de la porta de la muralla al mar (via coneguda a l'alta edat mitjana com a *via marina*). Al costat de la via (documentada arqueològicament) es va aixecar l'església de Santa Maria del Mar, que potser ja estava relacionada amb les activitats marítimes i comercials que es desenvolupaven en aquest sector de la franja costera. La via anava de la porta de mar de la muralla fins a la mateixa platja a on s'aixecava l'església.

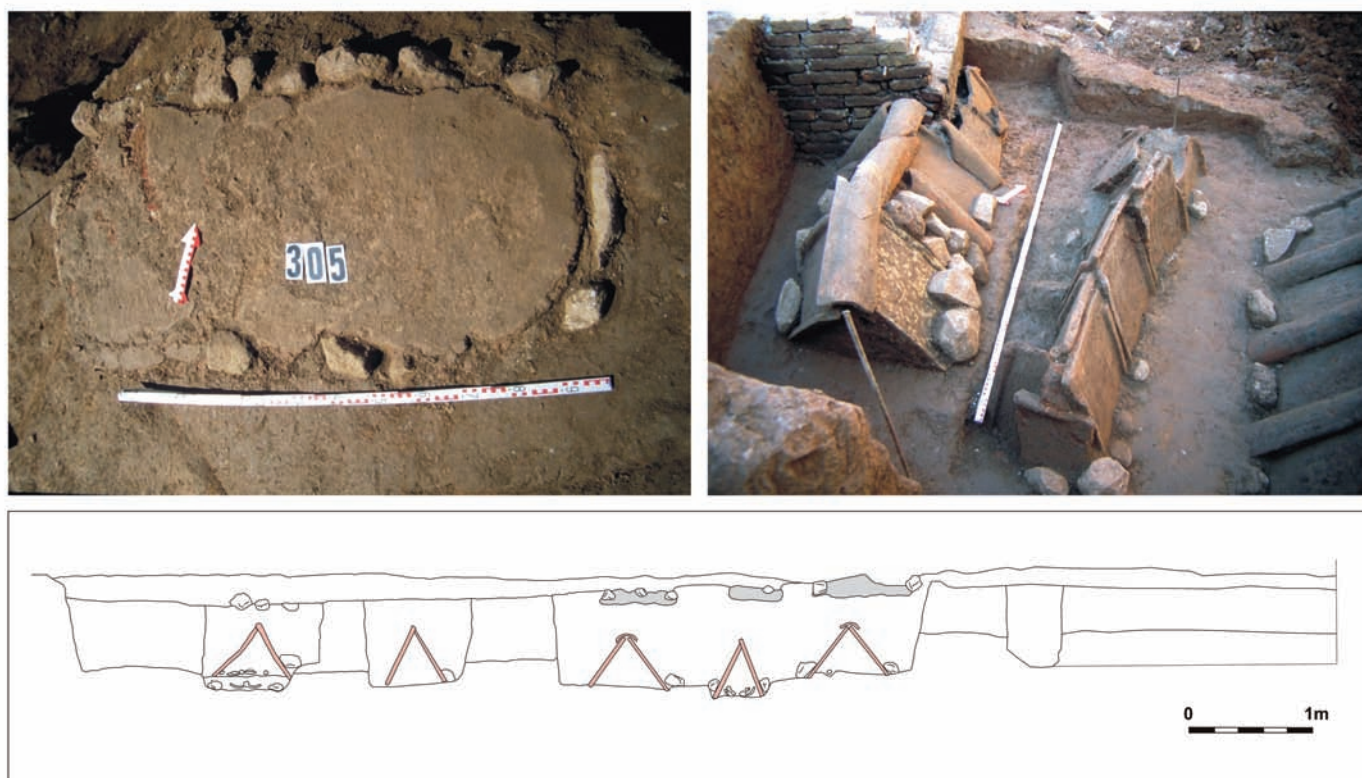
Els cementiris *ad sanctos*, les basíliques suburbanes i els monestirs

Les fonts escrites ens indiquen la presència, al segle VI, de basíliques suburbanes i de comunitats monàstiques a les ciutats de la Península Ibèrica. *Barcino* no quedà al marge d'aquesta nova organització, conseqüència del procés de cristianització. En el cas de Barcelona i des d'un punt de vista arqueològic és clara l'associació entre necròpolis cristianes tardoantigues o edificis de culte i edificis religiosos medievals conservats actualment, cosa

que indica una continuïtat als llocs de culte.⁸⁹ Santa Maria del Mar és un exemple molt clar, malgrat que no es coneix arqueològicament el primer edifici cultural. Així s'ha plantejat per a Santa Maria del Pi i també per a Sant Cugat, tot i que fins al moment l'arqueologia no ha posat de manifest aquestes basíliques primitives, però s'ha documentat per al cas de Sant Pau del Camp, com ara veurem (Beltrán de Heredia, 2010b).

No sabem res arqueològicament sobre l'existència de monestirs al *suburbium*, únicament comptem amb una referència a les fonts escrites, que recullen com el bisbe Quirze fundà un monestir dedicat a Santa Eulàlia prop de la seva tomba. També és molt possible que el monestir medieval de Sant Pau del Camp tingués el seu origen en una primitiva instal·lació monàstica. En origen els monestirs no eren més que uns espais tancats amb tot just un oratori i un petit immoble on vivia la comunitat. Més tard apareixen un o més edificis de culte, tallers, espais comuns, els horts o zones de cultiu, espais per a la casa dels servents i personal vinculat al monestir, el cementiri dels monjos, un altre d'independent per al personal que vivia al monestir, etc., fins a configurar una superfície bastant àmplia. Els estudis estadístics duts a terme per a les

⁸⁹. A l'interior de la ciutat, es pot veure la mateixa situació de continuïtat; així passa a la catedral principal i a les esglésies dels Sants Just i Pastor i de Sant Miquel, com ja hem exposat.

ciutats episcopals de la Gàl·lia mostren l'alt percentatge de comunitats monàstiques existents, comunitats que s'ubiquen a l'entorn de la ciutat. Els monestirs instal·lats al *suburbium*, juntament amb les basíliques funeràries i els *xenodochia*, formaven una “corona defensiva espiritual” de la ciutat (Biarne, 2002).

La cristianització de les *uillae*

Durant l'antiguitat tardana les *uillae* modifiquen el seu caràcter original, la seva arquitectura es veu desdibuixada i les seves funcions varien. La cristianització dels grans propietaris comporta en molts casos la construcció d'oratoris, que acaben derivant en conjunts eclesiàstics de més o menys importància i dinamisme.

A *Barcino* destaca la *uilla* altimperial de Sant Pau del Camp, que presenta una continuïtat durant l'antiguitat tardana. Té lloc una transformació gradual de la *uilla*, en

Figura 51

Enterraments localitzats a Sant Pau del Camp: secció amb la disposició de les tombes, tombes de *tegulae* i cobertures amb laudes d'*opus signinum*.

[Planimetria i fotografia: Pere Lluís Artigues.

Centre de Documentació-ICUB]

la qual els canvis més significatius es podrien situar a partir del segle V (Beltrán de Heredia, 2010b: 378-382). Estem davant d'un espai de residència, en el qual el *dominus* es construí a les seves propietats un mausoleu per a ell i la seva família, mausoleu que bé pogué derivar en un oratori i més tard en una església que generés una àmplia zona de necròpolis, ben documentada arqueològicament (fig. 51). El plantejament no s'allunya dels models coneguts.⁹⁰ S'ha documentat l'absis de l'edifici religiós anterior que es pot situar al segle VI (fig. 52 i 53).

⁹⁰ Per posar un exemple proper esmentem el de Santa María de los Arcos a Tricio, Rioja, una església de tres naus, l'absis de la qual és un mausoleu d'època imperial, nucli de la basílica dels segles IV i V (Sáenz Preciado, 1999).

Figura 52
Absis de l'església precedent de sant Pau del Camp.
[Fotografia: Núria Miró-MUHBA]

Per altra banda, és possible que la transformació de la *villa* portés a la construcció d'un monestir i que el monestir del segle X (que coneixem per les fonts escrites) tingués un origen monàstic molt més antic. Els actes d'evergetisme de membres destacats de grans famílies acomodades que lliuraven les seves possessions a l'Església i fundaven basíliques i monestirs a les seves propietats són ben coneguts a partir de les fonts escrites i han

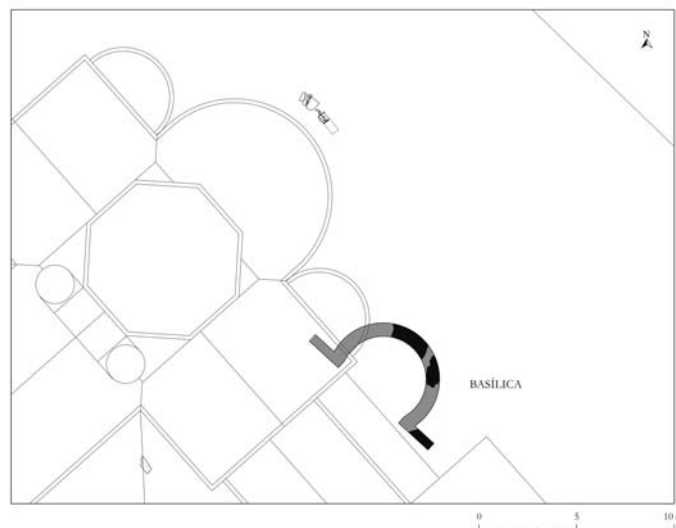

Figura 53
Planta amb el desenvolupament de la capçalera de culte de Sant Pau del Camp.
[Dibuix: Oriol Achón. Planimetria: Emili Revilla-MUHBA]

estat ratificats per l'arqueologia. En qualsevol cas, una comunitat petita va poder deixar una trama d'estructures senzilles i de difícil identificació com a espai monàstic.

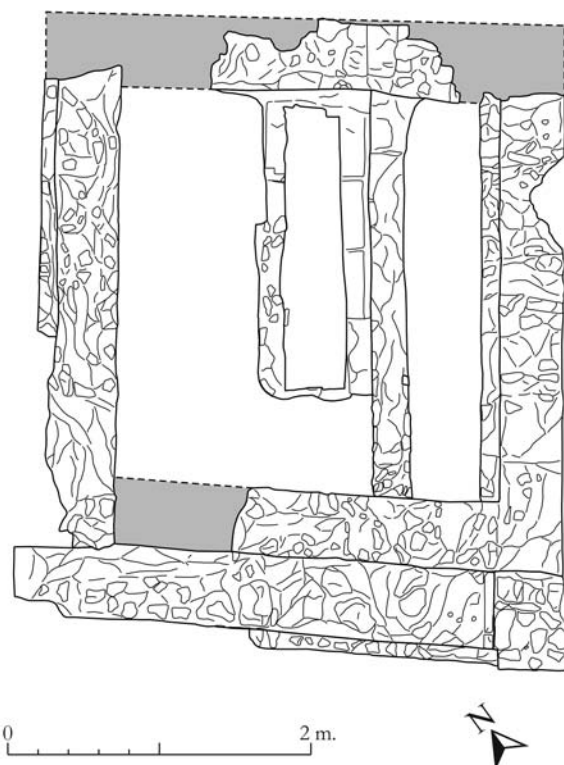
L'arquitectura funerària a *Barcino*

1. LES ELITS LOCALS

Al *suburbium* oriental, es va localitzar una gran zona funerària amb *aerae*⁹¹ ben definides que sembla que s'estén en direcció sud-est, cap a la Via Augusta (Beltrán de Heredia, 2011: 374-377).

S'han localitzat 4/5 *aerae* agrupades –espais a cel obert delimitat per murs–, com és habitual. Al seu interior hi havia una forta concentració d'arquitectura funerària, mausoleus que diferenciaven i significaven les tombes (fig. 54). El “mausoleus”, que són majoritàriament de planta rectangular (tot i que n'hi ha alguns de quadrangular), ocu-

⁹¹ Aquest tipus de recinte funerari, que va ser definit per Duval (1986: 29), es troba ben representat a Itàlia, França i el nord d'Àfrica (Reynaud, 1998: 217). A Espanya se'n coneixen també a Empúries i a València. A Barcelona sembla una organització força freqüent, que es dona també als cementiris episcopals de l'interior de la ciutat i a altres zones del *suburbium* occidental.

Figura 54

Planta d'un dels mausoleus de Santa Caterina.
[Planimetria: Judit Vicó. Centre de Documentació-ICUB.
Digitalització: Vanesa Triay-MUHBA]

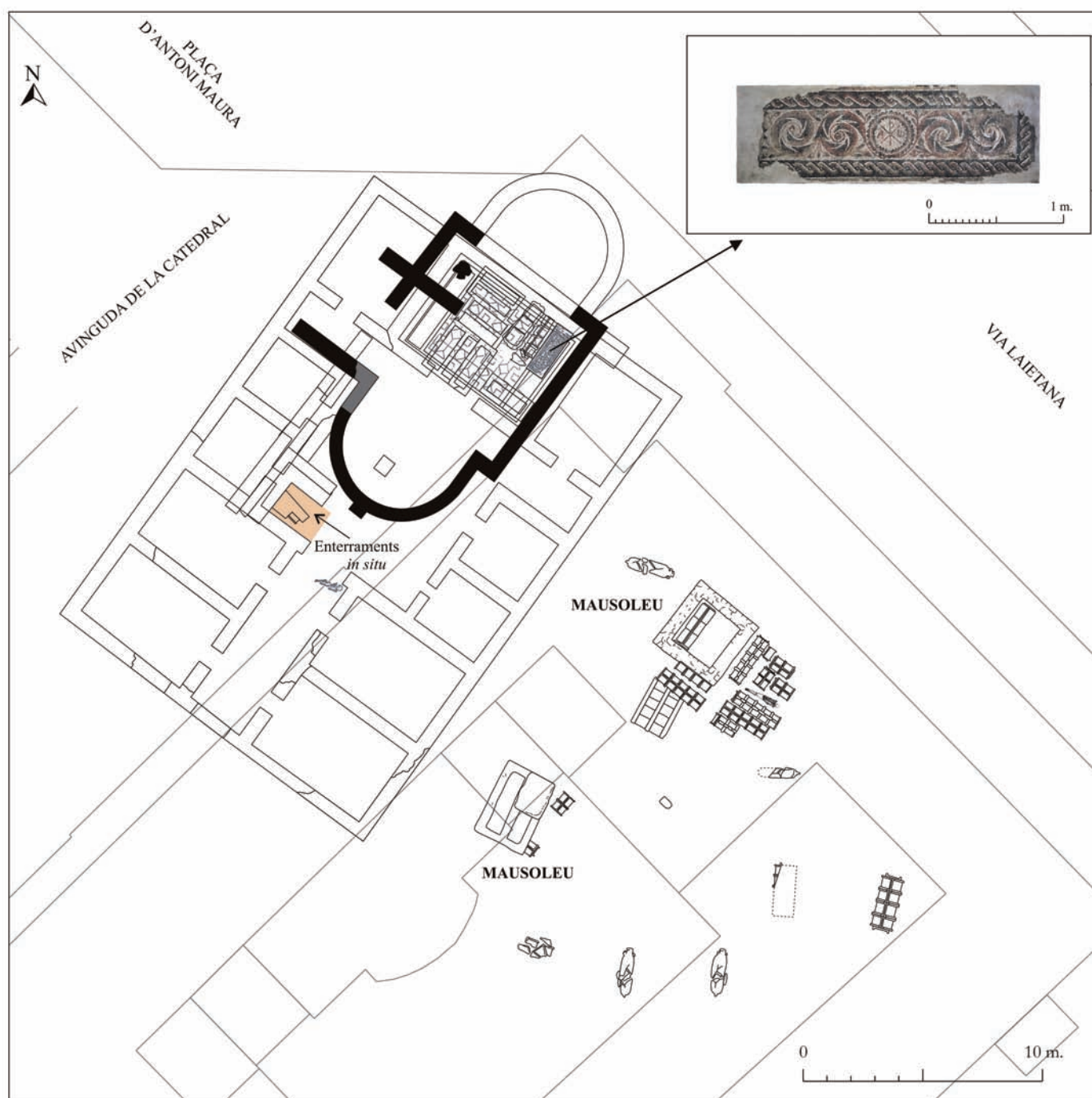
pen una superfície de 6 a 12,5 m², amb un únic espai interior (de 2, 51 a 6,87 m²) que acull entre 3 i 6 inhumacions disposades en sentit longitudinal, normalment en *formae* (fig. 55). Aquests mausoleus responen a un tipologia molt comuna i ben documentada al final del període romà i també en contextos cristians. Pel que fa al període tardo-antic podem parlar, per exemple, dels casos de Grenoble, Treves, Pécs o Lió, entre d'altres (Colardelle, 2008: 145). Aquests edificis devien ser concebuts com la casa del difunt. Alguns conservaven el llindar d'entrada i una mena de bancs adossats a l'exterior a tots dos costats de la porta. Destaca la pintura que decorava les parets exteriors, pintura que imita els típics aplacats de marbre (fig. 56). Les dades arqueològiques apunten a una cronologia de la segona meitat del segle V-segle VI i devien pertànyer a les famílies més destacades de la ciutat.

Figura 55

Formae de l'interior d'un dels mausoleus de Santa Caterina.
[Fotografia: Josefa Huertas. Centre de Documentació-ICUB]

Figura 56

Pintures que decoraven l'exterior dels mausoleus de Santa Caterina.
[Fotografia: Josefa Huertas. Centre de Documentació-ICUB]

2. LES ELITS ECLESIASTIQUES

D'especial interès és l'edifici funerari d'Antoni Maura, que acull diverses tombes significades que van pertànyer a les elits urbanes, segurament eclesiàstiques (Beltrán de Heredia, 2010b: 382-384) (fig. 57). Es van documentar enterraments en *formae*, caixes de *tegulae* i, excepcionalment, àmfores. S'ha de destacar una tomba singular que

Figura 57

Edifici funerari d'Antoni Maura amb la zona de enterraments generada.

[Dibuix generat a partir de la planimetria antiga. Emili Revilla i Vanesa Triay-MUHBA]

Figura 58

Enterrament *in situ* amb lauda sepulcral a l'interior de l'edifici funerari d'Antoni Maura.

[Fotografia: Fons d'Excavacions Antiques-MUHBA. Any 1955]

Figura 59

Formae cobertes amb *opus signinum* de la zona de necròpolis generada al voltant de l'edifici d'Antoni Maura.

[Fotografia: Fons d'Excavacions Antiques-MUHBA]

estava coberta amb una lauda amb crismó (fig. 58). La tomba va pertànyer, sense dubte, a un personatge important de la comunitat cristiana que va viure al segle V, com indica la cronologia de la lauda. L'interior de l'edifici estava totalment pavimentat amb un sòl d'*opus signinum*, on destacava la lauda musiva, disposada per ser vista i informar sobre la persona allà inhumada.

La proximitat d'aquest monument funerari al grup episcopal i les seves característiques fan que els posem en relació. No tenim dades d'on es devien enterrar els bisbes de la nostra ciutat, tot i que es podria pensar que almenys alguns fossin enterrats a la catedral; també s'ha dit que el bisbe Pacià va ser enterrat a l'església dels Sants Just i Pastor, però no hi ha dades segures. Altres membres de la jerarquia eclesiàstica segurament van ser inhumats a altres zones funeràries que hi havia al grup episcopal i altres –molt probablement– a Antoni Maura i el seu entorn.

L'edifici no es trobava aïllat, sinó que va generar al seu voltant una zona de necròpolis més extensa, fet segurament derivat de la presència d'un o més d'un membre significat de la comunitat cristiana (fig. 59). S'ha de destacar la localització d'alguns mausoleus de la mateixa tipologia dels que s'han localitzat a les excavacions de Santa Caterina, la qual cosa ens fa pensar de nou en una

destinació dels grups familiars privilegiats que van formar part de les elits urbanes.

A la Península Ibèrica es coneixen monuments funeraris tardoantics, *martyria* i *memoriae*, que presenten plantes diverses; alguns estan fets *ex novo*, d'altres deriven d'edificis anteriors adaptats a nous usos.⁹² En el cas del de Barcelona, l'edifici d'Antoni Maura presenta una planta rectangular amb absis, semblant a altres edificis coneguts.⁹³ Volem destacar l'anell que portava un dels personatges enterrats,⁹⁴ una tipologia d'anell amb unes característiques formals molt típiques d'aquest període, com podem veure en altres models coneguts. Sembla que el topall porta una iconografia que no es pot apreciar amb claredat (fig. 60). Per les seves mides podem dir que va pertànyer a un personatge masculí.

⁹² Vegeu el treball de síntesi previ a l'estudi de la necròpolis de Carrereta de Carmona, a Sevilla, de M. C. Barragán (2010).

⁹³ La hipòtesi del doble absis és una hipòtesi dels anys cinquanta que no es pot descartar, però per al plantejament de la qual tampoc no hem trobat dades clares. Es té previst dur a terme un estudi en profunditat d'aquest enclavament, així com excavar els enterraments en caixa de *tegulae* que encara es conserven a l'absis, motiu pel qual preferim deixar el tema obert.

⁹⁴ Alguns dels enterraments encara es troben *in situ*. L'anell procedeix d'un d'aquests enterraments i va ser recuperat en una actuació d'urgència per evitar-ne la pèrdua.

Figura 60
Anell de bronze
localitzat *in situ*
en un dels
enterraments
de l'edifici funerari
d'Antoni Maura.
[Fotografia: Pep
Parer-MUHBA]

El segle VIII i la conquesta musulmana: Baršalūna

Durant la primera dècada del segle VIII, part de la vall de l'Ebre i la *Tarraconense* havien quedat fora del control del rei visigot de Toledo, Roderic. De fet quan va tenir lloc la invasió d'*Hispania* (any 711), aquesta zona estava governada per Akila II, cabdill local. Sembla que Barcelona va pactar la seva capitulació, com van fer les ciutats de Saragossa (714), Osca, Lleida i Narbona (719-720). Barcelona i el seu territori van passar a formar part de l'al-Àndalus durant pràcticament un segle (714-801) i la ciutat va prendre el nom de Baršalūna.

Arqueològicament, Barcelona no té una fase islàmica fàcilment identificable, i, a partir de les escasses restes materials individualitzades, no és fàcil plantejar un panorama clar del que va passar a la ciutat al llarg d'aquells vuitanta-set anys. D'altra banda, la presència quantiosa i fàcilment identificable de la cultura material del segle VI, així com un horitzó carolingi ben diferenciat, sembla que amaguin els materials de la segona meitat del segle VII avançat i la fàcies islàmica. Arqueològicament, és difícil reconèixer aquest segle per manca de fòssils directors, tot i que comença a perfilar-se un horitzó ceràmic.⁹⁵ Les fonts documentals són igualment poc aclaridores, però tot i així els documents escrits i materials mostren la presència musulmana a la nostra ciutat.

Dos fets van caracteritzar la curta història de la Barcelona musulmana: el seu paper com a centre important per a l'expansió islàmica al sud de la Gàl·lia i una certa continuïtat social, econòmica i administrativa. El *comes ciuitatis* visigot serà substituït pel *wali* o governador militar àrab (hem de suposar que amb una guarnició militar assentada a la ciutat), però al seu costat continuarà el bisbe, en el seu paper com a cap de l'administració urbana.

Poca cosa sabem del resultat de la conquesta. Des d'un punt de vista arqueològic no es documenten testimonis gaire significatius a l'urbanisme de la colònia, segurament perquè es tracta d'un període relativament curt que va comportar més aviat una adaptació del que hi havia que no pas la demolició i l'aixecament de grans obres de nova planta.

No hi ha dades per establir si es va produir un cert assentament de població a la ciutat, o si l'ocupació va ser principalment d'ordre administratiu, polític i militar. A Barcelona fins al moment no s'han documentat nous assentaments al *suburbium* que es puguin relacionar amb el període islàmic, per la qual cosa ens decantem més per una ocupació de caràcter oficial. Pel que fa a l'interior de la ciutat, el fenomen urbà de l'islamisme va quedar condicionat per la trama urbana existent. El fet que la ciutat pactés amb els musulmans i la continuïtat de la majoria dels edificis fan pensar que no va haver-hi grans actuacions traumàtiques, ni tampoc grans transformacions urbanes. Les troballes monetàries en contextos arqueològics (fals, dirham i dinar) confirmen la circulació de moneda àrab a la ciutat, però en cap cas estan associades a nivells de destrucció. En aquest sentit, és interessant la troballa de moneda àrab circulant a la cota de funcionament de mitjans del segle VII,⁹⁶ on com en altres punts de la ciutat el nivell de creixement en aquest segle no supera els 30 cm (García, Miró, Revilla, 2003). Totes aquestes dades són indicatives d'una escassa activitat en aquest període.

És lògic pensar que va haver-hi canvis en la societat, tot i que el poc temps que va durar la presència islàmica fa

⁹⁵. A pesar de la dificultat, de mica en mica es van individualitzant nous registres, que a més a més de la presència de moneda àrab, comencen a permetre fixar l'horitzó cronològic andalusí (García, Miró, Revilla, 2003; Beltrán de Heredia, 2005b). Noves intervencions, com la duta a terme al carrer de Lledó o a la basilica dels Sants Just i Pastor, mostren uns horitzons ceràmics semblants. Agraïm a David Prida, director de l'excavació del carrer Lledó, la informació facilitada.

⁹⁶. Es el cas de les monedes (2 felusos i un dirham), trobades a les intervencions al carrer de Sant Honorat (Florensa, 2010: 250). Aquest fet indica un "no creixement" seqüencial en aquest sector.

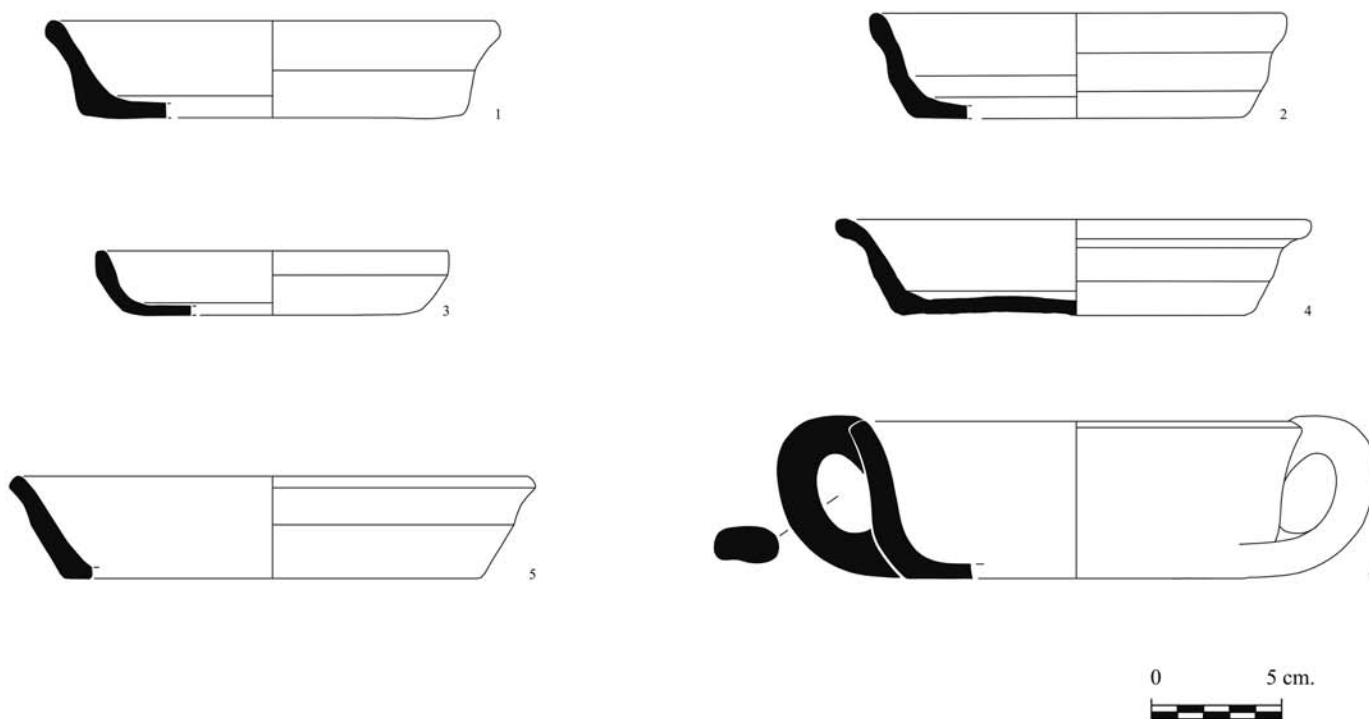

Figura 61

Dibuix de material ceràmic localitzat en l'horitzó andalusí a

Barcelona: 1-3. Plaça del Rei; 4. Carrer Lladó; 5. Sant Just; 6. Arxiu Administratiu 1998.

[Dibuixos: D. Prida, E. Revilla i S. Lezana-MUHBA]

Figura 62

Fotografia de peces ceràmiques del segle VIII.

[Fotografia: Pep Parer-MUHBA]

pensar que el procés d'islamització social va ser molt limitat.⁹⁷ La presència de formes ceràmiques de tradició àrab, com alguns atuells que recorden als *alcadafes* àrabs (fig. 61 i 62) i altres formes en contextos del segle VIII avançat i començaments del IX (Beltrán de Heredia, 2005a), comença a evidenciar-se⁹⁸. D'altra banda, les que podrien haver arribat a Barcelona en aquest període tampoc no són gaire freqüents. Només tenim coneixement d'una àmfora de procedència egeu-oriental (tipus Egloff 167),

⁹⁷ S'ha de tenir present que a Còrdova, una ciutat emblemàtica d'al-Àndalus, no es pot parlar d'una islamització plena fins al segle X.

⁹⁸ En aquest moment tenim en estudi un forn localitzat a Pedralbes i que tot apunta a una cronologia del segle VIII- començament del IX.

Figura 63
Àmfora de procedència egeo-oriental. Finals del VII-primer meitat del VIII.
[Fotografia: Jordi Puig-MUHBA]

amb una datació de finals del VII i primera meitat del VIII (García, Miró, Revilla, 2003: 369)⁹⁹ (fig. 63), o una llàntia de ceràmica comuna de procedència africana (tipus Atlante XVI/Bonifay 83),¹⁰⁰ que podem situar a la segona meitat del segle VII i VIII¹⁰¹ (fig. 64). Tot i així, noves troballes, com les que aquí presentem, comencen a omplir aquest buit arqueològic.

Volem destacar especialment una inscripció en àrab sobre un fragment d'escàpula trobada a Barcelona, ja que aquest tipus de peces no són gaire freqüents als registres arqueològics andalusins. La peça de Barcelona conserva només dues línies, la primera de les quals correspon a un verset inicial de l'Alcorà i la sego-

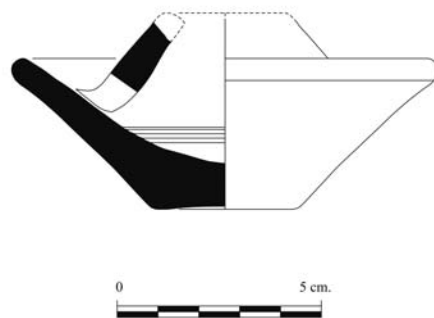

Figura 64
Llàntia de procedència africana de la segona meitat del segle VII-VIII. Plaça Sant Miquel 1989.
[Dibuix: Emili Revilla-MUHBA]

na a una seqüència de nou de les vint-i-vuit lletres que té l'alfabet àrab. Aquestes peces s'han interpretat com a instruments per ensenyar l'alfabet a les escoles, tot i que també s'hi ha atribuït un sentit màgic i religiós protector. La troballa a l'interior de sitges, amb amulets, ha fet pensar en una mena de màgia propiciatòria destinada a assegurar la conservació dels cereals (García, Miró, Revilla, 2003) (fig. 65). Pel que fa a l'urbanisme, sembla que al segle VIII es perden definitivament les poques traces que resten en peu de les *domus* romanes.¹⁰²

L'islam va permetre la pràctica del cristianisme als territoris ocupats, per la qual cosa s'ha de pensar en una continuïtat dels edificis cristians, gràcies a la tolerància religiosa, però també en l'existència d'una mesquita. És possible que tota o una part de la catedral fos habilitada per a aquesta finalitat, com es podria deduir de les fonts documentals¹⁰³ i com va passar a Narbona. Si és així, és molt probable que l'església dels Sants Just i Pastor fes el paper de catedral durant l'etapa musulmana (de fet ja havia estat la catedral catòlica durant el període arrià), tot i que en la crònica de

⁹⁹. Fins a la localització d'aquesta peça a Barcelona, l'extrem occidental de difusió d'aquest tipus amfòric es situava a San Peyre (Le Bouquet-Gard) a 40 Km al nord de Nîmes (García, Miró, Revilla, 2003).

¹⁰⁰. Es tracta d'una peça inèdita localitzada a les excavacions de la plaça de Sant Miquel tot i que no havia estat individualitzada (i el seu material associat). Tot i que a vegades s'anomenen "vàndales", només es coneix un exemplar que es pugui datar al segle V. Per a aquestes peces s'ha proposat una datació dels segles VI i VII i època islàmica (Bonifay, 2004: 429). Exemplars d'aquest tipus s'han trobat també a les excavacions de Crypta Balbi de Roma en contextos de la primera meitat del segle VIII (DDAA, 2001: 501 i 572), context més proper al de Barcelona. Agraïm a Albert Martín les seves apreciacions sobre la pasta d'aquesta peça.

¹⁰¹. S'ha revisat el context arqueològic de la peça que es trobava erròniament classificada. La presència d'olles de ceràmica grisa i fons gruixuts mostren un horitzó de la segona meitat del segle VII i VIII, amb un tipus de material semblant a l'establert al jaciment de la plaça del Rei per a aquest període (Beltrán de Heredia, 2005b, lām. 10 i 11) que ens fa donar aquesta datació.

¹⁰². Així s'ha documentat a les *domus* de l'Arxiu Administratiu, de Sant Miquel o de Sant Honorat.

¹⁰³. El poema d'Ermold el Negre, escrit al voltant de l'any 826, narra com Lluís el Pietós entra a la ciutat i purifica el lloc on s'havia rendit culte al dimoni. Segles més tard es manté aquesta idea i a l'acta de consagració de la catedral romànica de l'any 1058 es torna a parlar de Lluís el Pietós, que no solament fa fora els dimonis sinó que retorna el culte cristià a la catedral. Sobre aquest aspecte, vegeu el manuscrit inèdit de Vergés i Vinyoles, facilitat pels mateixos autors.

Figura 65

Inscripció en àrab sobre os.
[Muntatge i transcripció: Joan García-
MUHBA]

Sant Pere de les Puellas es diu que Lluís el Pietós va alliberar l'església de Sant Just de l'ocupació musulmana. En aquest sentit no podem oblidar el caire propagandístic d'algunes de les cròniques de l'època, per la qual cosa és difícil avaluar què hi ha de realitat i què de propaganda. També és molt suggeridora la referència a l'antic temple romà amb el nom de *meschig* (mesquita) en un document de principis del segle XII (Banks, 2003: 15). Semblen massa mesquites, tenint en compte que s'havia pactat una tolerància religiosa. En qualsevol cas, la manca de dades arqueològiques deixa obertes –per ara– totes les portes.

El bisbe i el *walí* al centre de poder

És difícil valorar les conseqüències de la conquesta musulmana al centre de poder afectat, sense cap dubte per la nova situació, però podem afirmar la continuïtat de tots els edificis i l'existència d'una sèrie de reformes

que nosaltres posem en relació, precisament, amb canvis d'usos en alguns edificis (fig. 66).

Cristians i musulmans es degueren “repartir” els diferents edificis del nucli episcopal/comtal de l'època visigoda. Amb la nova situació política el poder eclesiàstic cristià degué conservar-ne una part, mentre que una altra degué ser ocupada pels nous mandataris. Creiem que el palau del bisbe continuà essent la residència del principal representant del culte catòlic, mentre que el *walí* de la ciutat passà a ocupar l'antiga residència del *comes civitatis*, que restava en peu, ocupació no exempta de lògica i totalment simbòlica, que posa en evidència davant de la població un canvi de rumb clar en el poder polític.¹⁰⁴ Aquesta continuïtat de l'espai de poder, residència de poder civil visigot primer, del *walí* musulmà després i, més tard, del poder comtal, ha estat plantejada també per al cas de Girona (Canal, Nolla, Sagrera, 2010).

104. Amb relació a l'ocupació del palau pel *walí* s'ha de fer notar la presència de formes ceràmiques de tradició àrab i de monedes a les excavacions d'aquest edifici.

Figura 66

Hipòtesi de situació al grup episcopal al segle VIII.

[Hipòtesi: Julia Beltrán de Heredia i Charles Bonnet. Dibuix: Emili Revilla i Marion Berti-MUHBA]

Un canvi de funcionalitat al baptisteri i a l'aula

Amb la nova situació política alguns edificis són ocupats pels nouvinguts i canvien de funcionalitat, com l'aula de recepció del bisbe i el baptisteri, que creiem que es van reservar els musulmans com a espai d'oració i reunió. L'elecció del lloc és totalment idònia, els musulmans ocuparen la zona del nucli episcopal que millor s'adaptava a les seves necessitats: una bona orientació de l'edifici de l'aula que era compatible amb els seus preceptes religiosos i aigua per a les ablucions.

És molt possible que igualment es reservessin les estances situades entre l'aula i l'edifici que havia estat la residència del *comes ciuitatis*, de les quals no tenim cap coneixement arqueològic. Cal tenir present que justament en aquesta zona es localitzava el pati jardí del palau comtal als segles XI-XII. Si tenim en compte la concepció i el simbolisme d'aquest tipus d'espais –vegetació i aigua– al món àrab, com a representació terrenal del paradís (Castro del Río, 2001: 250), ens hem de preguntar si l'origen d'aquest pati jardí no s'ha de buscar en l'ocupació musulmana d'aquest sector durant el segle VIII i les transformacions que aquesta ocupació degué comportar. L'interior del baptisteri no pateix transformacions arquitectòniques i és molt possible que fos usat per a les ablucions. Ben al contrari, a la sala de recepció del bisbe es documenta un seguit d'elements que evidencien canvis en l'organització de l'espai. Es conserven diverses estructures que s' aixequen directament a sobre de l'*opus signinum* i varien la planta original. Sembla que es produeix un canvi d'orientació segregant una part de l'edifici original.¹⁰⁵ Amb aquesta operació es podria haver configurat una sala d'oració amb diverses naus i una capçalera orientada a la Meca, una estructura molt d'acord amb les seves necessitats religioses. Les plantes de les mesquites de Toledo convertides més tard en esglésies, com les de San Salvador, San Sebastián i San Lorenzo (Rutenik, 2009: 439), il·lustren com aquests edificis, amb naus i línies de columnes, poden jugar bé arquitectònicament en dues orientacions i en conseqüència en tots dos cultes.

També cal tenir present una altra dada que creiem significativa, les pintures murals de les parets de l'aula es cobreixen amb un enlluït blanc ocre, potser per ocultar qualsevol vestigi de la decoració anterior. Una decoració que representava aplacats de marbre i columnes, així com altres motius que imitaven elements arquitectònics. Però desconexem com s'organitzava la decoració pictòrica a la part alta, en la qual bé podria haver-hi escenes figurades o potser textos escrits, com pasava al baptisteri. No podem afirmar amb rotunditat la presència d'una mesquita a aquesta zona, ja que ens manquen elements fonamentals com és el *mirhab*, que s'hauria de situar a la *qibla* o mur orientat a la Meca, que és el mur nord-est, i en una posició central. Però no podem oblidar que estem davant d'una adaptació d'un edifici preexistent i ens preguntem si, en un cas així, el *mirhab* o nínxol obert al mur no podria ser una estructura adossada al mur de la *qibla* per l'interior. El cert és que no es coneix arqueològicament la totalitat del traçat de l'anomenat mur i, per altra banda, potser no hem de pensar en una organització tipus, i és possible que el *mirhab* pugui situar-se més al cantó. En aquest sentit, destaca una estructura adossada al mur nord-est¹⁰⁶ que va a parar a un tall fet al mur original. Ens hem de preguntar si aquesta modificació del mur orientat a la *qibla* respon a un canvi de les circulacions o és el testimoni d'una adaptació als nous preceptes religiosos, ja que, tot i que s'utilitzen edificis existents, aquests havien de complir els requisits religiosos bàsics. Per altra banda, gairebé no es coneixen mesquites a al-Àndalus al segle VIII, únicament comptem amb l'aljama de Còrdova.

La disposició topogràfica plantejada per al cas de Barcelona no és excepcional, té paral·lels a la ciutat bizantina de Resafa i a Al-Bakhrad, ambdues localitzades a Síria. En el primer cas, la ciutat, seu episcopal, va passar després de la conquesta musulmana a ser Rusafat Hisam i a disposar d'una mesquita construïda pel califa Hisam (724-743), avi d'Abelrahman I, sobirà d'al-Àndalus. El nou edifici de culte es construí en ple cor del grup epis-

105. Un bon exemple és la mesquita situada a l'actual convent de Santa Clara a Còrdova. Construïda a partir d'una basílica d'època visigoda orientada cap a l'est, la mesquita trenca l'orientació de l'edifici visigot i es disposa mirant al sud-est (López Gutiérrez, Valdivielso Ramos, 2001: 234).

106. L'estructura conservada d'una manera incompleta recorda les escales que podem veure als patis i safareigs àrabs.

copal, al costat de la catedral cristiana (Ulbert, 2004: 380). La sala d'oració organitzada en tres naus estava unida a la catedral i ambdues compartien un passatge que discorria entre la catedral i el mur de la *qibla*. Un cas similar es dona a Al-Bakhrad, a 22 Km de Palmira, on l'església cristiana i la mesquita són contigües, i la segona s'adossa directament al mur nord de l'església, que es correspon amb el mur de la *qibla* (Genequand, 2004: 17). La situació mostra clarament la coexistència de les dues religions al nucli episcopal, com plantejem per a Barcelona.

Com ja hem comentat, es planteja la hipòtesi d'ubicar la mesquita a la catedral o al temple romà, que es basa en dades documentals o models comparatius. Però el cert és que les diferents hipòtesis no són incompatibles i que res no impediria que hagués existit més d'un oratori a la ciutat i que la zona de l'*aula* hagués estat reconvertida en un oratori privat del *wali* i el seu seguici més proper, com podem veure en altres conjunts palatins de Síria, Líban, Jordània, Iraq o Palestina (Valdés Fernández, 1999: 283), mentre que altres musulmans residents a la ciutat s'haurien dirigit a altres punts. En qualsevol cas, l'ocupació musulmana de Barcelona durà pocs anys i s'ha de pensar més en una readaptació d'espais ja existents que en la construcció de notables edificis de nova planta.

Les necròpolis islàmiques a Barcelona

Pel que fa a les àrees funeràries islàmiques al segle VIII, les excavacions arqueològiques han tret a la llum vint-i-dues inhumacions al *suburbium* oriental. El difunt estava disposat en decúbit lateral dret, amb les cames encongides o flexionades i una orientació de nord-est/sud-oest (mirant a la Meca), com correspon als enterraments islàmics (fig. 67). Aquestes inhumacions conviuen amb d'altres practicades en *tegulae* i en àmfores datades a l'antiguitat tardana, cosa que constata una continuïtat en l'ús funerari (Beltrán de Heredia, 2011).

La localització d'enterraments islàmics que comparteixen sòl funerari amb altres de més antics s'ha documentat també en altres llocs d'Espanya i Portugal, com per exemple a les excavacions de la plaza del Castillo de Pamplona, a Marroquíes Bajos (Jaén), a Rossio do Carmo (Mérida, Portugal), al Tolmo de Minateda i a la necròpolis de Fuente de la Mora a Madrid (Serrano, Castillo, 2000; Gutiérrez, 2007; Macias, 2006; López Quiroga, 2010: 284), on, com en el cas de Barcelona, es dona una superposició de tombes i un canvi en l'orientació i en el

Figura 67

Enterrament islàmic practicat a la sorra i localitzat a les excavacions del Born/plaça Comercial.

[Fotografia: Centre de Documentació-ICUB]

ritual. Significatiu és el cas de València, on s'han documentat els cementiris islàmics al voltant del grup episcopal, al mateix espai on s'havien situat els enterraments privilegiats cristians (Alapont, Ribera, 2006).

A Barcelona degueren existir altres zones de necròpolis, però avui en dia no es coneixen. En el cas de la que s'ha pogut documentar, aquesta es localitza a escassos metres de la vora del mar, amb les inhumacions practicades a la mateixa sorra de la platja, una situació que segurament no és casual. En el ritual islàmic, l'aigua servia per a la purificació de l'individu i també per "refrescar" la tomba o "refrescar" el mort en el complex procés de trànsit ("judici de la tomba"), en el qual intervenen molts factors, com per exemple el "vestit de foc" destinat al difunt. La presència d'un cabal, riu o rierol, alleugeria i facilitava el dur trànsit; per aquest motiu els familiars ruixaven la tomba amb aigua (León, 2009: 41). En aquest sentit s'ha interpretat la proximitat de les necròpolis a rierols com una cerca intencionada de l'aigua. Aquesta situació la podem veure, per exemple, en els casos de Múrcia, Marroquíes Bajos (Jaén) o Còrdova, on les lleres fluvials actuen de límit de les necròpolis; també a València o Mèrida (Casal *et alii*, 2006: 270; León, 2009: 41). El mateix plantejament s'ha fet per a aquelles necròpolis localitzades a prop del mar, com les de Màlaga o Almeria, on les tombes s'exca-

ven a la mateixa sorra (Casal *et alii*, 2006: 270). En aquest sentit, la ubicació d'aquesta necròpolis islàmica de Barcelona, a la sorra i a pocs metres del mar, s'adapta perfectament a totes les creences exposades.

Finalment, hem d'esmentar una troballa certament interessant, com és la localització, a les excavacions de la plaça de Sant Miquel, d'un enterrament que, per l'orientació nord-est/sud-oest, la disposició lateral i el tipus de fossa, podria ser classificat com un enterrament islàmic (fig. 68). La localització d'enterraments *intra muros* de tradició islàmica no és un fet habitual, tot i que tampoc es pot classificar d'excepcional. La troballa, que restava inèdita, correspon a una excavació antiga i el seu context no es del tot precís.¹⁰⁷ A tall d'hipòtesi podem plantejar que l'enterrament hagués estat practicat a l'interior d'una casa, com s'ha documentat en algun cas a Còrdova, enterrament que podia pertànyer a un membre de prestigi de la comunitat musulmana.¹⁰⁸

L'arribada dels francs: la Barcelona carolíngia

Al segle IX i com a resposta a les pressions musulmanes, una part del territori català va ser ocupat pels francs. Girona cau l'any 785 i Barcelona el 801. Aquests territoris constituïran el que es coneix com a Marca Hispànica, territoris que, amb la seva incorporació a l'imperi franc, van desenvolupar, en el terreny polític, una consolidació de l'estructura feudal a través dels comtats i, en el terreny religiós, un canvi litúrgic a causa de la seva dependència de la diòcesi de Narbona.

La conquesta de Barcelona ha estat objecte d'interpretacions contradictòries. Les fonts carolíngies parlen d'un llarg setge i d'una pressa de la ciutat de manera violenta. Així, el dissabte de Pasqua de l'any 801, entra victoriós a Barcelona Lluís el Pietós, fill de Carlemany. Per contra, les fonts àrabs donen a entendre l'existència d'un pacte de capitulació que donaria als musulmans un any de treva per abandonar la ciutat i el seu territori.

Indicis documentals, toponímics i onomàstics així com arqueològics apunten a l'existència de petites comunitats

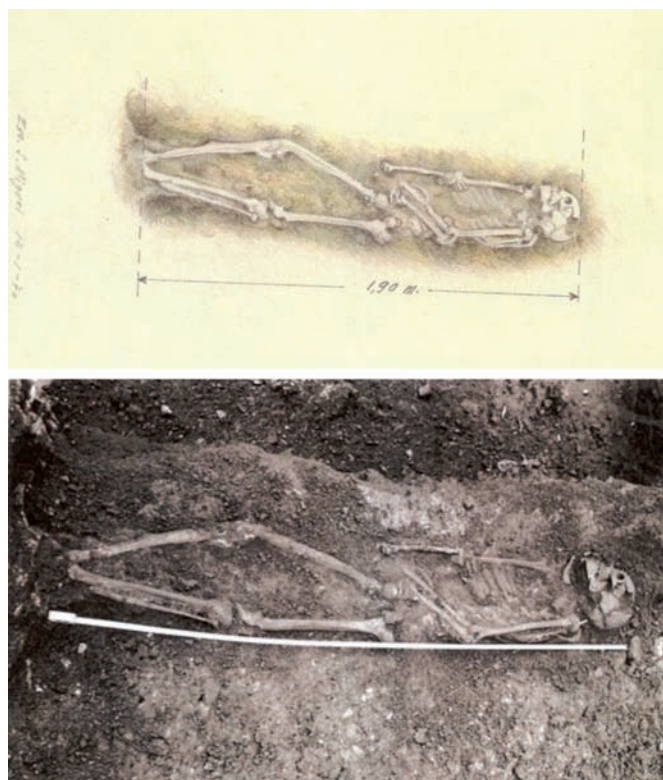

Figura 68

Fotografia i dibuix del enterrament islàmic localitzat a les excavacions de la plaça de Sant Miquel. Any 1970.
[Centre de Documentació-ICUB]

musulmanes a l'àrea de Barcelona, les quals es van establir fora del recinte fortificat després de la conquesta franca, situació que es mostra més d'acord amb la línia d'un pacte.

Amb aquesta població, que va continuar vivint a la ciutat, hem de relacionar alguns testimonis materials com unes llànties de piquera (tipus III de Rosselló), peces en ús entre els segles IX i XI.¹⁰⁹ És probable que aquest substrat

¹⁰⁷. Com ja hem comentat, si bé la troballa data dels anys setanta del segle XX, restava inèdita. Tot i que manquen algunes dades per poder emmarcar degudament el context d'aquesta inhumació, creiem que és prou important per donar-la a conèixer, i més si afecta de ple un període històric de la nostra ciutat, en el qual les dades del registre arqueològic són encara molt limitades.

¹⁰⁸. Volem agrair molt especialment al Dr. Alberto León de la Universitat de Còrdova la seva amabilitat i disposició a l'hora de facilitar-nos informació sobre els enterraments islàmics i els seus contextos i rituals.

¹⁰⁹. Aquest tipus de llànties s'han trobat, per exemple, a les excavacions de la plaça de Ramon Berenguer i a les de la plaça del Rei, tot i que segurament hi ha altres testimonis a la ciutat.

Figura 69
Llosa sepulcral
amb inscripció de
caràcters aràbics
nashi. Finals
del segle XII-XIII.
[Fotografia: Jordi
Puig-MUHBA]

Figura 70
Capitell califal
trobat a les
excavacions del
Palau Comtal de
Barcelona. Primera
meitat del segle X.
[Fotografia: Jordi
Puig-MUHBA]

de procedència islàmica continués a Barcelona segles més tard. En aquest sentit, esmentem aquí la troballa¹¹⁰ d'una inscripció funerària que es pot datar al període almohade (finals del XII-XIII) (fig. 69). Hi ha un dubte raonable sobre la seva procedència, es pensa que podria venir de Còrdova com a botí de guerra o de qualsevol altre indret de Catalunya, però també podria ser un testimoni d'una comunitat musulmana que no ha estat ben estudiada ni tampoc clarament identificada pels testimonis materials (Izquierdo, 1998: 113).

Molt interessant en aquest sentit ha estat la localització d'un obrador de ceràmica amb una producció vinculada a les formes i tradicions andalusines, formes que res tenen a veure amb les produccions locals altmedievales, ben conegudes i documentades a les excavacions de la ciutat. S'ha plantejat que podria tractar-se d'un ceramista d'origen andalusí amb una producció minoritària destinada a una petita comunitat musulmana que vivia a la nostra ciutat. El taller, situat fora muralles, va estar en funcionament des de mitjans del segle XII fins al darrer terç del segle XIII, data en la qual es comença a urbanitzar el quarter medieval, anomenat de Sant Pere, on es localitzava el taller (Nadal, 2012).

A finals del segle IX, la reforma eclesiàstica i la situació geopolítica havien distanciat la ciutat del referent peninsular; Barcelona es manté en una posició encara immadura, entre l'entorn de Narbona, com a punt de referència, o l'aventura d'un camí propi. Al segle X, s'inicia un procés de distanciament del poder carolingi, procés que culminarà l'any 987 amb una ruptura definitiva per part del comte Borrell de Barcelona amb el monarca franc Lluís V. Pel que fa a les incursions del segle X, actualment tothom està d'acord que la tesi que sustentava l'impacte de la invasió i destrucció de la ciutat per Al-Mansur l'any 985 i posterior reconstrucció s'han de minimitzar.¹¹¹ La documentació diu que la ciutat va ser saquejada i incendiada, fins i tot es parla "del dia que Barcelona va morir", però els registres arqueològics no detecten aquests efectes devastadors i menys als edificis de representació *intra* murs que van continuar en funcionament. Tot i així, ens falten dades per definir les dimensions reals d'aquest fet, molt menor, això sí, del que diuen les fonts escrites.

Als segles IX i X, les xarxes d'intercanvi de la ciutat amb l'exterior eren dèbils i informals. Els escassos objectes importats que ha posat en relleu l'arqueologia per a aquest període s'han d'interpretar com el resultat de pre-

¹¹⁰. La troballa va ser feta a les excavacions del sector del carrer de la Tapineria entre 1954 i 1959, però no se'n coneix exactament el context.

¹¹¹. La teoria de les invasions i destruccions ha estat sempre molt recurrent en totes les etapes històriques. La bibliografia de caire arqueològic de la segona meitat del segle XX parla sovint de la destrucció de Barcelona al segle III i de la posterior decadència. L'arqueologia ha demostrat que, a la nostra ciutat, no hi ha cap nivell de destrucció i que, ben al contrari, la *Barcino* del segle IV era una ciutat florent i amb força. Les tesis invasionistes d'A. Balil, M. Terradell o N. Santos Yaguas han donat pas a altres revisionistes que neguen o minimitzen la crisi, tot i que hi ha ciutats com *Valentia* o *Tarraco* on els nivells de destrucció són evidents. No menys emblemàtica ha estat la incursió d'Al-Mansur en la bibliografia, conseqüències que s'han utilitzat sovint per argumentar determinats fets.

Figura 71

Tapadores d'aitafor de corda seca (al-Andalus, segle XII); gerreta amb filtre (producció almohade segle XII-primer meitat del XIII); ceràmica islàmica de reflex metàl·lic amb decoració epigràfica (segles XII-XIII).

[Fotografia: Jordi Puig i Núria Miró-MUHBA]

sents entre les persones destacades de les diferents corts. En aquest marc, hauríem de situar el capitell califal de la primera meitat del segle X, trobat a les excavacions del palau comtal de Barcelona (Cressier, 2004). D'altra banda sabem que el comte Borrell (947-992) va mantenir bones relacions amb el califat de Còrdova, la qual cosa justificaria la presència d'aquesta peça al palau comtal (fig. 70). Per als segles X-XI, tenim algun testimoni arqueològic que ens indica contactes amb la zona del Llenguadoc (Beltrán de Heredia, 2006a: 115, fig. 18. 2; Cazes, 2010),¹¹² però el panorama no es pot ampliar gaire més.

Per poder parlar d'unes rutes de comerç, hauríem d'esperar fins als segles XI i XII, amb els contactes comercials establerts amb l'al-Àndalus, la Mallorca islàmica i el Magrib. Benjamí de Tudela, que va visitar la ciutat l'any 1166, diu que Barcelona era una ciutat petita situada arran de mar i freqüentada per mercaders de Grècia, Pisa, Gènova, Alexandria, Síria, Israel, Egipte i d'Àfrica i tota la seva ribera. Aquests contactes comercials es fan

palesos en les ceràmiques que es troben als registres arqueològics de la nostra ciutat.¹¹³ Podem destacar la troballa d'una tapadora de ataïfor que procedeix de l'àrea tunisiana amb una datació de finals del segle XII (fig. 102); altres peces de corda seca (fioles i tapadores d'ataïfor) procedents d'al-Àndalus també del segle XII; testimonis de ceràmica islàmica de reflex metàl·lic amb decoració epigràfica dels segles XII-XIII; o una gerreta amb filtre, producció almohade del segle XII i primera meitat del segle XIII¹¹⁴ (fig. 71).

L'estructura urbana: la ciutat es ruralitza

Barcelona era, al segle IX, una ciutat hereva de l'antiguitat tardana, una ciutat marcada per les continuïtats de funcions administratives i religioses del període visigot. Aquesta continuïtat es pot veure a la topografia urbana, en l'ocupació de la muralla i en la situació del centre de poder politicoreligiós. La majoria dels carrers definits per la xarxa viària romana continuaven vigents, tot i que les seves amplades s'havien reduït considerablement.

¹¹². Ens referim al fons de una petita peça vidrada localitzada a les excavacions del baptisteri de Barcelona, que ha pogut ser identificada com una producció de Llenguadoc gràcies als estudis de Jean-Paul Cazes.

¹¹³. L'arqueologia difícilment pot mostrar aquests contactes a partir d'objectes de pell, panys o peces d'orfebreria que també eren objecte de comerç amb Orient, però que quasi mai es troben als registres.

¹¹⁴. De la documentació del material islàmic, se n'ha encarregat Joan García Biosca.

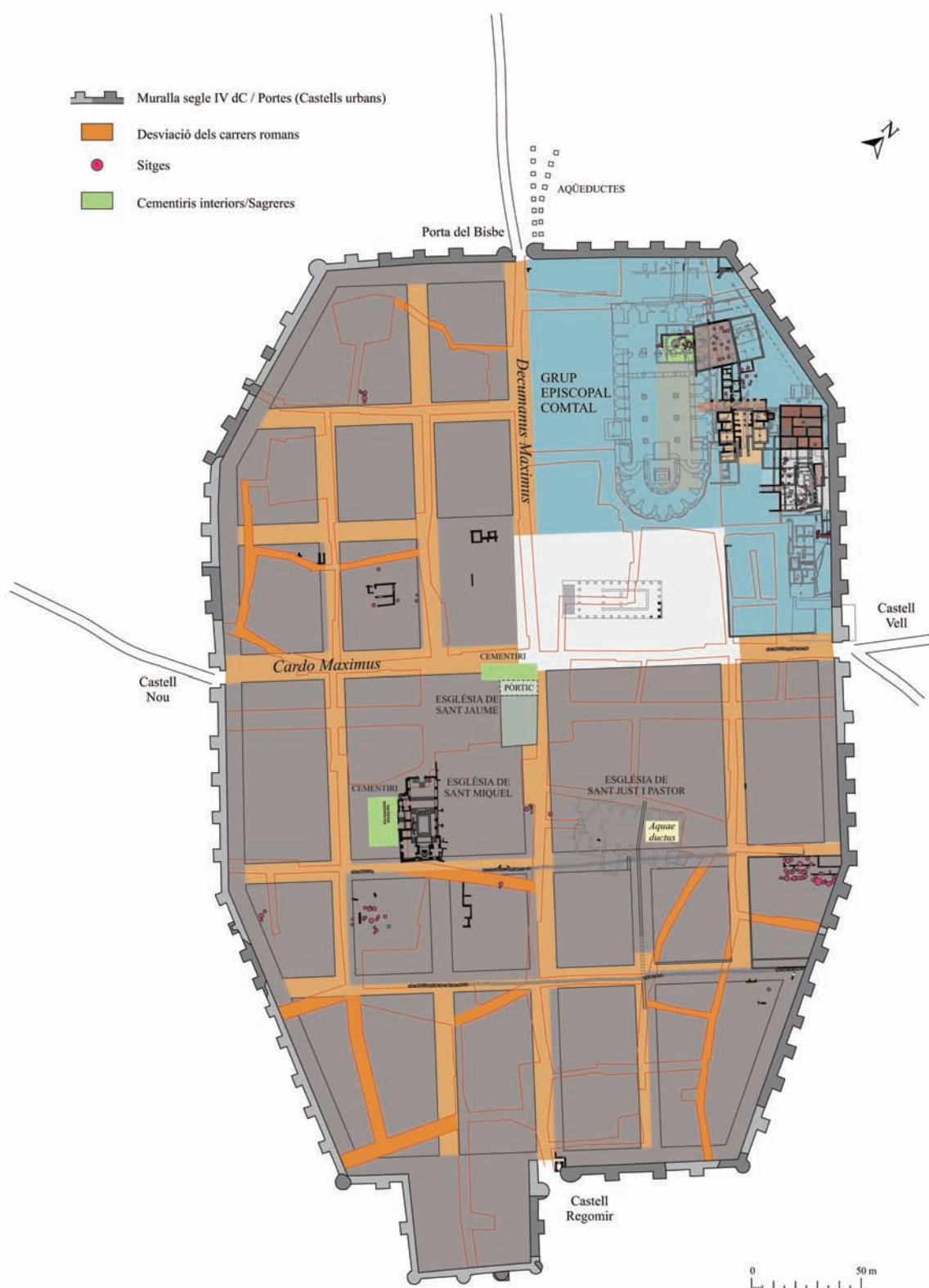

Figura 72
 Planta de la ciutat amb les modificacions urbanes als segles IX-X.
 [Hipòtesi: Julia Beltrán de Heredia; Dibuix: Emili Revilla-MUHBA]

També es constata una desviació del traçat original dels vials romans, tant pel que fa als *cardines* com als *decumani*. En alguns casos, aquest procés va començar a l'antiguitat tardana –com ja hem exposat– i va continuar a l'alta edat mitjana. El *cardo maximus* va quedar fossilitzat als actuals carrers de la Llibreteria i del Call, el *decumanus maximus* es pot seguir a partir dels carrers del Bisbe i Ciutat. Per a la resta del carrers secundaris són nombroses les pervivències (fig. 72).

És difícil parlar de la casa carolíngia urbana perquè les restes documentades no són clares i les estructures muràries són dèbils i estan molt fragmentades per l'edifici urbana dels segles XII i XIII de més valor constructiu. Tot i així, hi ha dades que indiquen unes estructures d'hàbitat molt senzilles amb paviment de terra o calç, estances amb testimonis de foc a terra o al costat d'una paret, sitges per guardar els aliments, abocadors domèstics i probablement espais per a animals. També es documenten pous d'aigua i traces d'alguns sistemes de canalització que anaven a desaiuar a pous morts. Un tipus d'hàbitat semblant al que s'havia anant perfilant en època visigoda, tot i que per a aquest període sembla que hi ha molts més espais oberts o sense edificar. Aquest fet també es reflecteix a la documentació, quan es fa esment de la presència d'hortos, vinyes i camps a l'interior de la ciutat.¹¹⁵ Sembla que continua vigent el binomi hàbitat/espai de producció i no serà fins més tard quan els obradors començaran a agrupar-se en zones determinades de la ciutat.

És interessant esmentar la troballa de dos enterraments en una sitja a l'interior de la ciutat.¹¹⁶ La disposició indica que els dos individus van ser llençats, sense cap atenció ritual o de respecte pels morts. La seva datació es podria fixar al segle IX, segurament els primers anys¹¹⁷ (fig. 73). Potser estem davant d'algun acte violent i, sempre en el terreny de les hipòtesis, es podria vincular als episodis de conquesta.

Hem de suposar que l'espai lliure del *forum* s'havia anant ocupant progressivament amb construccions diverses, tot

Figura 73

Enterraments en sitja. Segle IX.

[Fotografia: Esther Albiol. Centre de Documentació-ICUB]

i que no en tenim dades.¹¹⁸ El mercat s'havia traslladat d'aquest espai central al peu del Castell Vell, a l'antiga porta romana septentrional, aleshores convertida en un castell urbà. El lloc era del tot estratègic, ja que a aquesta porta hi anaven a parar l'anomenada *Via Marina*, que venia del port, i la *Via Augusta*, totes dues vies de gran importància pel tràfec comercial i l'activitat econòmica de la ciutat.

El temple romà continuava en peu, però es desconeix l'ús a què va ser destinat. Al segle XI era conegut com el *Miraculum*, segurament per la grandiositat de l'edifici i la força de la seva arquitectura, solament possible per als habitants de l'època si s'atribuïa a un miracle. El centre de poder continua dominant la ciutat i les reformes que es van succeir són indicatives de la nova situació politico-religiosa.

115. Vegeu els diferents treballs de P. Banks citats a la bibliografia.

116. Albiol, E. 1997. *Memòria de la intervenció arqueològica a la plaça de Sant Miquel*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita.

117. La presència de peces de ceràmica grisa (olles en "S"), però de pastes fines, i l'absència total de ceràmica espatulada ens fa pensar en una datació del segle IX.

118. Com ja hem exposat, no s'han fet excavacions a la superfície ocupada per l'antic fòrum romà i les escasses intervencions dutes a terme corresponen a les obres fetes els anys 1907-1909 al Palau de la Generalitat o bé a actuacions modernes, però de molt poca entitat.

Les sitges urbanes

Entre els segles IX i XI, es documenta la presència d'estructures negatives a l'interior de la ciutat. Aquesta presència es concreta en fosses i sitges que es localitzen a l'interior de les illes construïdes que havien estat definides en època romana, però també als carrers. Aquestes estructures sembla que s'obren i s'amortitzen molt ràpidament, la qual cosa dona una seqüència arqueològica sovint molt complicada.¹¹⁹ Es pot dir que per tot arreu (si bé és clar que totes no funcionen alhora) es localitzen sitges que, quan van perdre la seva funció primigènia, es van utilitzar com a abocadors domèstics.

Aquest fenomen de les sitges urbanes ja es documenta a l'antiguitat tardana, fenomen que continua al segle VIII i sobretot es dona a partir dels segles IX i X. Aquestes estructures responen a espais de reserva alimentària, fonamentalment cereals, però creiem que també es deuen utilitzar per emmagatzemar altres tipus de provisions. Hi ha dades per pensar que moltes de les sitges estaven recobertes amb una estructura de fusta, com indica l'estudi d'una mostra (amb presència de fusta de *Quercus ilex/coccifera*) d'una de les sitges de la plaça del Rei i els paral·lels coneguts. El revestiment de fusta, material perible, no s'ha conservat, però deuria estar fet a base de llistons verticals fixats per altres peces en sentit horitzontal, tal i com s'ha documentat en algunes sitges localitzades a l'església de Confignon (Ginebra), a Lió (Bonnet, 1984; 1997) i a Saint-Maclou a Rouen (França) (Calderoni, Le Cain, 2002: 118-119).¹²⁰ El tema és important ja que la fusta permetia assolir un millor grau de conservació dels productes emmagatzemats, alhora que la seva degradació, sobretot per causa de la humitat, justificaria aquesta curta vida i ràpida renovació. Al *suburbium* de Barcino té lloc el mateix fenomen. També hi ha altres estructures negatives de perfils menys definits i plantes més irregulars que conviuen en temps i en espai amb les anteriors i podrien haver estat obertes per a l'eliminació de residus.

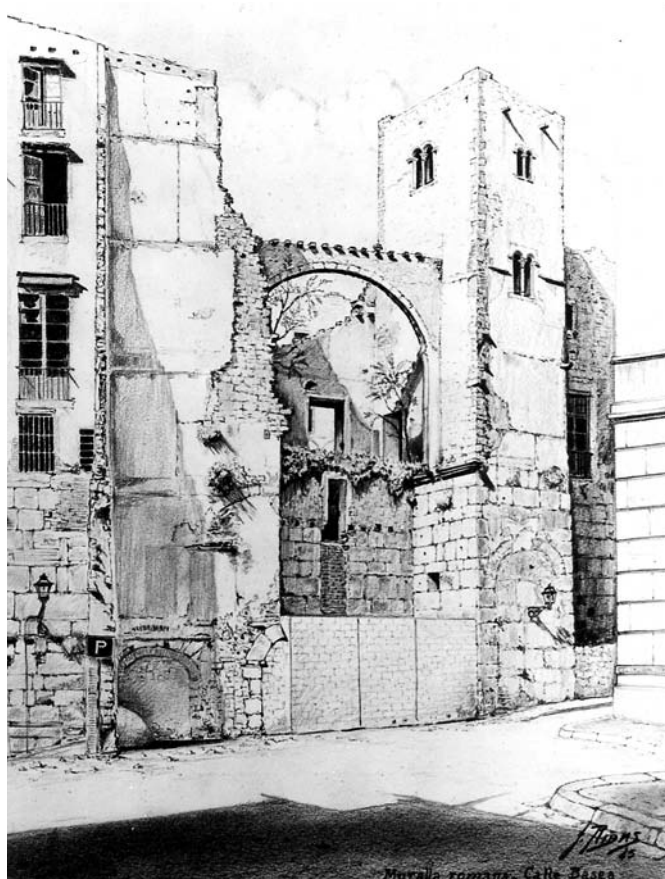

Figura 74

Dibuix que mostra l'ocupació medieval de la muralla romana amb la construcció d'arcs entre les torres.
[Dibuix: Marià Ribes. Any 1945]

La muralla i els castells urbans

La muralla romana continuava marcant la imatge de la ciutat, tot i que amb algunes transformacions. A partir del segle X, comencen a aparèixer edificacions de particulars, sobretot de famílies nobles i institucions oficials,

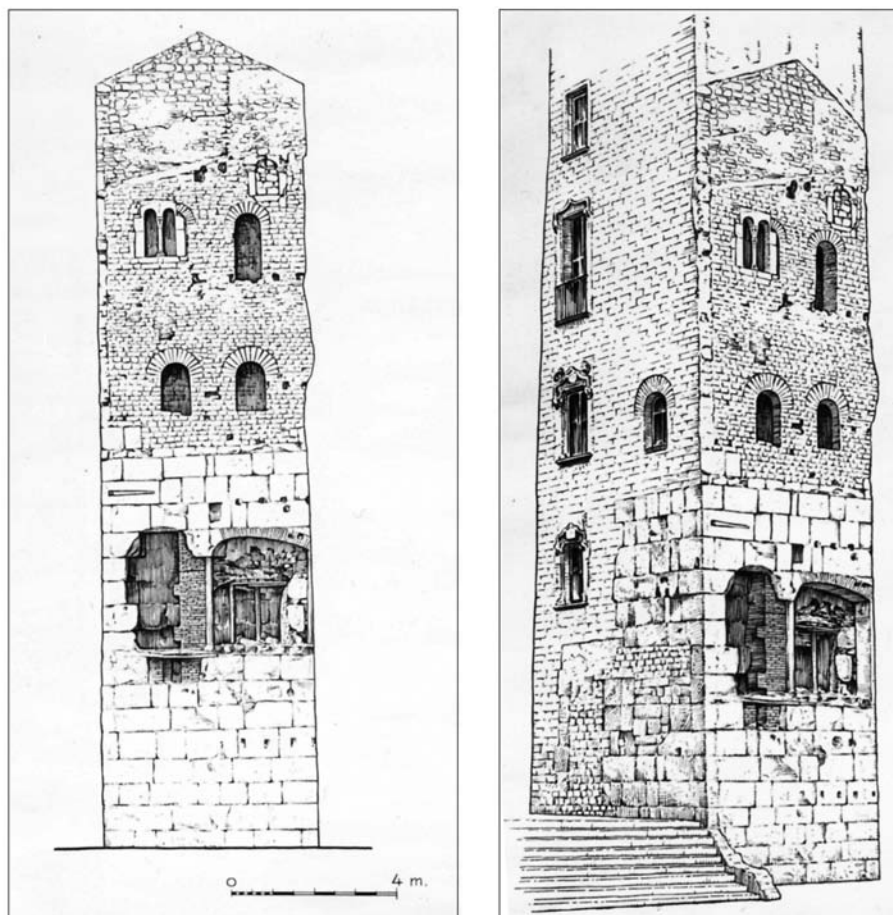
¹¹⁹. Com a exemple, es pot veure el màtrix amb la seqüència de sitges localitzades a les excavacions de la plaça del Rei (Beltrán de Heredia, 2006a: 113, làm. 3).

¹²⁰. Des d'un punt de vista arqueològic l'existència d'aquesta estructura ve definida per un buit localitzat entre l'estructura negativa de la fossa i el seu rebliment, un buit que va deixar la fusta en degradar-se totalment.

Figura 75

Dibuix de les torres de la muralla on es pot veure les noves finestres que es van obrir a l'obra romana.

[Fons Antic-MUHBA]

adossades directament a la muralla. Per tal de guanyar espai a l'interior de la casa, alguns dels propietaris van buidar part del rebliment interior de la muralla per ampliar els metres quadrats de superfície habitable.¹²¹ Al segle XIII i amb la mateixa finalitat, es van construir voltes entre les torres per tal de poder ampliar les cases en alçada (fig. 74). La muralla protegia la població i al mateix temps l'estrenyia. També es coneix la petició de permisos al rei per poder obrir obertures a la muralla als trams que quedaven contigus a les cases (fig. 75).

Amb aquesta ocupació, les torres de la fortificació anaven quedant incorporades a les noves residències, normalment una torre per casa, tot i que les més nobles –com el palau comtal– en podien tenir dues o fins i tot tres. Les portes de la ciutat es van convertir en veritables castells urbans, llocs de residència i símbols de poder local. El castell de Regomir i la porta del Bisbe (als dos extrems del *decumanus maximus*) van quedar sota el domini del bisbe; el Castell Nou i el Castell Vell (als dos extrems de l'altre carrer principal romà, el *cardo maxi-*

¹²¹. Aquest fenomen és molt generalitzat a Barcelona i s'ha pogut constatar, per exemple, a les cases adossades a la plaça del Rei i al pati Llimona o a la Baixada de Santa Eulàlia, entre d'altres.

mus) sota el del comte i els seus representants. El Castell Nou i el Castell Vell van ser més tard usats com a presons.

Episcopium i comte: la reforma carolíngia

Durant el període carolingi, el bisbe era una mena de funcionari reial, que es converteix, al costat del comte (representant del rei franc), en un instrument de la política d'unificació. El bisbe carolingi, com ho havia estat el bisbe en època visigoda, va exercir en temes civils i religiosos. A Barcelona, comte i bisbe van continuar ocupant el mateix espai a la ciutat. El centre de poder visigot s'acabarà consolidant definitivament. En aquest sentit al segle IX, destaquen dos personatges: Frodoí i Guifré el Pilós. Cadascun en el seu àmbit de poder van marcar un període d'expansió i consolidació de les estructures sociopolítiques. Amb Guifré el Pilós i a partir de l'any 897, el càrrec es farà hereditari i començarà així la dinastia comtal catalana.

En època carolíngia el poder del comte creix i adquireix una més gran adscripció territorial i jurisdiccional en competència amb el bisbe. En aquest marc, l'espai de poder serà profundament transformat. Comte i bisbe pugnaren pel domini dels espais simbòlics en constants enfrontaments i pactes per la distribució del poder. L'aula de recepció del bisbe i el baptisteri són amortitzats. Les dependències comtals s'estenen en aquest sector: l'antiga residència del *comes ciuitatis* es reforma i s'amplia, a costa de la desaparició de l'església cruciforme. També es construeix una capella comtal i es comença a configurar davant del palau l'actual plaça del Rei. El bisbe continua residint en el palau episcopal construït al segle VI (on l'arqueologia detecta un seguit de reformes), palau que les fonts documentals citen com la *domus* del bisbe Adaülf (857-861) confirmada a Frodoí (861-890) l'any 878 (Banks, 1992b: 28). L'arqueologia detecta un seguit de reformes a l'edifici. També es fan obres a la catedral i, sobre els nivells d'amortització del baptisteri, apareix una zona de necròpolis.

Sabem que Carlemany i Lluís el Pietós atorguen privilegis a l'església barcelonina. Quant a això, el bisbe franc Frodoí va ser un personatge crucial, nombrat per Carles, el Calb, per eradicar el culte local visigot i instaurar la litúrgia romana, així com l'ordre carolingi al país. En el marc d'aquesta reforma s'han de situar les obres de la catedral i altres actuacions com el corrent devocional que va promoure Frodoí amb la troballa de les relíquies de

Santa Eulàlia en una església situada *extra* murs de la ciutat. El seu solemne trasllat a la catedral, on va construir una cripta per dipositar-les, va ajudar a confirmar la seva autoritat davant el poble.

Els francs van organitzar el territori conquerit en comtats, al capdavant de cadascun dels quals van posar un comte. Pel que fa al comtat de Barcelona, la residència del comte es va fixar al mateix lloc on havia estat la residència del comte de la ciutat visigot, el *comes ciuitatis*. El palau carolingi es va ampliar a costa de l'enderrocament de l'església cruciforme. La seva amortització s'ha de relacionar amb la implantació de la nova litúrgia, fet que condicionaria l'arquitectura religiosa. Barcelona, que depenia de Narbona, s'hauria d'integrar molt ràpidament, la litúrgia romana es va implantar a Narbona l'any 815 i els bisbes de Barcelona participaven als sínodes francs des de l'any 860.

Una nova distribució d'espais de poder: la desaparició del baptisteri i de l'aula

L'arqueologia mostra com al segle IX aquests dos edificis, el baptisteri i la sala de recepció del bisbe, arriben a la seva fi (fig. 76). Les reformes litúrgiques que es posen en marxa al període carolingi i, sobretot, l'ocupació d'aquest espai per part dels musulmans per al culte, en justificarien la destrucció amb l'arribada dels francs. La seqüència arqueològica del baptisteri mostra com l'amortització d'aquest edifici es correspon amb un desmuntatge planificat i no amb un acte violent, com la historiografia tradicional havia plantejat. Les estructures del baptisteri estaven amortitzades per elements propis de l'enderroc de l'edifici, però d'un enderroc selectiu. Sembla que es recuperen la totalitat de les teules de la coberta, els tubs de plom de la canalització d'entrada i sortida de la piscina (només queden els fragments situats a les zones de difícil accés), les columnes, cancells, capitells i altres elements de caràcter més noble que, sense cap dubte, foren aprofitats en altres edificis (molt probablement a les obres de la catedral); també es recupera una gran part de les plaques de marbre que conformaven el paviment d'*opus sectile* que rodejava la piscina, així com la majoria de les motlures que remataven la pila.

La zona va ser ocupada per un recinte de planta rectangular, on s'obrí una sèrie de sitges, potser per emmagatzemar les reserves necessàries vinculades a l'arribada d'artesans per treballar a les obres a la catedral, impulsades per Carles el Calb i el bisbe Frodoí, com podem veure

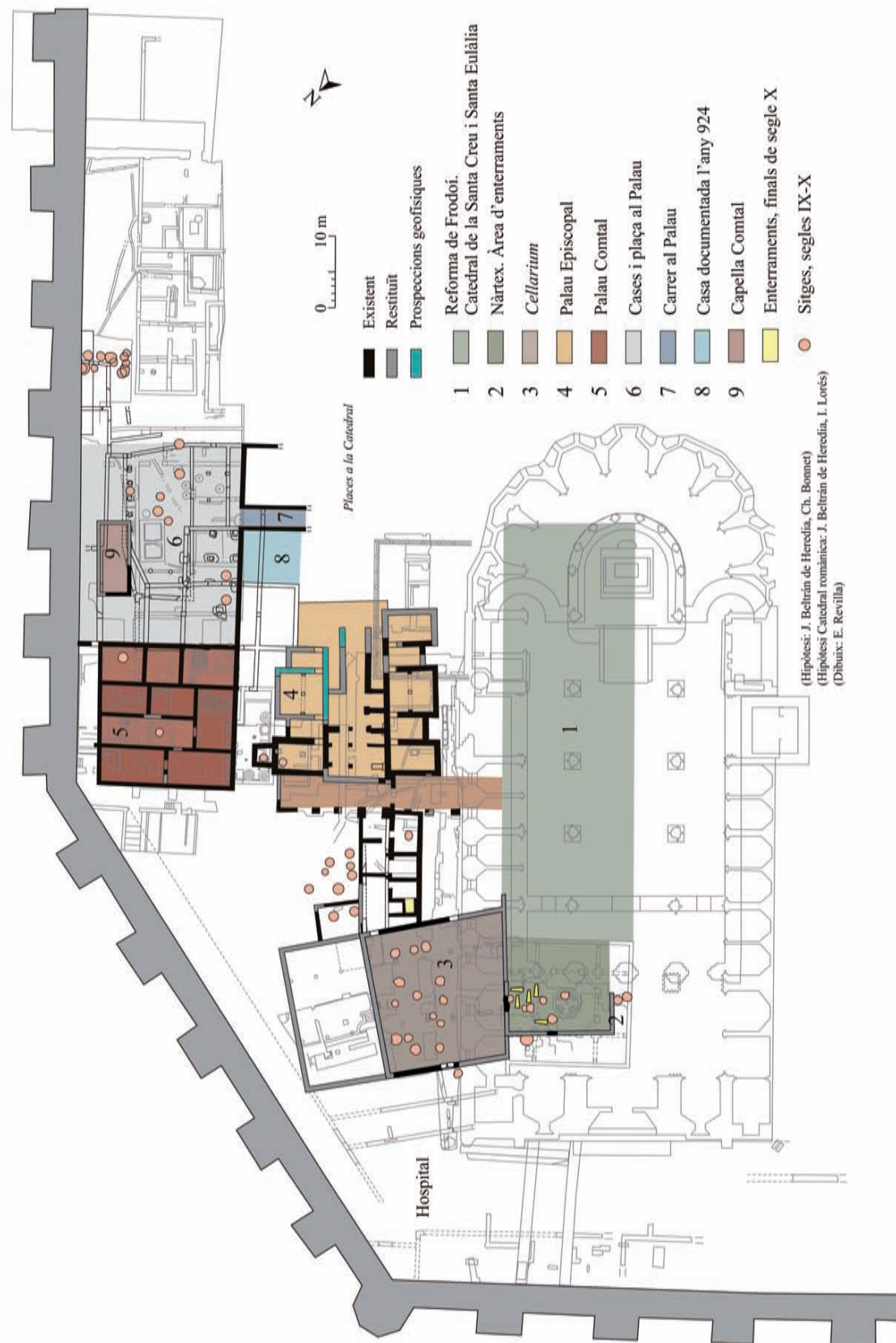
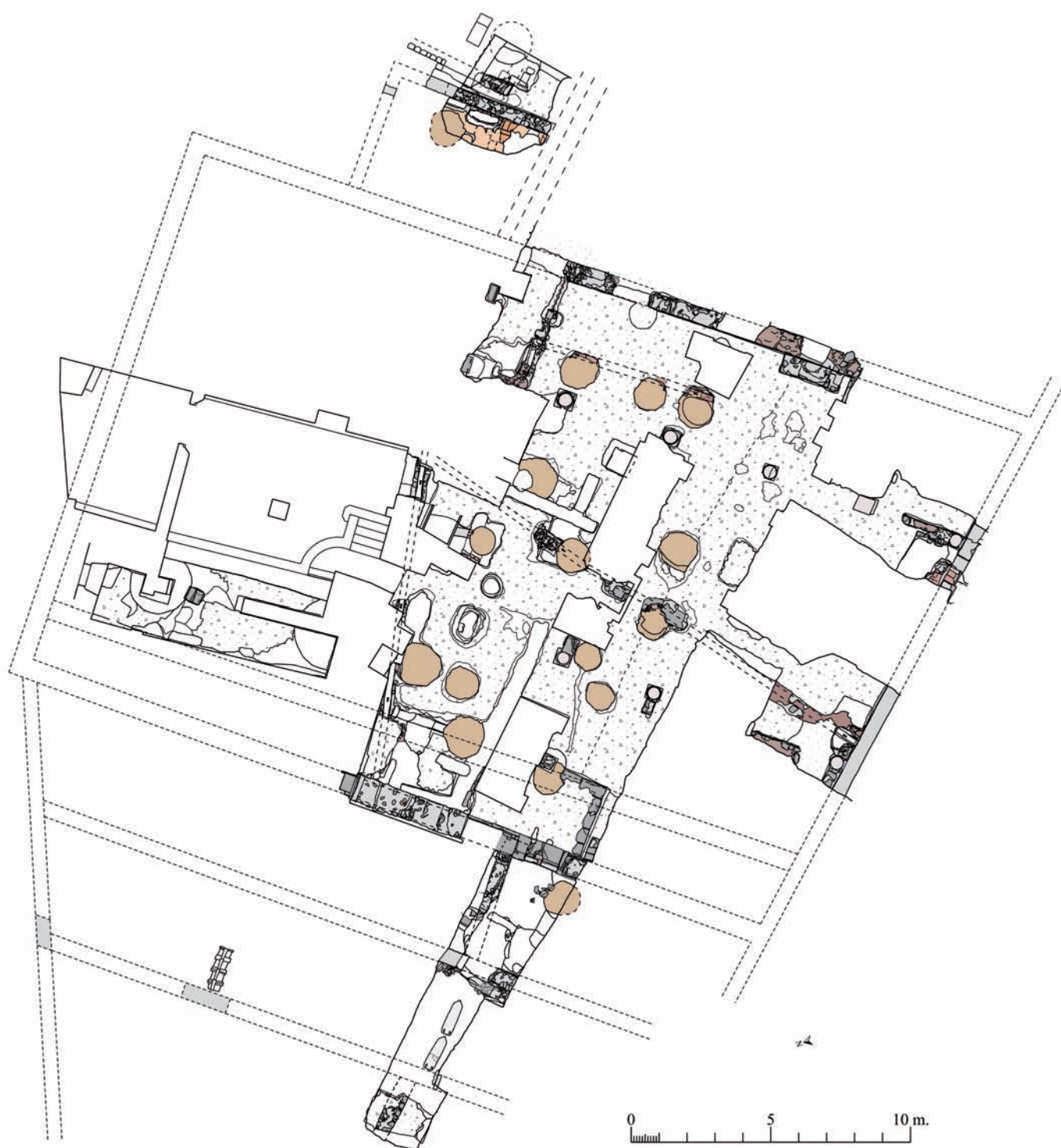

Figura 76

Planta del grup episcopal/comtal a l'època carolíngia.

[Hipòtesi: Julia Beltrán de Heredia i Charles Bonnet. Dibuix: Emili Revilla i Marion Berti-MUHBA]

Figura 77

Planta de l'aula de recepció del bisbe convertida en *cellarium*.

[Hipòtesi: Julia Beltrán de Heredia i Charles Bonnet. Planimetria: Emili Revilla-MUHBA]

a altres llocs.¹²² Desconeixem l'abast de les obres a la catedral, ja que la documentació no és explícita sobre el tema. Únicament sabem que *ad suma ecclesiam reparare* amb les deu lliures de plata que Carles el Calb dona al bisbe Frodoí per a aquesta finalitat. L'absència d'excavacions arqueològiques al subsòl de la catedral ens impedeix saber si es tracta d'una obra *ex novo* o d'una reforma de l'edifici existent.

En aquest recinte rectangular amb sitges apareix molt ràpidament una sèrie d'enterraments, la qual cosa indica l'ús de la zona com a necròpolis. El fenomen és ben conegut i sobradament documentat. La creació d'esglésies o parròquies urbanes s'associa amb nous cementiris i es privilegien les àrees funeràries en els accessos als llocs de culte. Segurament estem davant d'un espai de "sagrera", espais protegits per l'església que, a més a més de zona d'enterrament, s'empraven com a àrea d'emmagatzematge, un fenomen ben conegut i documentat a Catalunya i que podria donar-se des del segle X (Bonassie, 1994).

El cellarium comtal

D'especial interès és la transformació de l'aula en una espècie de *cella* o *cellarium*. S'han documentat quinze sitges de grans dimensions que es distribueixen d'una manera organitzada, mantenint unes alineacions paral·leles a l'orientació de l'edifici, la qual cosa permetia una bona circulació per l'interior¹²³ (fig. 77). La dada és de suma importància, ja que habitualment aquest tipus d'estructures, superposades les unes a les altres, mostren una ocupació continuada però no organitzada.

Creiem que la *cella* podria relacionar-se amb el poder comtal, en relació amb el control d'ingressos fiscals i de les rendes públiques per part de l'autoritat carolíngia, com s'ha proposat per al cas de Girona, on tenim un paral·lel molt interessant. En aquesta ciutat i en època carolíngia, es va construir un *cellarium* amb vint sitges, a tocar del palau comtal, també vinculat a les esferes de poder (Nolla *et alii*, 2008; Canal, Nolla, Sagrera, 2010).

També és cert que les sitges podrien haver estat destinades a guardar les reserves alimentàries de la comunitat eclesiàstica i del personal vinculat al nucli episcopal, però pensem que la progressiva expansió del comte en aquesta zona de la ciutat fa més plausible una propietat comtal.

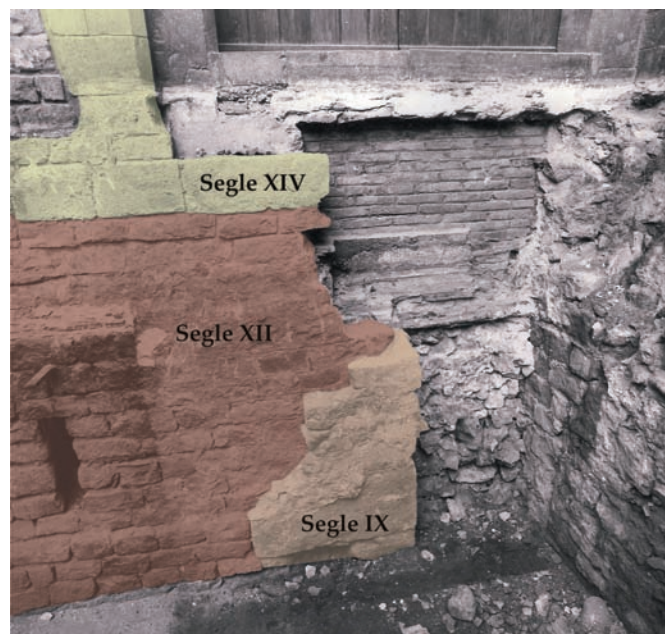

Figura 78

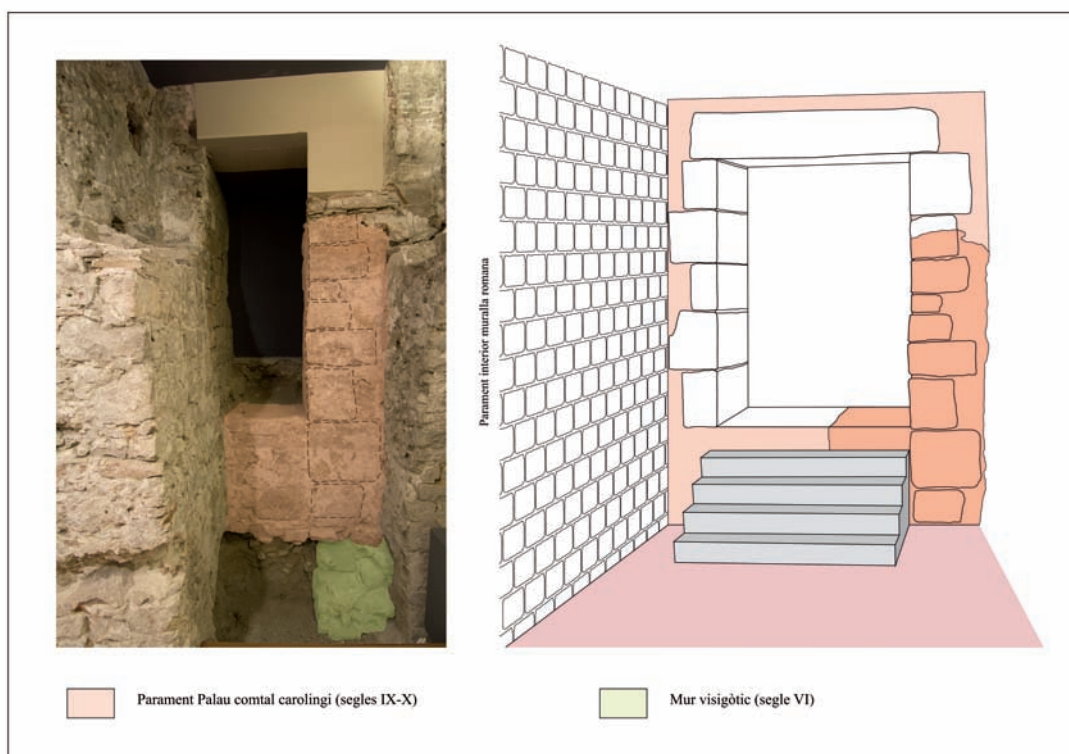
Porta del palau comtal carolíngi (vista exterior) conservada a la plaça del Rei. Es pot veure l'obra carolíngia remuntada amb la fàbrica del segle XII. A la part superior l'obra gòtica amb la porta del segle XIV. [Fotografia: Fons d'Excavacions Antigues-MUHBA]

El palau comtal carolíngi

El palau comtal visigot es converteix en el palau comtal carolíngi. De fet el nou edifici podria ser considerat com una reforma i ampliació de l'anterior. Aquesta reforma va comportar l'arrasament de l'església cruciforme aixecada al segle VI, segurament pels canvis litúrgics introduïts a l'època carolíngia, com ja hem comentat. El nou palau avança la seva façana fins a una de les crugies de l'antiga església. Es configura així, un edifici de planta quadrangular (20 x 20 m) a l'angle nord de la muralla romana, que segurament incorporava les dues torres contigües. L'edifici devia tenir més d'una entrada, tot i que només en tenim constància d'una situada a la façana principal que donava a un espai obert, conegut com la *plaça al palau* (actual plaça del Rei). La porta es localitza a tocar d'una de les cantonades de l'edifici, a l'angle nord de la plaça i a tocar de la muralla (fig. 78 i 79); aquesta porta

¹²² Per exemple, al subsòl de l'església de Saint-Just es van localitzar un conjunt de sitges datades als segles X-XI per emmagatzemar les donacions destinades als artesans que estaven treballant a les obres de les esglésies (Reynaud, 1998: 88-94).

¹²³ Les quinze sitges corresponen només a la part coneguda arqueològicament, però s'ha de pensar en una organització similar a la resta de la superfície de l'edifici, no coneguda arqueològicament.

Figura 79

Porta del palau comtal carolingi (visió interior) amb dibuix de restitució i seqüència de paraments. [Hipòtesi: Julia Beltrán de Heredia. Muntatge: Emili Revilla-MUHBA]

encara es conserva i perpetua la seva posició en la posterior entrada del palau gòtic, cosa que dona una continuïtat al lloc d'accés.

És al segle X quan es comencen a tenir les primeres notícies documentals sobre el palau comtal i el seu entorn. L'any 924, s'esmenta per primera vegada.¹²⁴ També sabem que al segle X ja existia el càrrec de custodi de palau (*palatii custos*) i que l'any 985 estava ocupat per un tal *Querus*, càrrec que es torna a esmentar els anys 1001 i 1008 (Ainaud, Gudiol, Verrié, 1947: 16). Al segle XI hi ha diverses referències al palau com a lloc de reunió del tribunal comtal. El palau segurament va disposar d'una capella palatina d'ús exclusiu del comte. En desconeixem la ubicació, tot i que l'existència d'unes estructures localitzades a les excavacions de plaça del Rei, a prop d'on es troba la capella actual, ens fa pensar que podrien tractar-se dels fonaments de la capella.

Tenim notícies de l'existència de cases que donaven a *la plaça del palau*; amb el pas dels segles es van produir diversos intents de dignificar aquest espai situat davant del palau comtal; es prohibeixen o limiten certs usos marginals i s'enderroquen algunes cases per ampliar la plaça que era l'avantsala del palau.

Bona part dels palaus medievals tenen un precedent palatí més antic, però els estudis arqueològics dels palaus altmedievals no són gaire habituals i les dades documentals són escasses. Creiem que el cas de Barcelona és de gran interès, atesa la conservació al mateix indret de les estructures que van del segle VI fins ara.¹²⁵ L'arqueologia vertical ens ha permès fer un estudi del palau sense moure'ns de lloc, estudi que ha comportat un plantejament de continuïtat dels espais palatins i de poder de la ciutat (fig. 80).

De l'entorn del palau comtal i de la catedral procedeix una pintura de gran qualitat datada als segles IX-X, un dels

124. L'esment està en relació amb una donació d'una casa amb el seu pati a la catedral, que es diu que es troba a l'oest de les parets del palau comtal. Una anotació al dors del pergamí, en lletra del segle XII, deixa clar que aquesta propietat es trobava al costat del palau comtal d'aquella època, i per tant aquest no havia canviat d'ubicació des del segle X. Amb relació a l'estudi de les fonts documentals del palau comtal i el seu entorn, són imprescindibles els treballs de P. Banks, 1984, 1990, 1992a i 1992b.

125. En aquest indret es conserva en peu el Palau Reial Major de la Corona d'Aragó, seu actual del Museu d'Història de Barcelona.

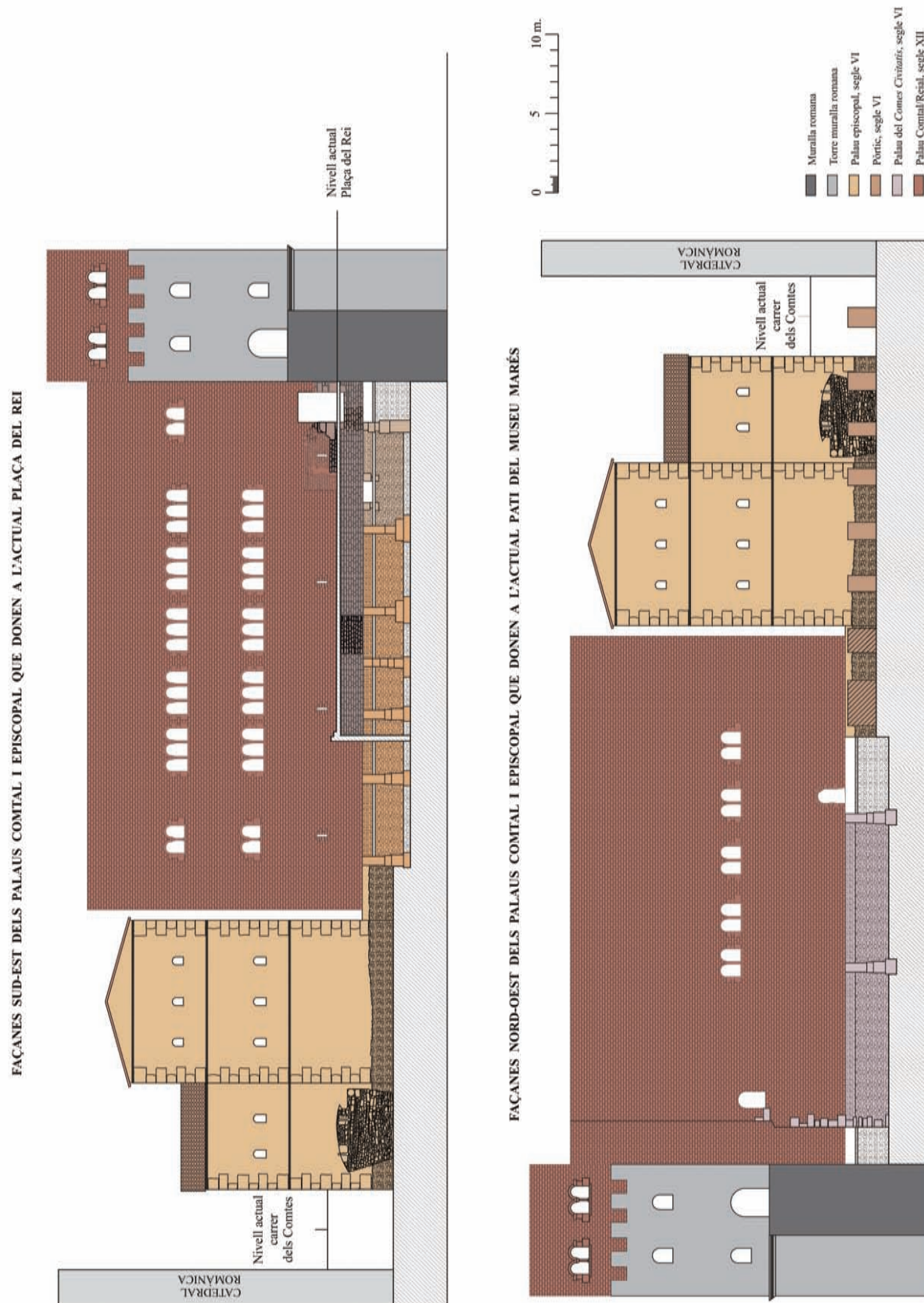

Figura 80

Alçats del palau comtal i episcopal a on es detalla la seqüència de paraments. Segles IX-X.
[Hipòtesi: Julia Beltrán de Heredia. Dibuix: Emili Revilla-MUHBA]

Figura 81

Pintura dels segles IX-X localitzada al grup episcopal/comtal.

[Fotografia: Jordi Puig-MUHBA]

pocs testimonis que es conserven d'aquest període a Catalunya (fig. 81). Es tracta d'un carreu que es va localitzar aprofitat en l'obra del palau comtal/reial del segle XIV. La pintura representa una cara d'un àngel en un nimbe (Mancho, 1999: 424-425). Per la mida de la representació, s'ha pensat que podria haver estat localitzada en una estança de mides més aviat petites, potser una capella, que s'ubiqués tant a les dependències comtals com a les episcopals. És interessant també el conjunt de ceràmiques d'època carolíngia trobat a les excavacions del palau carolingi i el seu entorn (fig. 82), unes peces fetes als tallers locals de la ciutat, amb caràcter i personalitat pròpia, que actualment podem reconèixer fàcilment en els registres arqueològics i que s'han convertit en el principal fòssil director pel període (Beltrán de Heredia, 2006a).

El segle XI i la construcció de la seu romànica: una nova reestructuració de l'angle nord de la ciutat

La construcció de la catedral romànica l'any 1058 va comportar una nova reordenació de la seu episcopal pri-

migènia i de tot el seu entorn immediat (fig. 83), on hi havia l'escola episcopal (1005), l'hospital de la seu (1024), la residència canonical (994), el refectori (1020), *l'aula canonicorum* (1045), etc., edificis situats majoritàriament al sector oest de la catedral. Entre els anys 1037 i 1040 ja devien estar en marxa les obres de la nova catedral romànica, si fem cas de les donacions que es coneixen en aquests anys (Banks, 1992: 38).

No se sap com era la catedral romànica, ja que no disposem de gaires dades, malgrat que a partir de les restes arqueològiques i del conjunt d'elements escultòrics conservats –fonamentalment imposts– s'ha plantejat una hipòtesis raonada (Beltrán de Heredia, Lorés, 2005).¹²⁶ Val la pena destacar la pila baptismal de la catedral, un element de marbre de Luni fet a partir d'una peça arquitectònica romana que encara conserva elements decoratius originals.¹²⁷

Al nord-oest de la catedral, el recinte de planta rectangular que s'hi havia construït durant el període carolingi, es reconstrueix seguint un traçat quasi idèntic. En el seu

¹²⁶. Vegeu la proposta de planta al plànol del grup episcopal als segles XI-XII.

¹²⁷. Actualment es conserva al Museu de la Catedral de Barcelona.

Figura 82

Conjunt de ceràmica d'època carolíngia localitzades a les excavacions del palau comtal.

[Fotografia: Jordi Puig-MUHBA]

interior es localitza un segon nivell d'enterraments vinculats amb la catedral romànica. Les sitges que havien estat obertes en aquest espai al segle IX, es convertiren en abocadors de deixalles des que foren abandonades al voltant de l'any 1000, segons ens indica el material arqueològic.

En el decurs de l'obra romànica, l'Església començà a comprar propietats a l'oest de la catedral per construir el claustre romànic. Es comença a donar un procés de desplaçament del barri episcopal cap a l'oest i una pèrdua d'interès pel sector est de la catedral, on fins aleshores i des de l'antiguitat tardana es localitzava el palau episcopal. Aquest procés culminarà al segle XII amb la construcció d'un nou palau episcopal a tocar de la porta *decumana* de la ciutat, que serà coneguda com la "porta del Bisbe". Les antigues propietats episcopals del sector est van anar a parar a les mans del comte, la qual cosa li va permetre ampliar el seu palau, palau que als segles XII-XIII va ocupar la totalitat de l'angle nord de la ciutat contigu a la muralla. Altres propietats del bisbe al sector est

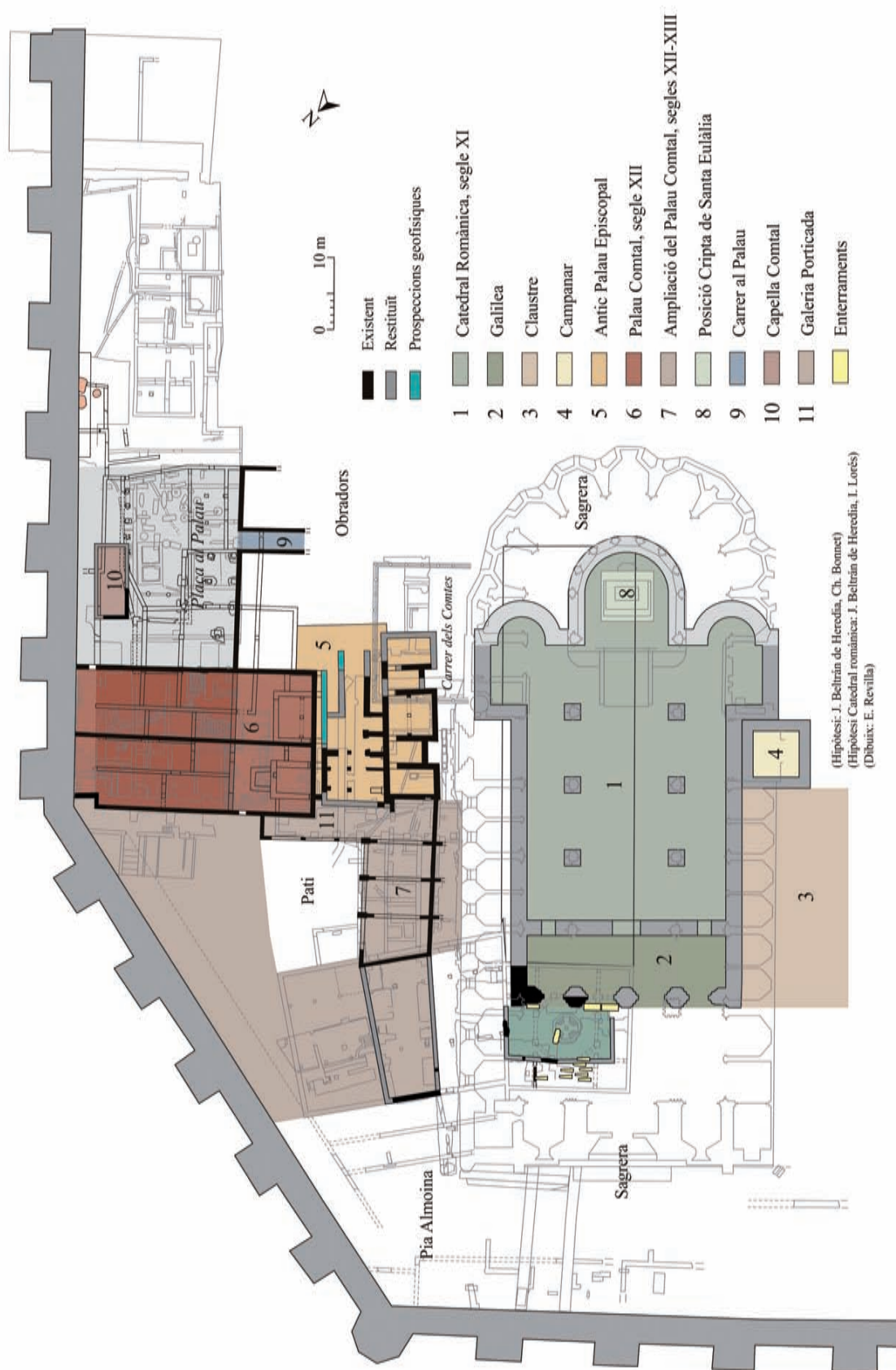
es van vendre a particulars per construir-hi obradors. Precisament a l'entorn de la catedral i del palau comtal s'agrupaven alguns artesans cap a finals del segle XI. Al segle XII es va construir el claustre romànic, una galilea davant l'entrada principal de la catedral i un nou palau comtal.

L'entorn del palau: artesans i obradors

Al segle XI i al voltant de la catedral, del palau comtal, del Castell Nou i de Santa Maria del Mar s'agrupaven els obradors de la ciutat (Banks, 1992; Ortí, 2000; Salrach, 1987). Entre els oficis destaquen els molers (les moles de Barcelona van ser exportades a tota la Mediterrània) i els dedicats al treball del cuir i les pells.

Bernart Udalart i el seu gendre van concentrar a les seves mans la majoria dels obradors que es localitzaven al costat del palau comtal. Sabem per les fonts escrites que en alguns es feien cofres, armes, armadures i objectes per equipar els cavalls.¹²⁸ La resta dels obradors sembla que estaven a les mans de vescomte de Barcelona, Gilabert. Al

¹²⁸. Aquests obradors eren en antigues propietats de l'Església que donaven a la plaça del Rei i eren contigües al palau comtal; segurament correspon a la part ocupada actualment pel palau del Lloctinent. Hi ha diferents notícies entre 1068 i 1161. Vegeu Balari i Jovany, 1964: 669-673; Banks, 2003: 20.

Figura 83

Planta del grup episcopal/comtal. Segles XI-XII.

[Hipòtesi: Julia Beltrán de Heredia i Charles Bonnet. Dibuix: Emili Revilla i Marion Berti-MUHBA]

segle XII hi ha una concentració important d'artesanat relacionat amb el treball del metall a l'actual carrer de la Freneria (la qualitat del ferro català era coneguda), on treballaven freners, daguers, escuders, ballesters i ferrers al servei dels comtes i dels nobles que arribaven al palau (Banks, 2003). Segles més tard, continua existint una concentració d'oficis davant del palau reial, ja que en una disposició de l'any 1378 s'estableix que no es faci a la plaça del Rei cap ofici que comporti soroll (Carreras Candi, 1925: 416).

Un palau de palaus: del palau del *comes* visigot al de la monarquia catalanoaragonesa

1. EL NOU PALAU COMTAL

Al segle XII, segurament de la mà del comte Ramon Berenguer IV, es va construir un nou palau. Per al nou edifici es van aprofitar les parets de l'antic palau carolingi com a fonaments; de fet, tres de les façanes mantenen les alineacions antigues i únicament la façana sud-oest es desplaça uns 12 m en direcció al palau del bisbe. D'aquesta manera es va configurar un nou edifici de planta rectangular (20 x 34 m) dividit per una crugia longitudinal, amb una planta baixa i dos pisos superiors, com posen de manifest els dos nivells de finestres geminades conservades a la façana principal, que dona a la plaça del Rei. A més a més d'aquesta façana, se'n conserven dues més: la que dona al pati jardí interior del palau (actual pati del Museu Marés) i la façana sud-oest, que es conserva a l'interior del Museu d'Història de Barcelona.

El cos principal del palau s'adossava a la muralla romana, com han posat de manifest les excavacions dutes a terme en aquest sector, i integrava dues de les seves torres (fig. 84). El nivell de la primera planta del palau es corresponia amb el nivell del pas de ronda de la muralla, la qual cosa facilitava la incorporació de les torres romanes a l'edifici palatí. La planta baixa estava coberta per dues voltes de mig punt. A la façana que donava a la plaça del Rei i a la mateixa volta, s'hi van obrir quatre espitlleres per donar llum a aquest espai que estava mig soterrat.

De la disposició de les finestres geminades conservades a les façanes se'n pot deduir que la banda que donava a la plaça del Rei tenia dos pisos d'altura, mentre que la que donava al pati interior o jardí, on es localitzava la Sala Major, ocupava la totalitat de l'alçada de l'edifici.

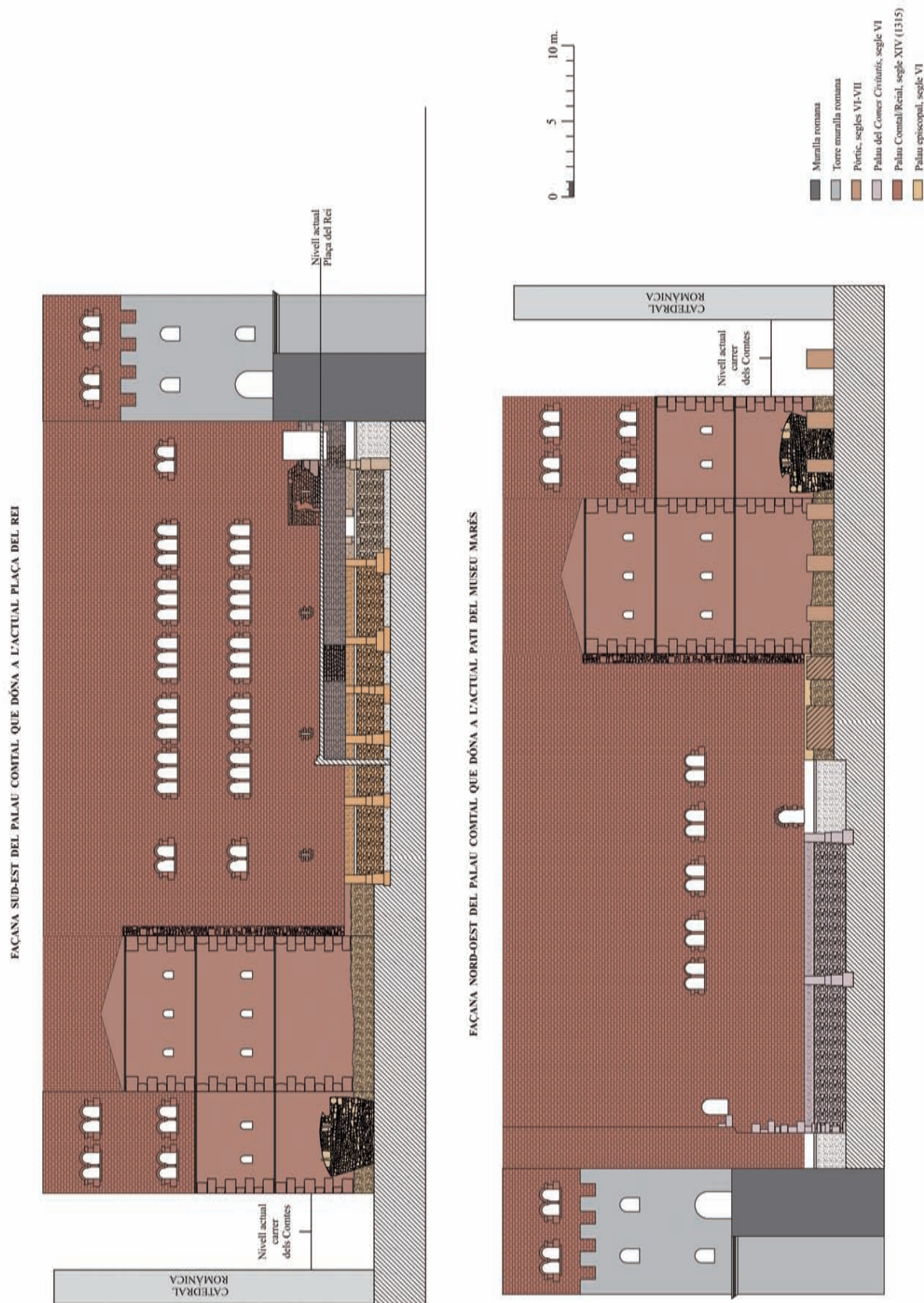
Si bé tradicionalment s'ha situat la construcció d'aquest palau en un moment imprecís entre els segles XI i XII, l'ampliació del cos del palau carolingi cap al sud-oest va comportar la desaparició d'una de les ales del palau episcopal, un fet que ens fa pensar en una datació més propera al segle XII, quan el bisbe ja disposava d'un nou palau episcopal, a tocar de la porta d'entrada a la ciutat. Hem de recordar que la primera notícia documental del nou palau és de l'any 1164. Altres autors ja van plantejar també aquesta cronologia. Ainaud, Gudiol i Verrié van atribuir-ne la construcció a Ramon Berenguer IV i consideren que des de la seva mort (l'any 1162) fins al regnat de Jaume I, el palau no va patir cap mena de modificació. De fet, a les cròniques de Jaume I, es parla d'aquest palau com *el palau antich lo qual el comte de Barcelona* [Ramon Berenguer IV?] *feu bastir* (Ainaud, Gudiol, Verrié, 1947: 242-243).

És molt possible que també al voltant del segle XII o pot ser una mica més tard, el palau fos ampliat amb un nou cos, que va ocupar, més o menys, l'espai de les antigues dependències annexes a l'*aula* de recepció del bisbe. Desconeixem com s'organitzava la zona situada al nord-oest del cos principal del palau a tocar de la muralla, tot i que hi ha indicis de l'existència d'una altra ala adossada al parament defensiu que s'obriria al pati interior, on segurament hi havia les cavallerisses. Segles més tard, el rei Martí l'Humà va convertir aquest espai en el jardí de palau.

El palau va disposar d'una capella privada dedicada a Santa Maria, capella que apareix esmentada a la documentació l'any 1173. Sabem per l'arqueologia que no es trobava al mateix lloc que la capella gòtica (a sobre de la muralla i elevada) que va manar construir el rei Jaume II al segle XIV. Creiem que la capella romànica va mantenir la mateixa ubicació de la capella d'època carolíngia que segurament es localitzava a la mateixa plaça.

El palau comtal, anomenat *major*, ja que n'hi havia un de *menor*, va ser ampliat i transformat al llarg dels segles, fins que va configurar un conjunt d'edificacions força complexes que constitueixen el Palau Reial Major de la corona d'Aragó i Catalunya.

Com hem anat exposant, aquesta continuïtat des de l'antiguitat tardana fins a l'alta edat mitjana té a Barcelona un dels exemples més clars. L'excepcionalitat del conjunt rau en la seva conservació: la seqüència s'ha mantingut en altura, una successió de paraments on es pot veure l'obra visigoda, remuntada amb l'obra carolíngia, per conti-

Figura 84

Esquema amb proposta de reconstrucció dels alçats del palau comtal i episcopal. Es pot veure el procés d'ampliació i transformació del palau comtal. Segle XII.
[Hipòtesi: Julia Beltrán de Heredia. Dibuix: Emili Revilla-MUHBA]

nuar amb la fàbrica romànica i posteriorment la gòtica (fig. 85).

Si examinem les fonts documentals, podem veure com aquesta cohabitació dels poders civil i religiós a les ciutats es manifesta també a partir de la venda o donació de propietats comtals a l'Església per ampliar les dependències eclesiàstiques; o, al contrari, en la venda de propietats eclesials al poder comtal per ampliar les residències palatines. Els dos poders eren "veïns" a les ciutats i s'organitzaven i reestructuraven en el mateix espai urbà. Per exemple, a Girona, l'any 1189 Tizió va vendre a la catedral el vell palau comtal (Canal, Nolla, Sagrera, 2010: 229). Un altre exemple el tenim a Lleó, on Ordoño II dóna a la catedral les termes romanes que ell utilitzava com a *aula regia* del seu palau (Jiménez, Sales, 2004: 197). A Barcelona la documentació també recull aquesta cohabitació. Per exemple, a partir d'un esdeveniment que va tenir lloc als voltants de l'any 1040, sabem que els homes dels bisbe i del vescomte tiraven pedres des del palau episcopal al (necessàriament veí) palau comtal; o la cessió l'any 1314 del bisbe Pons de Gualba al rei Jaume II d'una part del vell palau episcopal per ampliar el palau reial (Madurell i Marimon, 1936: 13; Pi i Arimón, 1854: 391).

El Call de Barcelona¹²⁹

La primera referència que tenim d'una comunitat jueva a Barcelona data del segle IX, concretament de l'any 850, i és una carta que envià el gaó Amran (d'una acadèmia rabínica de Sura, Babilònia) als jueus de Barcelona; poc després, l'any 876, en tornem a tenir notícies quan un tal Judà o Judacot actuà com a emissari entre l'emperador Carles el Calb i el bisbe de Barcelona Frodoí, al qual va portar deu lliures d'argent per restaurar la catedral (Mundó, 1992: 86).

Tot i així, és molt probable que els jueus s'establissin a Barcelona amb anterioritat, com passa, per exemple, a Menorca, on hi havia una comunitat jueva a principis del segle V, a Tarragona, on es documenten epígrafs funera-

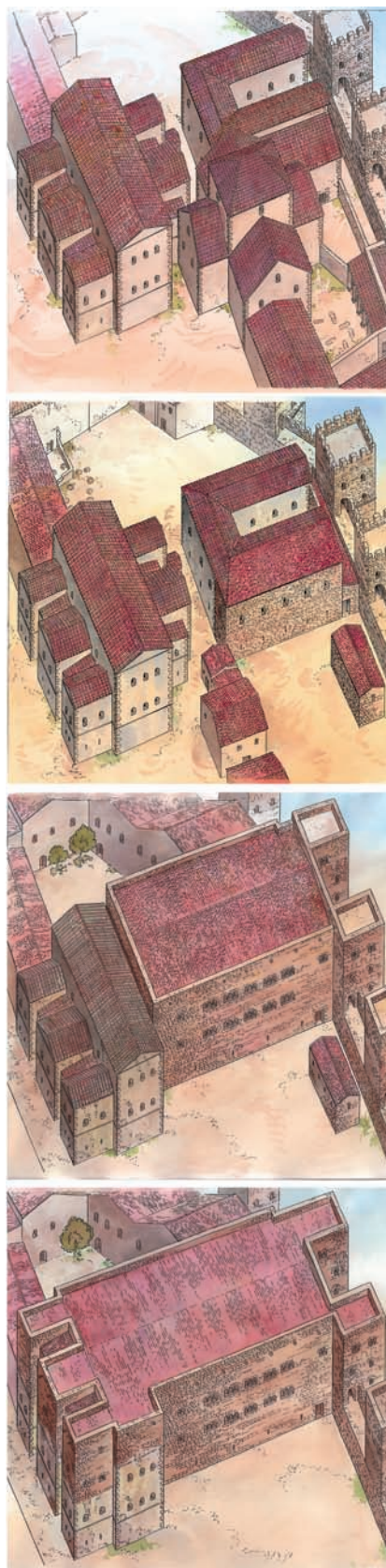

Figura 85

Dibuix de restitució que mostra l'evolució del palau episcopal i palau del comes visigot (segle VII) i la seva evolució fins a constituir el con principal del Palau Reial major al segle XIV.

[Hipòtesi: Julia Beltrán de Heredia i Charles Bonnet. Dibuix: Francesc Riart-MUHBA]

¹²⁹. No intentarem aquí fer un resum de les dades conegudes sobre el Call de Barcelona. Al respecte, la persona interessada pot cercar la informació als estudis duts a terme per Eduard Feliu, Jaume Riera, Jordi Casanovas, Anna Rich, Victòria Mora, entre d'altres. D'altra banda volem donar les gràcies a Anna Rich, professora de la Universitat de Nottingham, i a Jordi Casanovas, conservador del MNAC (amb qui hem tingut l'ocasió de comentar diferents aspectes) per llegir i enriquir el text amb el seu saber, així com per les referències aportades sobre alguns aspectes relatius a la història del Call.

Figura 86

Conjunt de *hanukkiyot* domèstiques
incomplertes de diferents formes i tipologies.
Segles XIII-XIV.
[Fotografia: Jordi Puig-MUHBA]

ris de filiació jueva als segles VI-VII (Macias, 2008: 299), a Tortosa, amb una làpida en grec i hebreu del segle VI, i a Toledo, amb una comunitat jueva ben establerta al segle V (Izquierdo, 2002: 23), per posar alguns exemples.

El barri jueu de Barcelona es va configurar al quadrant nord-oest de la ciutat romana. Al segle XI es fa esment d'un carrer que anava a parar al carrer on vivien els jueus (*solebat ire ad callem judaicum*), i sabem que l'any 1079 hi vivien seixanta famílies (Mora, 1993). La localització dels jueus en aquest lloc no implicava que no poguessin viure o tenir propietats fora. Se sap que tenien vinyes, horts, camps de conreus, terres o cases al carrer del Paradís, a la zona de Magòria, a Santa Eulàlia del Camp, al peu de Collserola, a l'entorn del Rec Comtal o de Santa Maria del Mar, entre d'altres indrets. Dintre de la ciutat també tenien cases i obradors a la plaça de Sant Jaume i al carrer del Paradís, i parades al mercat, a sota del Castell Nou. També hi havia cristians que tenien propietats al Call. L'any 1257 i a causa de la pressió demogràfica, es va crear extramurs, al peu del Castell Nou, el Call Menor. A finals

del segle XIV, sembla que vivien a Barcelona uns quatre mil jueus (Riera, 1992: 88).

La comunitat jueva tenia el seu cementiri a Montjuïc (muntanya dels jueus). La seva descoberta en les excavacions de 1945-46 va permetre localitzar 171 tombes (Prevosti, 1951). Se'n sap que va estar en ús almenys des del segle IX, com indica la làpida funerària d'Abraham, fill del rabí Deodat, una inscripció feta en una peça epigràfica romana aprofitada per a l'ocasió (Casanovas, 2004). Les inscripcions funeràries hebraïques –un corpus de 74 inscripcions funeràries, de les quals 43 són fragments de petites dimensions– han proporcionat important informació sobre la comunitat de Barcelona (Casanovas, 2004).¹³⁰

El Call de Barcelona tenia una organització autònoma, amb institucions i equipaments propis que regulaven la vida religiosa, econòmica, social i educativa dels seus membres. La comunitat comptava amb diverses sinagogues, l'escola major i l'escola xica o menor, llocs d'estudi i pregària; també hi havia una almoïna institucional, uns banys públics amb la *miqué* o bany ritual, així com una

130. Posteriorment a l'aparició del catàleg se n'han localitzat set fragments més.

carnisseria, una peixateria i altres botigues per poder adquirir productes *caixer*. Malauradament, no podem aportar cap informació sobre com podrien ser físicament aquests edificis comunitaris. Les excavacions arqueològiques en aquest sector de la ciutat han estat de poca envergadura i els resultats són sempre dades parcials i aïllades.¹³¹ En alguns casos, com a la intervenció al carrer de Marlet¹³² –on s’ha situat la sinagoga major– (Riera 2002), no han servit per dissipar els dubtes que sempre plantegen les ubicacions fetes únicament a partir de les afrontacions dels documents notariais. D’altra banda, com ja va exposar Riera, les sinagogues són espais sense una significació arquitectònica (Riera 2002), per la qual cosa no és estrany que a partir d’una actuació puntual els resultats no siguin determinants.

Tot i així i en general, podem dir que normalment entre 0,50 i 1 m (segons les zones)¹³³ per sota del nivell actual de circulació apareixen estructures medievals de l’antic Call; d’altres es conserven en alçada als edificis actuals. Una revisió de les dades arqueològiques d’aquest sector –la majoria inèdites– ens ha aportat unes informacions puntuals però molt interessants, algunes de les quals ens ajuden a situar alguns temes i d’altres obren nous interrogants sobre l’aljama de Barcelona i el seu paper a la ciutat medieval.

Pel que fa al material arqueològic trobat a les excavacions del Call amb connotacions jueves específiques, podem esmentar un conjunt important de *hanukkiyot* de tipus domèstic.¹³⁴ Aquestes peces van ser trobades en contextos de finals del segle XIII i durant el segle XIV, unes amortitzades i altres abandonades, quan la comunitat jueva va haver de deixar el Call de Barcelona (fig. 86). En general, podem dir que a totes les excavacions del Call han aparegut gran quantitat de llums de ceràmica, amb un nombre exponencialment molt superior al de qualsevol altra intervenció a la resta de la ciutat. Per apuntar una xifra, només a les excavacions del carrer de Sant Honorat es van recu-

Figura 87

Olla de ceràmica grisa amb inscripció en hebreu MLAJ. Segles XI-XII. [Fotografia: Jordi Puig-MUHBA]

perar 435 llànties (senceres o fragmentades), fet que ha d’estar en relació amb els costums, festivitats i rituals jueus, que indiquen –en aquest cas– un fet diferenciador molt clar. També volem destacar la troballa de part d’una olla de ceràmica grisa de producció local que porta la inscripció en hebreu *MLAJ* (“*MELAJ*”). L’olla deuria haver estat utilitzada per guardar sal. La peça té una datació de finals del XI-XII per la grafia emprada¹³⁵ (fig. 87). No menys interessant és una escudella de pisa blanca amb la inscripció “bassar” (carn), peça d’ús exclusiu per a la

131. S’ha de tenir present que, excepte la feta al número 3 del carrer de Sant Honorat, la majoria de les actuacions arqueològiques en aquest sector han estat molt puntuals, sempre motivades per rases de serveis o altres elements comunitaris de les finques i, a vegades, han afectat només els nivells superficials. Mai s’ha fet cap campanya arqueològica programada.

132. Es van localitzar diverses estructures romanes que es mostren d’acord amb la nostra proposta de quadrícula per a la ciutat romana, així com una ocupació puntual del carrer en època tardantiga. També un seguit de murs altmedievals que, pel que sembla, mantenen l’organització anterior i altres que inicien la nova projecció del carrer de Marlet. Vegeu Artigues, P. LL. 1998, *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al carrer Marlet 5*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita.; Pujades, P. 2000. *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al semisoterrani de l’edifici situat al carrer Marlet 5, cantonada carrer Sant Domènec del Call, 7*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita.

133. La ciutat s’assenta a sobre de dos turonets i tota l’estructura urbana antiga presentava desnivells importants. Aquesta topografia encara es pot apreciar actualment.

134. Aquestes peces tenien vuit cassoles iguals i una altra de més gran, que era auxiliar. Les cassoles es disposaven alineades a sobre d’una base plana longitudinal. Normalment, es penjaven al costat de les finestres. Moltes de les peces de Barcelona conserven encara els elements de suspensió. Aquests llums s’utilitzaven durant la Hanukà o festa de les llums que es celebrava al mes de desembre i commemorava la purificació del temple de Jerusalem l’any 165 aC., després de la victòria dels macabeus. La festa durava vuit dies i cada dia s’encenia un llum d’una de les llumeneres.

135. Es tracta d’un dels encara escassos exemples d’inscripció hebrea en material ceràmic de la Península Ibèrica. Agraïm a Jordi Casanovas la informació facilitada.

Figura 88
Escudella de pisa blanca amb inscripció en hebreu *bassar*.
[Fotografia: Pep Parer-MUHBA]

carn, ja que les normes jueves que regulen la puresa o impuresa alimentària indiquen que la carn no es pot barrejar amb cap mena de producte lacti¹³⁶ (fig. 88).

La major part dels jueus que vivien al Call eren artesans i menestrals; hi havia orfèvres, sabaters, enquadernadors, moneders, teixidors de sedes, sastres, metges, coralers, dauders entre altres (Rich, 1999). També formaven part de la cort reial i van tenir càrrecs públics als segles XII i XIII, principalment com a batlles i durant els regnats de Jaume I i de Pere II.

A les excavacions s'han trobat alguns testimonis arqueològics d'aquestes activitats, com per exemple petites branques de corall que es deuen perdre en el seu moment (fig. 89). També s'ha trobat un interessant conjunt de matrius d'os per fer daus (fig. 90). Les tasques de tallar, polir i puntejar els daus, i els preus que es pagaven per fer-les, queden molt ben reflectides a la documentació de l'època (Rich, 1999: 150-154).

Figura 89
Fragments de coralls localitzats a les excavacions del Call.
[Fotografia: Pep Parer-MUHBA]

Figura 90
Daus i matrius per fer daus trobats a les excavacions del Call.
[Fotografia: Pep Parer-MUHBA]

També és conegut que un dels oficis que van fer els jueus va ser el de lleoner, és a dir, cuidar els lleons que el rei tenia al seu palau menor. La col·laboració en el manteniment d'una propietat privada mostra la confiança i les bones relacions dels jueus amb el poder (Rich, 1999). Al Call, s'hi va localitzar un conjunt de sivelles de cinturó

136. L'estudi de la peça ha estat fet per Esperança Valls.

Figura 91

Sivella de bronze amb la representació d'un lleó rampant trobat al Call. Segle XIII-XIV.

[Fotografia: Jordi Puig-MUHBA]

que es poden situar cap a finals del segle XIII, algunes de les quals presenten una representació d'un lleó rampant (Beltrán de Heredia, Font, 2011) (fig. 91). No sabem si aquesta iconografia pot estar-hi relacionada; de totes maneres sabem que a l'edat mitjana la figura del lleó estava associada a virtuts terapèutiques, com per exemple l'al·leujament del mal de ronyons. En aquest sentit, volem destacar la resposta I.67 del rabí barcelonès Salomó ben Adret, que tracta sobre la prohibició o no de reproduir damunt de plaquetes la figura del lleó amb aquesta finalitat, ja que l'experiència demostrava que aquest tipus de remeis eren molt eficaços.¹³⁷

L'estructura urbana del Call

La configuració topogràfica del Call és hereva directa del traçat urbà de la ciutat romana (fig. 92). Els dos carrers que es desenvolupen en sentit longitudinal (carrer de Sant Honorat i carrer de Sant Domènech) corresponen a

dos *decumani minores*. En sentit transversal, el carrer de Sant Sever segueix el traçat d'un *cardo minor*, i el carrer de Marlet/la Fruita, no és sinó una desviació medieval d'un altre *cardo minor*.

D'altra banda, el primer tram del carrer del Call és igualment la desviació del *cardo maximus*, que continua mantenint la projecció romana en direcció a la plaça de Sant Jaume. De sempre s'ha dit que aquesta desviació és deguda a les estructures del Castell Nou, però com ja hem vist, el procés de desviació del traçat rectilini romà començà a l'antiguitat tardana i és degut a altres factors. No hi ha cap raó per vincular aquest fet amb les estructures fortificades, que a més a més eren a les quatre portes de la ciutat.

El carrer de l'Arc de Sant Ramon del Call, és paral·lel a la muralla, segurament una reminiscència de l'antic *intervalum* que es va desplaçar per donar sortida a les cases que es van aixecar adossades a la muralla romana. El carrer del Bisbe (el *decumanus maximus*) era el límit del Call al nord-oest. El límit nord-oest s'ha establert de sempre al carrer de Sant Sever i la Baixada de Santa Eulàlia, però és més que possible que, tret del Palau del Bisbe (que es localitzava adossat a la muralla romana i integrant les estructures de la Porta Decumana), els jueus ocupessin tot el quadrant nord-oest.¹³⁸

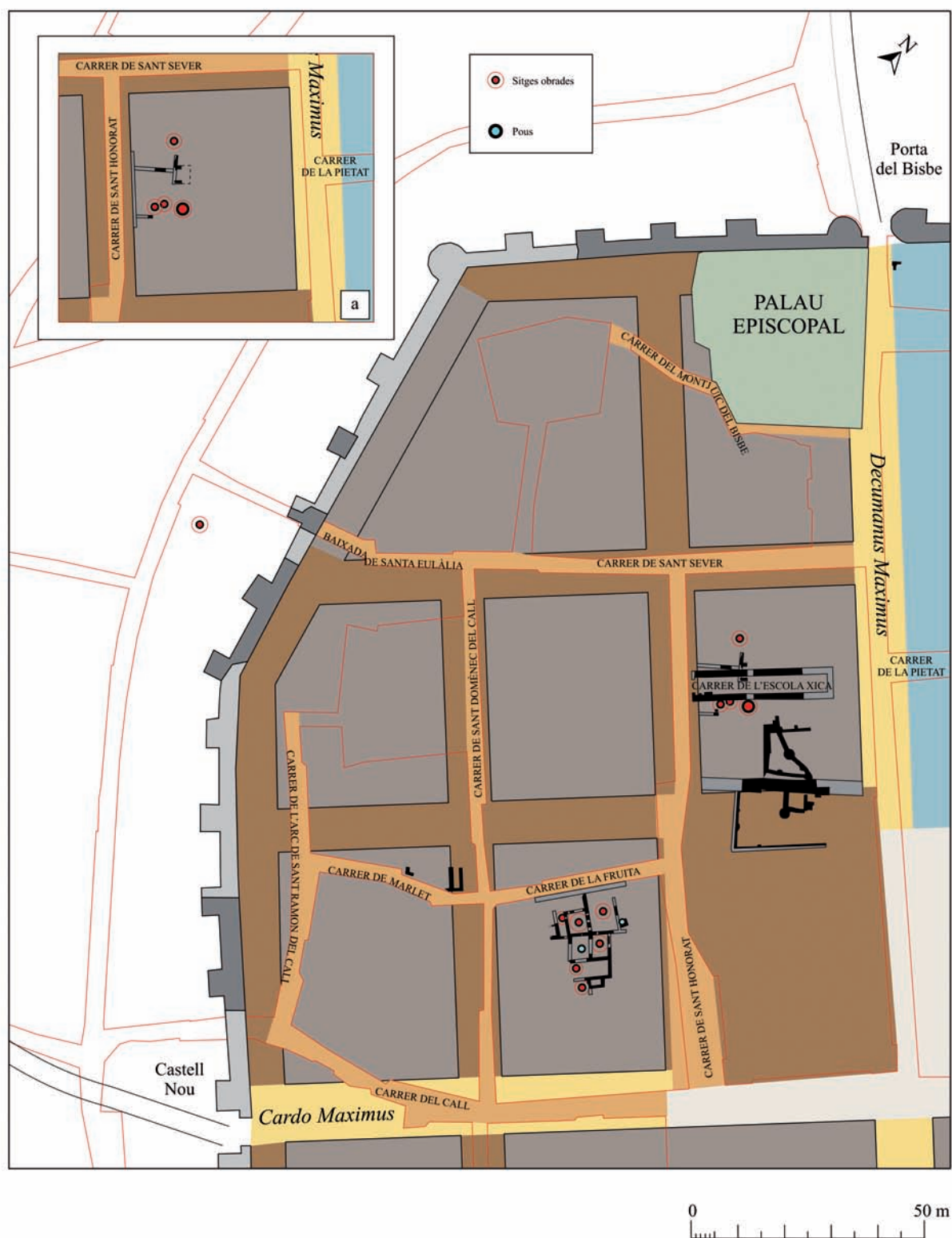
Altres carrerons o andrones es van anar desenvolupant a l'interior de les *insulae* al llarg de tota l'època medieval. Dades arqueològiques més recents¹³⁹ i les troballes dels anys 1907-1909 al Pati dels Tarongers del Palau de la Generalitat (Puig i Cadafalch, Miret i Sans, 1909-10: 386), ens permeten situar un carreró perpendicular a l'actual carrer de Sant Honorat. Un carrer d'uns quatre m d'amplada ben delimitat per dos murs molt potents amb un paviment empedrat; un carrer tancat al trànsit, però obert a l'actual carrer de Sant Honorat per una porta, com indiquen les restes arqueològiques conservades (fig. 92). Per la seva ubicació, creiem que podria tractar-se del carrer de l'Escola Xica¹⁴⁰ que es recull a la documentació, carrer que sembla haver perviscut a l'altra banda del *decumanus maximus* (actual carrer del Bisbe) en el carrer

137. Agraïm a Victòria Mora la informació facilitada sobre el simbolisme de la peça.

138. Aquest punt ja va ser plantejat per Riera, que es preguntava fins a on s'endinsava el Call cap a l'actual plaça de Sant Felip Neri (1992: 90). F. Caballé i R. González també van cridar l'atenció sobre la probable ocupació de tot el quadrant oest (2009).

139. Aguelo, X. 2008. *Memòria de la intervenció arqueològica al Palau de la Generalitat, Sala de Premsa, al carrer Sant Honorat 10, de Barcelona*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita.

140. Jaume Riera ja situava aquesta sinagoga en l'actual emplaçament de la capella de Sant Jordi del Palau de la Generalitat. Tanmateix, per a M. Carbonell aquest supòsit "exigeix una reconstrucció més precisa de la topografia del solar, sempre equívoca si no es pot comptar amb referències arqueològiques". Carbonell, M. 2002. "L'insòlit trasllat de la capella de Sant Jordi del Palau de la Generalitat de Barcelona a mitjan segle XVI". *Bulletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, 6. p. 98.

Figura 92

Planta del Call Major de Barcelona amb les restes arqueològiques documentades. Es pot veure la localització del carrer de l'escola xica i l'evolució del parcel·lari romà en relació amb el parcel·lari medieval.

[Hipòtesi: Julia Beltrán de Heredia. Dibuix: Emili Revilla-MUHBA]

Figura 93

Peces d'instrumental mèdic de bronze. Segle XIII.
[Fotografia: Pep Parer-MUHBA]

de la Pietat, un carrer de traçat medieval, no romà. Segons les dades documentals, hi havia, en aquest carrer, la *Scola Xica* o Sinagoga Poca i sembla que estava habitat per metges i cirurgians (Rich, 1999: 57). A les excavacions del Call i també a altres punts de la ciutat s'han trobat algunes peces que podrien ser considerades com a instrumental mèdic (fig. 93).

Destaca la potència d'aquestes estructures documentades a les excavacions (d'1,40 m d'amplada), que no semblen pròpies d'una edificació qualsevol i que són molt semblants a altres documentades a les excavacions de 1907-1909, identificades com a part del mur o murs que tanca-

Figura 94

Estructures localitzades sota el Palau de la Generalitat als anys 1907-1909.

[Fotografia: Fundació Institut Amatller d'Arts Hispànica. Arxiu Mas]

ven el barri jueu (Puig i Cadafalch; Miret i Sans, 1909-10: 392), unes estructures més properes a una fortificació que a qualsevol tipus de casa. (fig. 94 i 95)

El IV Concili de Letran recollia la necessitat de crear un barri reservat als jueus, però l'any 1275, el papa Gregori X recorda a Jaume I aquesta disposició, per la qual cosa s'ha suposat que a Barcelona encara no s'havia posat en marxa aquesta iniciativa (Mora, 1993), tot i que, segons Riera, en un document de 1215 ja es dona com a existent aquest fet (Riera, 1992: 90). En qualsevol cas, es podrien situar aquestes remodelacions al segle XIII, remodelacions que sembla que es devien concretar en uns murs i una porta defensada per una torre que donava a la plaça de Sant Jaume. Les estructures localitzades a sota de l'actual Pati dels Tarongers ens mostren aquesta distribució.¹⁴¹

¹⁴¹ D'altra banda, sembla que una de les façanes del cos central del Palau de la Generalitat manté la mateixa orientació que algunes d'aquestes estructures. Els anys 1987 i 1988, altres intervencions arqueològiques van treure a la llum noves restes –que considerem més antigues tot i que no romanes– i que són de difícil relació amb les localitzades els anys 1907-1909. Vegeu Sardà, M. 1987-1988. *Memòria dels treballs de seguiment arqueològics de les obres d'adequació de les instal·lacions elèctriques al Palau de la Generalitat*. Centre de Documentació-CUB. Inèdita.

Figura 95
Estructures localitzades sota el palau de la Generalitat
als anys 1907-1909.
[Fotografia: Fundació Institut Amatller d'Arts Hispànica. Arxiu Mas]

Dues portes més que tancaven el barri jueu sembla que es situaven –segons sempre s'ha dit– al carrer de Sant Honorat tocant a la plaça de Sant Jaume i al carrer de Sant Domènec tocant al carrer del Call, respectivament. Amb el pas del temps alguns petits eixamplaments dels antics carrers han donat pas a les actuals places.

Figura 96
Sitja obrada localitzada a les excavacions de l'Arxiu Administratiu.
[Fotografia: Núria Miró i Emili Revilla. Centre de Documentació-ICUB]

Les grans sitges obrades del Call

La presència a Barcelona d'unes grans sitges d'obra de cronologia altmedieval, estructures molt característiques i a la vegada molt singulars per la tècnica i les dimensions emprades, fa necessari abordar el tema amb deteniment, ja que plantegen un seguit d'interrogants, sobretot pel que fa a la seva finalitat i propietat.

Al Call s'han documentat tretze de les quinze sitges d'obra que es coneixem a Barcelona.¹⁴² Es tracta d'unes estructures molt potents fetes a partir de diverses filades de carreus molt regulars, que configuren un parament de fàbrica molt sòlida. Els perfils són ovoides (amb curvatures més o menys pronunciades) i un fons pla o una mica còncau. Pel que fa a la capacitat, podem parlar més o menys de dos tipus, unes de molt grans i unes altres de més petites. Les més grans presenten unes dimensions mitjanes a 5,40 - 4,40 m de fondària i unes amplades màximes que van de 4,50 a 3,40 m;

¹⁴². Al solar situat a la cantonada del carrer de Sant Honorat, núm. 3, amb el carrer de la Fruita, es van localitzar vuit sitges, tot i que una era a sota d'un pilar de l'edifici actual i l'altra estava molt malmesa (Florensa, F. 2011, *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Sant Honorat núm. 3, (Intervenció 2000-2003)*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita). Per aquest motiu només disposem de dades de les sis restants. Quatre més es van documentar al subsòl del Palau de la Generalitat; una sitja més a les excavacions del núm. 16 del carrer dels Banys Nous. Sis d'aquestes sitges es poden visitar a l'espai arqueològic de la *Domus* de Sant Honorat incorporat a la xarxa del MUHBA.

Figura 97
Sitja obrada
localitzada a
les excavacions
de la plaça de Sant
Miquel. Any 1969.
[Fotografia: Centre
de Documentació-
ICUB]

hi ha exemplars més petits (2,38 m de fondària i 1,66 m d'amplada), com és el cas de la sitja localitzada a l'actual carrer dels Banys Nous¹⁴³ o a l'actual solar de l'Arxiu Administratiu.¹⁴⁴ Aquestes dimensions equivalen a unes capacitats molt significatives, sobre les quals després tornarem.

Algunes de les sitges han conservat el revestiment interior, una capa gruixuda d'arrebossat de bona factura i un bon allisat final, i la majoria presenta un seguit de ganxos disposats en fileres verticals de d'alt a baix.¹⁴⁵

Tot i que cap de les sitges es conserva completa (la qual cosa fa que en cap dels casos s'hagi trobat un paviment associat), es pot calcular que la boca al nivell del sòl devia fer aproximadament un metre (o una mica més) de diàmetre, i que segurament estaven cobertes per unes tapes de pedra o de fusta.¹⁴⁶

Les sitges localitzades al carrer de Sant Honorat es poden posar en relació amb unes estructures que indiquen que cadascuna es localitzava a l'interior d'una estança diferent. També s'hi va documentar un pou i dos dipòsits rectangulars,¹⁴⁷ estructures que presenten la mateixa tècnica constructiva i la presència de ganxos a l'interior, i que han pogut associar-se per l'estratigrafia.

Però aquestes estructures no són elements que es trobin d'una manera exclusiva al Call. Fora del barri jueu tenim constància almenys de dues sitges més de les mateixes característiques, una trobada a les excavacions del solar de l'Arxiu Administratiu, al carrer del Bisbe Caçador (fig. 96), i una altra a les excavacions de la plaça de Sant Miquel l'any 1969 (fig. 97).

143. La intervenció no disposa de la memòria preceptiva, però s'ha pogut consultar els informes (Cebrià, A. 1992. *Informe dels seguiment d'obra. Banys Nous 16*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdit).

144. Beltrán de Heredia, J.; González, L.; Martín, A. i Revilla, E. 1994. *Memòria de la intervenció arqueològica del solar de l'Arxiu Administratiu*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdit.

145. Aquesta característica s'ha documentat a les sitges de Sant Honorat i també a la del carrer dels Banys Nous. Les trobades a sota del Palau de la Generalitat no es van poder excavar i, pel que fa a la de Sant Miquel, no en tenim dades. A la sitja de l'Arxiu Administratiu no es va documentar aquesta característica.

146. A les excavacions de Sant Honorat es van localitzar alguns fragments de peces circulars de pedra de Montjuïc de 5-7 cm de gruix, que presenten un seguit de motllures concèntriques que s'han associat a les tapes de les sitges (Florensa *et alii*, 2011). Podria tractar-se de moles reaprofitades com a tapa; se'n coneixen altres casos, però també podem pensar que per facilitar la mobilitat de la tapa i l'accés a l'interior seria més lògic l'ús d'unes peces cobertores de fusta.

147. Un dels dipòsits presentava unes dimensions en planta de 2,40 x 1,50 i 1,40 m de fondària aproximadament, i l'altre, de mides no definides, ja que es trobava afectat per les construccions posteriors, tenia una fondària de 2,20 m.

La cronologia de les sitges obrades

La pregunta immediata que cal fer-se és: en quin moment podem situar la construcció d'aquestes sitges? L'arqueologia no ha donat una resposta clara¹⁴⁸ i, a més a més, algunes de les sitges no es van excavar.¹⁴⁹ Tot i així, hi ha un seguit de dades que permeten fer una proposta cronològica.

La datació de les sitges de Sant Honorat es pot establir gràcies a un fragment de ceràmica de reflexos metàl·lics amb grafies cúfiques, de finals del segle XII o principis del XIII, que va apareix a l'interior de l'obra de fàbrica d'una de les sitges. També s'ha de tenir en compte la presència d'un anell de plata amb una inscripció àrab alcorànica amb possible aljamia hebrea, que s'ha de situar per la grafia entre els segles IX i XI¹⁵⁰ (fig. 98).

Si bé les sitges de Sant Honorat s'han situat a mitjans del segle XIII (Florensa, Gamarra, 2006; Fumanal *et alii*, 2011), creiem que els materials relacionats, que acabem de descriure, ens podrien portar la seva datació al segle XII. Pel que fa a les localitzades a sota del Palau de la Generalitat, es pot apuntar que els murs que delimiten el nou carrer de l'Escola Xica amortitzen dos o tres de les quatre sitges. Aquest fet indica que aquestes estructures estaven fora d'ús quan es va projectar el carrer, la qual cosa en va permetre l'amortització sense problemes.

Pel que fa a les dades d'amortització, no són definitives i s'ha de fer una relectura de les fonts arqueològiques. Pensem que la gran capacitat de les sitges va comportar un abocament de deixalles progressiu i de ritme desigual, i en algun cas una segona reutilització. Això explicaria els diferents moments cronològics que aporten els rebliments interiors,¹⁵¹ però una cosa va ser l'amortització original i una altra els aprofitaments successius. Pel que fa a les sitges de Sant Honorat, és interessant destacar que els pri-

Figura 98

Anell de plata amb inscripció àrab corànica amb possible aljamia hebrea. Segles IX-X.

[Fotografia: Jordi Puig-MUHBA]

mers nivells de reompliment d'algunes de les sitges aporten una datació de l'últim quart del segle XIII.¹⁵² El final d'aquestes sitges s'ha relacionat amb l'expulsió dels jueus i els avalots de 1391, un fet històric que ha pesat massa a l'hora de buscar una interpretació a les sitges (Florensa, Gamarra, 2006; Fumanal *et alii*, 2011), però la revisió "notarial" de les fonts arqueològiques dona altres dades.

També s'ha de tenir en compte que totes les sitges presenten les mateixes característiques tècniques, per la qual cosa hem de pensar en una cronologia més o menys semblant per a totes, cronologia que creiem que s'ha de situar en un moment imprecís del segle XII (fig. 99).

Pel que fa a les fonts escrites, podem apuntar que un estudi de seguiment documental de les finques on es situen actualment aquestes sitges¹⁵³ ha posat en evidència que les sis sitges del carrer de Sant Honorat es localitzaven a finals del segle XIV (1391) en tres propietats dife-

148. La dada cronològica que es podria buscar en la seqüència estratigràfica general no és aclaridora, ja que les fosses obertes per a la seva construcció (les sitges estan fetes amb la tècnica de l'encofrat perdut) retallen una seqüència que va des dels segles IX-X fins al terreny geològic. Aquesta dada ens proporciona únicament un *post quem*, ja que en cap cas es conserva la part superior de la sitja ni el paviment associat. A més a més, a Barcelona hi ha molt pocs sediments entre els segles IX i X i l'actualitat. El nivell de funcionament de les sitges del carrer de Sant Honorat s'ha de situar al voltant de 12,89 m (cota de circulació que ja està més o menys fixada als segles IX-X) i a una mica més de 13 m la cota del nivell actual. A les excavacions de la plaça del Rei, es dona una seqüència similar; el nivell d'època carolíngia és més o menys el mateix que l'actual, 30 cm separen el terra de circulació de l'any 1000 al del segle XXI. El mateix raonament es pot aplicar a les excavacions del solar de l'Arxiu Administratiu i a les de la plaça de Sant Miquel.

149. És el cas de les quatre sitges situades al subsòl del Palau de la Generalitat.

150. L'anell es situava a la paret externa de la sitja i com que l'estrat que correspon al nivell de la troballa és del segle VI, creiem que s'ha de vincular al moment de la construcció de la sitja, tot i que també podria haver caigut de qualsevol nivell del tall. En qualsevol cas, ens proporciona un *terminus post-quem*.

151. Pel que fa a les sitges de Sant Honorat, 3, i segons les dades extretes de la memòria, aquestes es van amortitzar en diferents moments: al segle XIV (s'ha posat en relació amb l'avalot de 1391), als segles XV-XVI i als segles XVII-XVIII (Florensa *et alii*, 2011); de la sitja de la plaça de Sant Miquel, en tractar-se d'excavacions antigues, no en tenim dades; la del carrer dels Banys Nous es va trobar buida i pel que fa a la del solar de l'Arxiu Administratiu, hem de parlar del segle XV i principis del XVI, pels sediments conservats.

152. La presència de moneda és molt significativa. En un dels estrats hi ha 43 monedes medievals (la majoria de Jaume I (1258-1276), segons l'estudi fet per Montserrat Berdún. Pel que fa a la ceràmica, la presència de pisa decorada en verd i manganès catalana no ha de comportar forçosament una datació del segle XIV, sinó que ben al contrari es pot parlar d'aquesta producció des de l'últim quart del segle XIII (Beltrán de Heredia, 2007).

153. Caballé, F.; González, R. 2010. *La configuració de la finca de Sant Honorat 3 i la seva relació amb l'alfòndec del Call de Barcelona*. MUHBA. Inèdit.

Figura 99

Sitges obrades conservades
al carrer Sant Honorat.

[Fotografia: Núria Miró-
MUHBA]

rents, les dels jueus Massot Avençenà, Jaffudà Lobell i Mahir Lobell, però l'arqueologia sembla indicar justament el contrari. La planta mostra una obra i una organització unitària que no presenta cap indicatiu que ens faci pensar que ens trobem davant de propietats diferents. La mateixa situació es dona a l'altre grup de quatre sitges del carrer de Sant Honorat. Aquestes es localitzaven, també a finals del segle XIV, en dues propietats diferents. Una de les sitges era a la casa d'Astruch Saporta i les altres tres a la casa de Jucef Gabbany.¹⁵⁴

Les fonts notariales no recullen en cap cas la presència d'aquestes sitges a les finques estudiades. Pensem que aquest fet és una dada que indica una major antiguitat de les sitges, de manera que considerem que és una errada intentar relacionar la troballa arqueològica amb les fonts documentals del segle XIV com s'ha plantejat (Fumal et alii, 2011).¹⁵⁵ En aquell moment les sitges estaven totalment en desús, motiu pel qual no van quedar reflectides a la documentació notarial, que era sempre molt precisa.

Capacitat i funció de les sitges

En relació amb la funció de les sitges, creiem que per les seves característiques semblen unes estructures lligades a l'emmagatzematge de gra (segurament ordi o blat, ingredients bàsics del règim alimentari de la societat medieval) i no d'altres productes. Aquestes estructures no són aptes per a líquids i no es pot pensar d'emmagatzemar-hi productes de valor, com teixits o coralls, ni tampoc de barrejar productes de tota mena al seu interior.

Tot i que n'hi ha de diferents mides, es pot dir que la capacitat de qualsevol de les sitges és molt important (fig. 100). D'altra banda, potser les diferents grandàries podrien estar en relació amb els diferents tipus de cereals que es volia emmagatzemar. Per exemple, una de les sitges més grans dona una capacitat de 24 tones (24.000 kg), que, segons uns càlculs de consum establerts, donaria per alimentar unes 622 persones tot l'any.¹⁵⁶ Únicament amb el conjunt de les sis sitges de Sant Honorat es podria arribar a emmagatzemar 90 tones de blat (o 66

¹⁵⁴. Caballé, F. 2011. *Documentació històrica de les finques de Ciutat Vella on s'ha trobat sitges medievals*. MUHBA. Inèdit.

¹⁵⁵. Un altre estudi fet l'any 1999 i publicat l'any 2011 planteja que tota la finca i les sitges eren propietat de Massot Avençenà (Fumal et alii, 2011). Les dades sobre la propietat són aleatòries ja que pensem que no es pot vincular la documentació de finals del segle XIV amb el conjunt de sitges, fos qui fos el propietari o propietaris.

¹⁵⁶. Segons uns càlculs de T. Vinyoles (1982-83: 110), una família de set persones podia necessitar cinc quartans de forment (mesura nova), sis quartans (mesura vella). Nosaltres hem fet els càlculs amb la mesura vella, ja que al segle XII hauria de ser la quartera vella de deu quartans (57,932 l/45 kg).

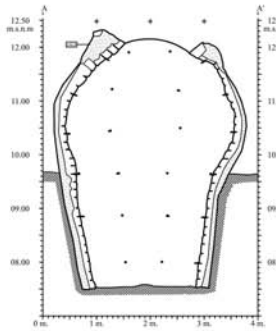
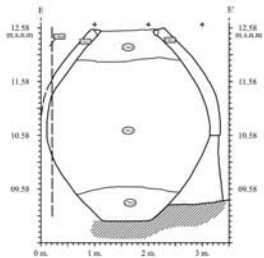
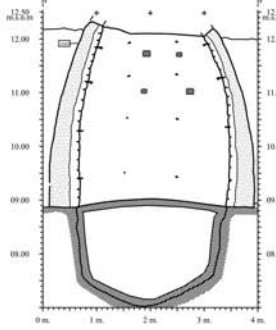
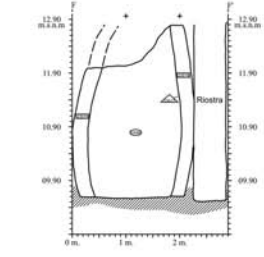
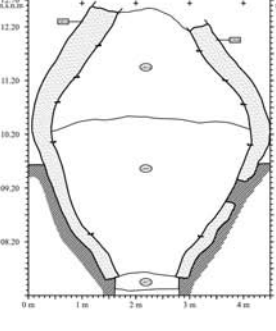
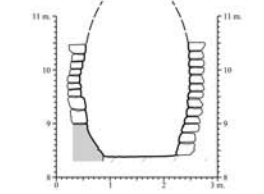
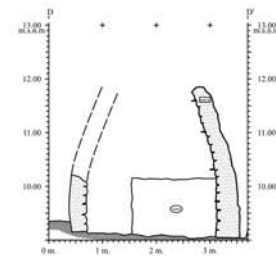
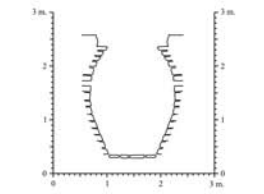
Sant Honorat			Sant Honorat		
UE	35018		UE	17013	
Capacitat en litres	23247,8		Capacitat en litres	16075,9	
Capacitat en m3	23,2478		Capacitat en m3	16,0759	
Tones blat	18,59824		Tones blat	12,86072	
Tones Ordi	13,9487		Tones Ordi	9,6455	
Sant Honorat			Sant Honorat		
UE	23028		UE	23017	
Capacitat en litres	25192,9		Capacitat en litres	6241,92	
Capacitat en m3	25,1929		Capacitat en m3	6,24192	
Tones blat	20,15432		Tones blat	4,99353	
Tones Ordi	15,1157		Tones Ordi	3,7452	
Sant Honorat			Arxiu Administratiu		
UE	25038/ 24026		UE	1373	
Capacitat en litres	30132,2		Capacitat en litres	7372,8	
Capacitat en m3	30,1322		Capacitat en m3	7,3728	
Tones blat	24,10576		Tones blat	5,89824	
Tones Ordi	18,0793		Tones Ordi	4,42368	
Sant Honorat			Banyes Nous, 16		
UE	16018		UE		
Capacitat en litres	10068,6		Capacitat en litres	3861,54	
Capacitat en m3	10,0686		Capacitat en m3	3,86154	
Tones blat	8,5488		Tones blat	3,08923	
Tones Ordi	6,0412		Tones Ordi	2,31692	

Figura 100

Quadre de les sitges
obrades de Barcelona
amb les seves
capacitats.
[Muntatge: Emili
Revilla-MUHBA]

d'ordi) i a cobrir les necessitats de 2.334 persones, un nombre segurament superior al de persones que podien viure al Call de Barcelona al segle XII i primera meitat del segle XIII.

Però les seves dimensions i capacitats fan pràcticament impossible pensar en uns elements lligats a l'autoconsum o a les necessitats d'un àmbit familiar. Ben al contrari, semblen uns elements de comerç a gran escala. Però hi ha altres possibilitats. Pel que fa a la seva organització, ens preguntem el perquè d'una sitja per habitació, un edifici amb àmbits independents per a propietaris/usuaris diferents? Una organització més aviat d'aprovisionament comunal però depassant els límits de la comunitat jueva? Potser són el testimoni de la recollida de censos (la qual cosa comportaria un emmagatzematge oficial), ja que sabem que al segle XII va haver-hi batlles jueus, com Siset ben Salomó o Perfect Benvenit, entre d'altres¹⁵⁷ (Bisson, 1984: 259-277), i també al segle XIII, com ja hem comentat. De moment totes les qüestions resten obertes.

Els alfòndecs al Call

Les fonts documentals recullen l'existència de dos alfòndecs al Call, un al carrer de Sant Honorat¹⁵⁸ i l'altre a l'actual Baixada de Santa Eulàlia, alfòndecs als quals sorprenentment no es fa esment en cap dels estudis específics sobre el Call de Barcelona, però tampoc en els que tracten aspectes relatius al comerç, als mercaders i a les mercaderies a Barcelona.¹⁵⁹

El conjunt de sitges trobades a Sant Honorat s'ha identificat amb un dels alfòndecs del Call, del qual Massot Avengenà, un prestigiós comerciant i prestamista, és considerat el propietari l'any 1391 (Fumanal *et alii*, 2011). L'afrontació de la casa al migdia [...] *part ab la entrada o volta de aquell cortical o alfòndech que allí era, y també ab lo mateix alfòndech o cortical, en lo qual la predita casa tenia porta y algunas finestres ...* [...], ha donat lloc a més d'una lectura. Un altre estudi, en canvi, situa l'alfòndec més al sud; més o menys a la cantonada del carrer de Sant Honorat amb el carrer del Call.¹⁶⁰ Aquesta proposta ubica l'alfòn-

dec relativament a prop de la porta d'entrada a la ciutat, al Castell Nou i al costat de les portes d'entrada al Call, una situació molt més idònia si pensem en el tràfec de persones i mercaderies que suposava un establiment d'aquest característiques.

D'altra banda, com ja hem plantejat creiem que les sitges són molt més antigues que l'alfòndec i no es poden posar en relació. Segurament al segle XIII restaven fora d'ús, i a finals del segle XIV –quan es van fer els registres notariais del barri– se n'havia perdut totalment la memòria. Tampoc podem oblidar l'existència de més estructures de les mateixes característiques en altres indrets de la ciutat i fora d'aquest suposat alfòndec. L'associació sitges/alfòndec no és un binomi de funcionament obligat.

D'altra banda i al marge del tema de les propietats, creiem que la configuració del conjunt de sitges no respon de cap manera a l'estructura bàsica d'un alfòndec, un pati central amb habitacions al voltant. A més a més, a la ciutat entraven i sortien tota mena de productes i és del tot impossible organitzar productes de diferent naturalesa i de diferents propietaris en unes sitges de grans dimensions, que únicament poden ser interpretades com a magatzem de gra.

De la documentació es desprèn que l'alfòndec tenia un accés des del carrer de Sant Honorat per un carreró o androna que tenia un arc o volta. Molt probablement deuria tenir una altra entrada pel carrer del Call, aleshores anomenat de Torners, i que segons Riera no formava part del Call, sinó que n'era el límit i hi donava entrada (Riera, 1992: 90).

També a partir de les fonts sabem de l'existència d'un pati a l'alfòndec, on es podia accedir amb animals de càrrega, un tipus d'organització lògica en aquesta mena d'establiments. La memòria de l'alfòndec es va perpetuar a la documentació del segle XVII com un *celobert* (un pati) al qual donaven les finestres dels edificis contigus; l'androna d'entrada al alfòndec va quedar també com a lloc de pas.¹⁶¹

Pel que fa a l'alfòndec de la Baixada de Santa Eulàlia¹⁶² i segons les afrontacions de quatre finques registrades

157. Al segle XII, també s'esmenten Viues (1179), Lobellus (1188) o Rubeus (1190-1191).

158. La primera notícia sobre aquest alfòndec va ser recollida en un estudi fet per Culturania l'any 2009: *Casa del carrer Sant Honorat, 3. D'alfòndec jueu d'època medieval a casa-palau del segle XIX* Estudi històric [document inèdit] i més tard per Caballé, F. i González, R. 2010. *La configuració de la finca de Sant Honorat 3 i la seva relació amb l'alfòndec del Call de Barcelona*. MUHBA. Inèdit. La lectura de les fonts documentals ha plantejat diferents ubicacions per a l'alfòndec, com veurem.

159. Anna Rich va recollir les referències als alfòndecs a "Merchant's Spaces in the Jewish Quarter of Barcelona, 1348-1391", que es va presentar a l'International Medieval Congress celebrat a Leeds el juliol de 2011. Agraïixo a l'autora l'haver-me facilitat aquesta referència d'un treball inèdit que desconeixia.

160. Caballé, F. i. González, R. 2010. *La configuració de la finca de Sant Honorat 3 i la seva relació amb l'alfòndec del Call de Barcelona*. MUHBA. Inèdit.

161. "Amb porta que obra al cortical o alfòndec... amb dret a entrar i sortir amb animals carregats o descarregats del dit alfòndec o cortical fins al carrer públic i amb finestres i espitlleres obertes vers l'alfòndec". Informació extreta de Caballé, González, 2010.

162. Aquest ja va ser esmentat per Jaume Riera, que recull la notícia de Pau Piferrer i Antoni Bofarull (Riera, 2002: 7).

Figura 101

Mostra d'ataifors trobats a les excavacions del Call. Segles XIII-XIV
[Fotografia: Pep Parer-MUHBA]

l'any de 1391, sembla que s'hauria de situar a la banda nord del carrer (abans carrer de la Volta), al·fòndec que *tenia eixida en lo carrer (santa Eulàlia)*.¹⁶³

Poca cosa més sabem d'aquest tipus d'establiments al Call, però la seva presència mostra una forta implicació de la comunitat jueva en el comerç medieval. Als al·fòndecs, destinats al comerç estranger i creats amb l'autorització reial, acostumava a haver-hi de tot, servien "de dipòsits de mercaderies, d'hostal per los viatjants, trobant-hi tot quant havien de menester, en consonància ab la seva religió" (Carreras Candi, 1925: 369). Atesa la seva localització, podem pensar en establiments per a comerciants jueus? Sabem que els mercaders jueus acostumaven a tenir acollida als barris jueus d'altres ciutats (Asthor, 1992).

Els jueus i el comerç amb Orient

El comerç amb Orient era controlat pels rics comerciants de la ciutat. També hi participaven membres d'oficis diferents i unes minories actives jueves (Coulon, 2005). Aquests es dedicaven sobretot al comerç de productes de luxe, d'espècies (pebre, girofle, indi, gingebre, nou moscada...) i de matèries primeres per abastar les indústries del Call, especialment el corall i la seda. Sembla que la manipulació del corall era un activitat quasi exclusiva dels jueus que treballaven el producte que després exportaven a llocs com Beirut, Alexandria, Egipte, Síria o Xipre (Rich, 2009; Coluon, 2004: 516).

A Barcelona, tenim constància arqueològica d'aquests contactes a través de la ceràmica que deuria acompanyar les mercaderies principals als vaixells (Beltrán de Heredia, 1999; Beltrán de Heredia, Miró, 2008-2009). En aquest sentit, no deixa de ser indicatiu l'alt percentatge de peces procedents de Síria i Egipte que s'han trobat a les excavacions del Call, en comparació amb les trobades a la resta de la ciutat. Davant de dinou testimonis localitzats intramurs, setze ho han estat al Call i només tres a la resta de la ciutat emmurallada, és a dir, més del 84% de totes les troballes es localitzen al barri jueu.

Les peces de ceràmica oriental, que es poden situar als darrers anys del segle XIII i a la primera meitat del segle XIV, es limiten a albarels (peces vinculades al món dels apotecaris i adroguers) i plats o ataifors. En el primer cas, tot apunta que els albarels responen a l'envàs d'algunes de les espècies que venien d'Orient, espècies costoses que requerien un envàs a l'alçada del producte que portaven. En aquest sentit, el pot tindria una funció d'envàs. Per contra, els ataifors eren peces de luxe que deuriem tenir un paper de representació i prestigi a la casa (fig. 101).

En la mateixa línia, és interessant fer notar la presència d'una llàntia de vidre daurat procedent igualment de Síria o Egipte.¹⁶⁴ A l'època, Damasc, Alep i Alexandria tenien fama per elaborar el millor vidre esmaltat o daurat, tot un producte de luxe a l'abast de pocs. També cal fer notar la presència de peces procedents d'al-Àndalus o

¹⁶³. Arxiu Diocesà de Barcelona. Mensa Episcopal, títol III (Censos de Robles). 1393. Agraïm a Francesc Caballé la documentació facilitada.

¹⁶⁴. Domènech, I. *Estudi dels vidres de l'excavació de Sant Honorat*. MUHBA. Inèdit.

del nord d'Àfrica, com una tapadora d'ataifor tunisiana o una gerra esgrafiada andalusina, totes dues del segle XII (fig. 102). No podem oblidar que al segle XII la base de la població de la comunitat jueva de Barcelona procedia de ciutats de cultura àrab i que a Barcelona s'havien establert rics comerciants procedents d'Orient i d'Àfrica, com Abraham Soandarami, Jucef de Fes i Maimo de Sigilmessa (Riera, 1992: 88).

Totes les dades mostren el Call com un indret de transferències comercials, on els seus membres tenien una bona relació amb el poder reial i participaven activament en l'Administració local. Una comunitat amb un alt poder adquisitiu, que tenia entre els seus membres persones que van formar part de les elits mercantils de Barcelona.

Els *burgi* i el *suburbium*

Fora muralles, la xarxa de camins que ja es perfilava molt clarament a l'antiguitat tardana es va anant consolidant. A partir del segle X i al costat d'aquests camins, van anar sorgint nous nuclis de població que s'anaven urbanitzant fins a organitzar-se en nuclis estables.

A partir de l'any 966, es parla del burg de la ciutat, al costat de la porta de Regomir, o del burg de la zona del mercat, a l'àrea de sota del palau comtal. Els aqüeductes romans van ser l'eix al voltant de qual es va desenvolupar un dels ravals de la ciutat: el burg dels Arcs Antics. Moltes cases van fer servir l'aqüeducte com a paret mitgera, la qual cosa ha fet que alguns trams s'hagin conservat. En aquest cas, les intervencions arqueològiques realitzades en aquest sector han pogut documentar una ocupació estacional als segles IX-X d'un seguit de sitges i llars de foc ben articulades en parcel·les definides segurament per materials peribles. Poc després i dintre d'aquest mateix arc cronològic l'ocupació es mostra amb una estructuració més sòlida, amb parcel·les delimitades per murs de pedres al costat d'un camí. No serà, però, fins al segle XIII que s'aixequen estructures d'àmbit domèstic (Triay, 2012).

Aquests nous *burgi* s'anaven formant sovint al voltant d'un edifici religiós, una basílica o un monestir dels quals prenia el nom el nou burg o "vilanova", com ara veurem. Si a l'interior de la ciutat, l'*episcopium* amb la seva catedral va ser el centre religiós per excel·lència, al *suburbium*, els convents, els monestirs i les parròquies (amb el seus cementiris) van ser igualment focus d'atracció de la ciutat medieval.

Els centres de culte que havien nascut a l'antiguitat tardana es van anar consolidant i es van anar constituint nuclis importants de religiositat i població durant l'edat mitjana,

Figura 102

Gerra esgrafiada andalusina i tapadora d'ataifor de Tunis. Segle XII.
[Fotografia: Pep Parer-MUHBA]

com per exemple Santa Maria del Mar, Sant Cugat del Rec o del Camí, Sant Pau del Camp o Santa Maria del Pi (amb la formació del *burg* del Pi). Al voltant del monestir benedictí de Sant Pere de les Puelles també es va configurar un nou burg; l'església va ser consagrada al 945, tot i que sembla que podria tenir uns orígens anteriors. També es localitzava el monestir de Santa Eulàlia del Camp amb una comunitat de canonges agustinians establerta al segle XII, i el conjunt conventual de Santa Caterina pot ser ubicat a la capella d'El Salvador que van rebre els predicadors al segle XI (Aguelo, Huertas, Puig, 2005).

Al segle XII la lepra es va estendre per tot Europa. La impossibilitat de trobar un remei contra la malaltia va comportar l'aïllament total del malalt. Fora de la ciutat, al *suburbium* occidental i a l'encreuament de dos camins romans, es va aixecar l'hospital de Santa Maria o Casa dels Malalts. Estava formada per una capella, un hort i un edifici on hi havia les dependències del servei, el rector de la capella, l'administrador i la cambra dels malalts. Al voltant de la capella hi havia el cementiri (López Mullor, Beltrán de Heredia, 1994). A més a més d'aquest hospital, hi havia, a l'altra banda del *suburbium*, a la part oriental, l'hospital d'en Marcús, un ric comerciant que havia fundat, també al segle XII, un hospital a la vora del camí que havia estat la Via Augusta.

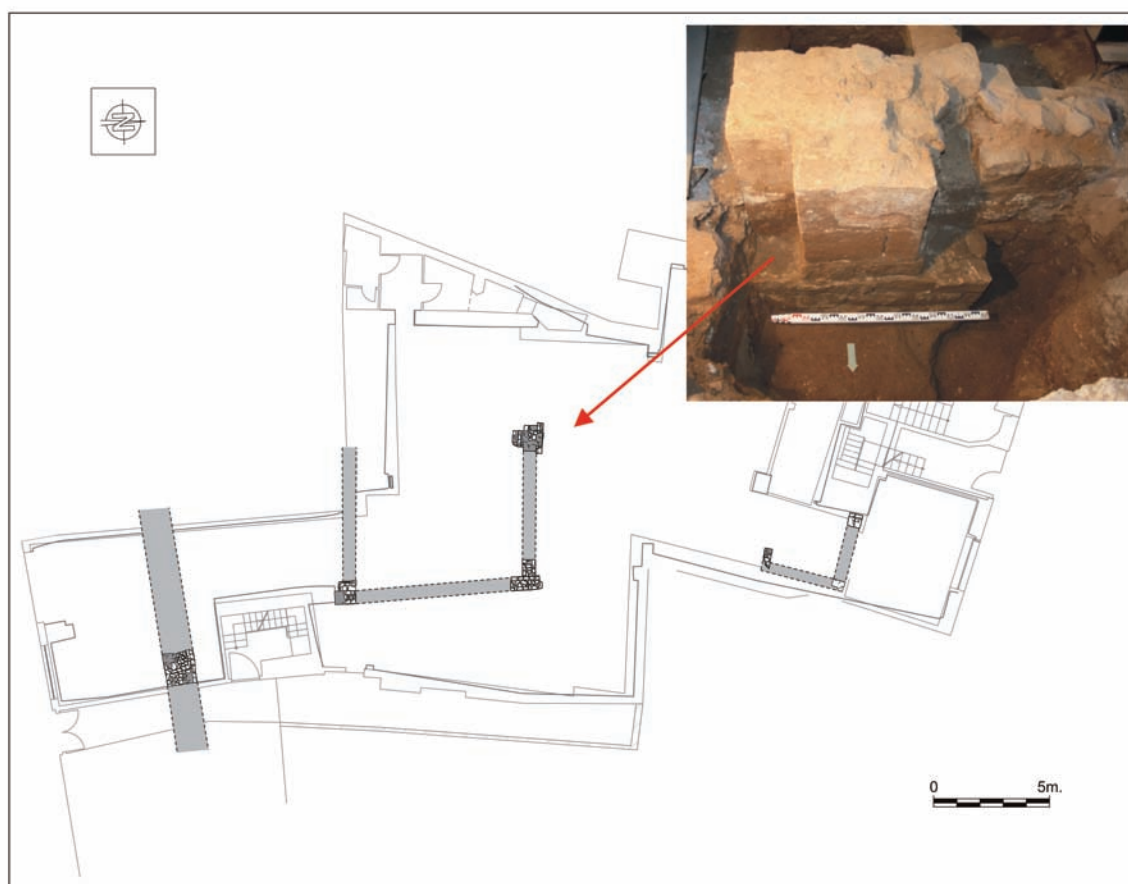

Figura 103
Estructures
localitzades al
costat de la via
marina (carrer
Argenteria).
[Planimetria
i fotografia: Vanesa
Triay. Centre de
Documentació-
ICUB]

Del Castell Vell al port: l'eix de la via marina

Un dels espais més actius era l'entorn de la *via marina* (actual carrer de l'Argenteria). Aquesta via era un camí romà que partia de la porta septentrional de la muralla (aleshores Castell Vell) –on es localitzava el mercat– i que anava a parar al port medieval, que ha estat localitzat per l'arqueologia (Soberón, 2012).

En aquesta *via marina*, a pocs metres del port i en plena platja es localitzava l'església de Santa Maria de les Arenes o Santa Maria del Mar, església que apareix per primera vegada a les fonts documentals l'any 985, però que té el seu origen a l'antiguitat tardana, com ja hem exposat (Beltrán de Heredia, 2011). Al seu voltant va néixer *la Vilanova del*

Mar amb les cases i obradors que s'anaven configurant en relació amb les estructures vinculades al mar i al comerç: els alfòndecs, la llotja, les taules per vendre peix fresc (a l'actual carrer de l'Espaseria), el maell de mar; i una mica més enllà, la primera drassana (entre les muralles romanes i la platja), tot un nus de serveis vinculats al port, la costa i el comerç. Aquesta franja marítima s'aniria urbanitzant al llarg del segle XIII i cap a mitjans d'aquest segle ja deuria estar molt edificada, ja que l'any 1243, el rei Jaume I prohibeix fer més construcció en direcció al mar, en un espai que es devia reservar per a les naus (Ortí, 2000: 122).

Unes excavacions fetes en aquest sector¹⁶⁵ han tret a la llum unes estructures de força importància que configu-

¹⁶⁵. Les excavacions es van dur a terme al núm. 65 del carrer de l'Argenteria, al costat de l'església gòtica de Santa Maria del Mar. L'excavació va ser dirigida per Vanesa Triay, a qui donem les gràcies per haver-nos facilitat l'accés a la informació i a la planimetria.

ren un edifici amb un pati central i façana a la via marina, i un pati més petit a la part posterior de l'edifici que s'obria a altre carrer (fig. 103). La datació d'aquesta construcció es pot establir al segle XII o principis del XIII¹⁶⁶ i la configuració de la construcció ens fa potser pensar en un alfòndec. La situació no coincideix exactament amb les propostes d'ubicació fetes a partir de la documentació (Sanpere i Miquel, 1890; Ortí, 2000), la qual cosa no constitueix cap impediment, ja que no tots els edificis ens arriben referenciats, sense oblidar les dificultats que sempre presenten les afrontacions.¹⁶⁷ En qualsevol cas, és un dels pocs edificis altmedievals d'aquest sector conegut arqueològicament i creiem que és interessant posar-lo sobre la taula ja que, a més a més, pel tipus d'estructures no podríem dir que respon a una casa qualsevol.

El món funerari a l'alta edat mitjana

A l'alta edat mitjana el món funerari canvia de paràmetres. Les àmplies necròpolis tardoantigues que s'estenien pel *suburbium* es va retraient; la consolidació del model de gestió cristiana de la mort sota la tutela total de l'Església dona lloc a l'aparició de les sagreres, un espai de normalment trenta passos al voltant de l'església. Les noves inhumacions es localitzen a tocar dels edificis de culte, com a avantsala del temple i a tot el seu voltant. Els morts entren a les ciutats. Com ja han expressat altres autors, al voltant de l'any 1000, es passa d'una gestió familiar de la mort que es feia des de l'àmbit privat a una estandardització progressiva sota el control de l'Església (Azkárte, 2002: 129).

A l'extrem del *suburbium* oriental, l'arqueologia ha posat en relleu una altra zona de necròpolis bastant allunyada de la ciutat i sense cap relació aparent amb cap edifici de culte.¹⁶⁸ Es tracta de trenta-vuit tombes amb una orientació est-oest practicades en fosses i cobertes amb unes lloses de pedra que s'encaixaven en un perfil fet a l'argila en obrir-se la fossa (fig. 104). La disposició indica una senyalització externa, potser un simple túmul de terra i una pedra que no s'ha conservat. La datació és imprecisa.

Figura 104

Vista de la necròpolis localitzada a l'extrem del *suburbium* oriental.
[Fotografia: Josep Maria Vila. Centre de Documentació-ICUB]

¹⁶⁶. La datació s'ha de prendre amb certa prudència ja que el material és poc i no gaire representatiu (ceràmica comuna oxidada i reduïda de producció local), però el tipus de factura i pasta de la ceràmica i l'absència de ceràmica vidrada ens fa apuntar aquesta cronologia. D'altra banda, l'edifici va ser amortitzat per la construcció d'un casalot gòtic del segle XIV.

¹⁶⁷. Agraïm a Philip Banks la informació facilitada sobre els alfòndecs de Vilanova del Mar.

¹⁶⁸. Ens referim a la necròpolis localitzada al carrer del Comerç i al passeig de Pujades, necròpolis que s'entenia sota el vial del passeig de Pujades i del passeig de Picasso.

Figura 105
Cista del cementiri
de l'església de Sant
Miquel. Any 1968.
[Fotografia: Centre
de Documentació-
ICUB]

sa, s'ha fixat entre els segles VI-VII i IX, sense descartar una cronologia una mica posterior (Beltrán de Heredia, 2010b).

A la ciutat medieval hi havia sis parròquies: Sants Just i Pastor (segle X), Sant Miquel (segle XI) i Sant Jaume, a l'interior de la ciutat; Santa Maria del Mar, Santa Maria del Pi i Sant Cugat del Rec (segle XII), al *suburbium*; totes menys Sant Jaume d'origen antic. De l'entorn funerari de l'església de Sant Miquel ens van arribar diverses inhumacions practicades en cistes, que s'han situat a l'entorn de l'any 1000 (fig. 105). Les tombes van ser excavades entre els anys 1968 i 1971 i les referències no són gaire precises, per la qual cosa es fa difícil concretar el nombre de tombes, però podríem parlar d'unes deu u dotze, una de les quals infantil. Totes les tombes es mostren ben alineades i ordenades, organitzades en un sol nivell, i per tant ben senyalitzades, i orientades nord-oest/sud-est. També es van trobar alguns testimonis de plaques epigràfiques funeràries dels segles IX i X (fig. 106) (*IRC* IV: 372; Mundó 1992: 247).

La catedral també consolida el seu propi espai funerari. Volem destacar la localització d'un enterrament que es situa al centre del recinte i sobre la pila baptismal. Es tracta d'una inhumació en cista de pedra que s'ha datat per C-14 i es pot situar entre els anys 880 i 1010 (fig. 107). La tipologia de la tomba és la mateixa que les documen-

Figura 106
Placa epigràfica
funerària localitzada
al cementiri de
l'església de Sant
Miquel.
[Fotografia: MUHBA]

tades a Sant Miquel. Correspon a un individu masculí de complexió robusta entre quaranta-cinc i seixanta-cinc anys d'edat. La posició física i la cota ens fan pensar que aquest enterrament pogué estar en relació amb l'inici de les obres de la catedral romànica (potser mor algun personatge important i és enterrat a la sagrera de l'església). Aviat aquest enterrament estarà acompanyat per altres sepultures, aquestes practicades en fossa simple, amb la qual cosa es consolidarà com a necròpolis tot l'espai ocupat per l'antic baptisteri.

Altres espais, com la Casa dels Malalts (més tard hospital de Sant Llützer), tenien el seu propi cementiri al costat de l'església. Les excavacions dutes a terme han permès determinar que cap dels que hi eren enterrats tenia lepra. La por al contagi i el desconeixement de la malaltia van fer que els malats amb afeccions de pell fossin internats també a les leproseries (López Mullor, Beltrán de Heredia, 1994).

Barcelona i el camí cap a la capitalitat

El procés que podem denominar "camí cap a la capitalitat" es desenvolupa al llarg de molts segles a causa de la interacció de nombrosos factors d'ordre polític, social i estratègic que operen en el territori que avui coneixem com a Catalunya. Barcelona és una ciutat d'origen romà, amb un pes important del seu passat visigot, que arribarà a ser una ciutat independent del poder franc. La implantació del cristianisme va generar un nou marc ideològic i social sobre el qual s'articularà la trama urbana. Les antigues formes de poder i l'organització social de l'Imperi Romà seran suplantades per la jerarquia eclesiàstica i per

Figura 107

Cista de l'espai funerari medieval vinculat a la catedral de Barcelona.
[Fotografia: Núria Miró-MUHBA]

l'aristocràcia local vinculada a l'eclesiàstica. La ciutat serà l'escenari d'aquests esdeveniments; la topografia urbana mostra com els llocs de culte i els edificis emblemàtics dels estaments de poder es succeeixen i han arribat fins a nosaltres en una llarga cadena de continuïtats i canvis.

El nucli urbà s'ordena al voltant del nucli cristià, organització que defineix la imatge de la ciutat tardoantiga i determina la imatge de la ciutat medieval. L'evolució del paisatge urbà des de la tardoantiguitat fins a l'alta edat mitjana va suposar, sense cap dubte, alguns canvis radicals, però també una lenta transformació, que girà al voltant del cristianisme, dels edificis de culte i de representació, reflex fidel d'una imatge de poder que actuava com a focus d'atracció. Aquestes transformacions vénen marcades per un fort factor de continuïtat, com ja hem exposat: la continuïtat dels llocs de culte, la dels espais palatins del poder polític, etc. No menys indicativa és la continuïtat de la trama urbana, però també l'estretament i desviació de la retícula romana, acompanyada en alguns casos de l'anul·lació total de trams d'antics vials.

Al segle VI la ciutat es consolida com un espai de poder i centre administratiu que exercirà un clar control en el territori circumdant. *Barcinona* començarà a ser un refe-

rent en la dinàmica política del regne visigot per al nord-est peninsular. Al segle IX la ciutat es va mantenir en una posició entre l'entorn carolingi, amb Narbona com a punt de referència, i l'aventura d'un camí propi. En aquells moments, el poder del comte s'estava consolidant i anava adquirint més adscripció territorial i jurisdiccional en competència amb el bisbe.

Al segle IX, la ciutat era un centre administratiu i militar que absorbia l'excedent de la producció rural, però al segle XI havia passat de ser un centre administratiu a convertir-se en un centre de producció i intercanvi, com indica l'expansió del mercat: el camí obert a esdevenir la capital d'un imperi mediterrani anava prenent forma.

Barcelona es configura ja com una ciutat capital, escenari d'un canvi profund que es materialitzarà a mitjans del segle XI. L'activitat marítima i el seu paper com a port important de la Mediterrània van augmentar durant tota l'edat mitjana. De la importància del comerç, en són una bona mostra les rutes comercials catalanes i els consolats establerts per tota la Mediterrània. Al segle XII, el port, la zona costera i el mercat eren els principals nuclis d'activitat econòmica. A finals del segle XII, Barcelona era la ciutat més important de Catalunya i el comte de Barcelona el senyor més important, únicament quatre comtats quedaven fora dels seus dominis. Al segle XIII, Barcelona era una metròpolis comparable a Venècia, Gènova, Alexandria o Constantinoble.

La decisió d'unir en matrimoni, l'any 1137, el comte Ramon Berenguer IV amb Peronella, filla del rei Ramir II d'Aragó, va unir la casa comtal de Barcelona amb el regne d'Aragó. El fill nascut d'aquest matrimoni, Alfons I, va reunir els títols de rei d'Aragó i comte de Barcelona: amb aquesta unió començà la dinastia comtal reial.

BIBLIOGRAFIA

AGUELO, J.; HUERTAS, J.; PUIG, F. 2005. "Santa Caterina de Barcelona: assaig d'ocupació i evolució". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, 1. Museu d'Història de Barcelona. Barcelona. pp. 11-44.

AINAUD, J.; GUDIOL, J.; VERRIE F.-P. 1947. *Catálogo monumental de España, la ciudad de Barcelona*. Vols. I i II. CSIC. Madrid.

ALAPOT, LL.; RIBERA, A. 2006. "Cementerios tardoantiguos de Valencia; arqueología y antropología". *Anales de Arqueología Cordobesa*, 17. Universidad de Córdoba. Córdoba. pp. 161-194.

- ALBA, M. 2005. "La vivienda en *Emerita* durante la antigüedad tardía: una propuesta de un modelo para *Hispania*". *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (2003). València. pp. 121-150.
- ALBA, M.; FEIJO, S. 2010. *Los caminos del agua romana*. Senderos del Patrimonio Emeritense. Ayuntamiento de Mérida.
- ARIAS, F.; DURÁN, M. C. 1996. *Museo do Castro de Viladonga*. Lugo.
- ÁLVAREZ, N. et alii 2007. "Salazones en el área del foro de Valentia, siglo IV-V". *Salsas y salazones de pescado en Occidente durante la antigüedad: Actas del Congreso Internacional Cetariae* (7-9 de noviembre de 2005). Cadis. pp. 327-333.
- ASTHOR, E. 1992. "The Jews in the Mediterranean Trade". *Later Middle Ages, Technology, Industry and Trade*. Londres. pp. 159-179.
- AZKÁRATE, A. 2002. De la tardoantigüedad al medioevo cristiano. Una mirada a los estudios arqueológicos sobre el mundo funerario". A: Vaquerizo, D. (ed.) *Espacios y usos funerarios en el Occidente europeo*. Vol. II. Còrdova. pp. 115-140.
- BISSON, T. 1984. *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*. Londres.
- BALARI I JOVANY, J. 1964. *Orígenes históricos de Cataluña*, Sant Cugat del Vallès. Instituto Internacional de Cultura Románica-Abadía de Sant Cugat del Vallés. Vol. II.
- BALIL, A. 1956. "Los sarcófagos paleocristianos de Barcelona". *Studi di archeologia e di storia dell'Arte antica*. Vol. III. pp. 667-687.
- BANKS, P. 1984. "The roman in heritage and topographical transitions in early medieval Barcelona". *Papers in Iberian Archeology*, British Archeological Reports, International Series, 193. Oxford. pp. 600-634.
- BANKS, P. 1990. "Burgus, suburbium and villanova: the extra-mural growth of Barcelona before A.D. 1200". *Història Urbana del Pla de Barcelona. Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*. Vol. II. Barcelona. pp. 107-133.
- BANKS, P. 1992a. "L'estructura urbana de Barcelona, 714-1300". A: Sobrequés, J. (dir.) *Història de Barcelona, 2. La formació de la Barcelona Medieval*. Barcelona. pp. 25-71.
- BANKS, P. 1992b. "El marc històric. Barcelona i el Barcelonès". *El Barcelonès. El baix Llobregat. El Maresme*. Enciclopèdia Catalana. Barcelona. pp. 21-48; 56-70; 76-83; 91-104.
- BANKS, P. 2003. "El creixement físic de Barcelona, segle X-XIII". *Barcelona. Quaderns d'Història*, 8. Barcelona. pp. 11-33.
- BARRAGÁN, M. C. 2010. *Las necrópolis tardoantiguas de Carretera de Carmona (Hispalis)*. Scripta 2. Sevilla.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 1998. "La elaboración del vino en el mundo romano: la instalación urbana de producción de vino en *Barcino*". *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat, Economia, Producció i Comerç al Mediterrani Occidental, actes* (6-9 de maig de 1998). Museu de Badalona. Badalona. pp. 277-282.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J.; JUAN TRESSERRAS, J. 2000. "Nuevas aportaciones para el estudio de las *fullonicae* y *tintoriae* en el mundo romano. Resultados de las investigaciones arqueológicas y arqueométricas en las instalaciones de la colonia *Barcino*" (Barcelona, España)". A: Cardon, D. i Feugère, M. (dir.) *Archéologie des textiles des origines au Ve siècle. Actes du Colloque de Lattes* (octubre de 1999). *Monografías Instrumentum*, 14. pp. 241-246.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. (dir.) 2001. *De Barcino a Barcinona (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la Plaça del Rei de Barcelona*. Museu d'Història de Barcelona. Barcelona.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J.; BONNET, CH. 2004. "Nouveau regard sur le Groupe Episcopal de Barcelone". *Seminari di Archeologia Cristiana. 2003-2004. Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana. Rivista di archeologia cristiana, anno LXXX*. Roma. pp. 137-158.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2005a. "La cerámica común del yacimiento de la plaza del Rey (siglos VI-VII): aportación al estudio de la cerámica común tardoantigua de Barcelona (España)". *1r Congrés Internacional sobre Ceràmiques Comunes de Cuina i Àmfores de l'Antiguitat Tardana a la Mediterrània (2002)*. Universitat de Barcelona. Barcelona. pp. 137-150.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2005b. "Las producciones locales e importaciones de cerámica común del yacimiento de la plaza del Rey de Barcelona, entre la época visigoda y el período islámico. Siglos VI-VIII". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona. Època II, 1*. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 68-89.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2005c. "Les élites locales et la formation du centre de pouvoir à Barcelone. Un exemple de continuité (IVe-XIIIe siècle)". *Actes des XXXVII Journées romanes de Cuixa (8-15 juillet 2004). Les cahiers de Saint-Michel de Cuixa, XXXV*. Perpinyà. pp. 151-168.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2005d. "La *Cetaria* de *Barcino*. Una factoria de salazón del siglo III dC en el yacimiento de la plaza del Rey de Barcelona". *III Congreso Internacional de Estudios Históricos. El Mediterráneo: La cultura del mar y de la sal* (25-29 d'octubre de 2004). Santa Pola, Alacant. pp. 187-193.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J.; BONNET, CH. 2005. "Nouveau regard sur le Groupe Episcopal de Barcelone". *Seminari di Archeologia Cristiana. 2003-2004. Pontificio*

Istituto di Archeologia Cristiana. Rivista di archeologia cristiana, anno LXXX. Roma. pp. 137-158.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J.; LORES OTZET, I. 2005. "La catedral romànica de Barcelona: revisió de les dades arqueològiques i de l'escultura". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, 1. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 01-117.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2006. "Los contextos altomedievales de la plaza del Rey de Barcelona: la cerámica de tradición carolingia (siglos IX-X)". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, 2. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 108-139.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2007. "Cetariae bajo imperiales en la costa catalana: el caso de *Barcino*". *Salsas y salazones de pescado en occidente durante la antigüedad. Actas del Congreso Internacional Cetariae* (7-9 de novembre de 2005). Cadis. pp. 277-284.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J.; BONNET, CH. 2007. "Nouvelles données sur le baptistère de Barcelone". *Convegno Internazionale: Tempi e dinamiche della cristianizzazione tra Liguria di Ponente e Provenza. Actes* (setembre de 2006). Albenga. pp. 771-820.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J.; MIRÓ i ALAIX, N. 2008. "Aportación al estudio de las cerámicas finas del mediterráneo oriental. Siria/Egipto y la China en Barcelona". *XL Convegno Internazionale della ceramica. Italia, Medio ed Estremo Oriente: commerci, trasferimenti di tecnologie e influssi decorativi tra Basso Medioevo ed Età Moderna. Actes* (11-12 de maig de 2007). Centro Ligure per la storia della ceramica. Savona/Albisola. pp. 7-15.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2008a. "Inhumaciones privilegiadas intramuros durante la antigüedad tardía: El caso de *Barcino*". *Anales de Arqueología Cordobesa*, 19. Universidad de Córdoba. Córdoba. pp. 231-260.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2008b. "De la ciutat tar-doantiga a la ciutat medieval: Barcelona al segle XII". *El romànic i la Mediterrània, Catalunya, Toulouse i Pisa 1120-1180* [catàleg d'exposició]. Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona. pp. 39-45.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2008c. "*Barcino* durante la antigüedad tardía". *Zona Arqueológica, Recópolis y la ciudad en la época visigoda*. Museo Arqueológico Regional. Alcalá de Henares. pp. 274-291.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J.; MIRÓ, N. 2009. "Importacions orientals i imitacions locals a "*la façón*" de Lligúria: noves troballes ceràmiques a la ciutat de Barcelona". *Arqueologia Medieval: revista catalana d'arqueologia medieval*, 4/5. ACRAM. Barcelona. pp. 100-115.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2009a. "Premses vineres i instal·lacions vinícoles a *Barcino*, *Barcino I'*". *Marques i ter-risseries d'àmfores al pla de Barcelona*, Unión Académique Internationale, Corpus International des timbres amphoriques (fasc. 15). Institut d'Estudis Catalans/Institut d'Arqueologia Clàssica. Barcelona. pp. 119-130.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2009b. "Arquitectura y sistemas de construcción en *Barcino* durante la antigüedad tardía. Materiales, técnicas y morteros: un fósil director en el yacimiento de la plaza del Rey". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, 3. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 142-169.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J.; REVILLA, E. 2009. "Metrologia i modulació dels edificis del segle VI del grup epis-copal de Barcelona". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, 3. Museu d'Història de Barce-lona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 170-183.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J.; COMAS, M. 2009. "Instal·lacions vinícoles vinculades a *domus*: Els exemples de *Barcino* i *Baetulo*". *El vi Tarraconense i Laietà ahir i avui. Actes del simpòsium* (maig de 2007). Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona. pp. 151-165.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2010a. "*Barcino*, de colo-nia augustea a sede *regia* en època visigoda. Las transforma-ciones urbanas a la luz de las nuevas aportaciones de la arqueología". *Arqueología, patrimonio y desarrollo urbano. Problemática y soluciones*. Actes del seminari (juliol de 2009). Girona. pp. 31-49.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2010b. "La cristianiza-ción del *suburbium* de *Barcino*". A: Vaquerizo, D. (ed.) *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos, función*. Monografías de Arqueología *Cordobesa*, 18. Córdoba. pp. 363-395.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2011. "Santa Maria del Mar, un enclave cultural de la antigüedad tardía en *Barcino*". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, 7. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 103-143.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J.; CARRERAS, C. 2011. "*Barcino* y la gestión de residuos urbanos". *La gestión de resi-duos urbanos en Hispania romana. Xavier Dupré, in memo-riam*, (reunión científica) [2009]. Instituto de Arqueología. Mérida. pp. 233-254.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J.; FONT, L. 2011. "Un con-junt de sivelles de coure amb aplicació d'or de producció local". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, 7. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 188-191.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2012. "Barcelona, de sede *regia* a capitale comtale: continuïtes et changements".

The very beginning of Europe?. Cultural and social dimensions of Early-Medieval migration and colonisation 5th-8th, [2011]. Relicta Monografieën, 7. Brussel-les. pp. 159-184.

BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. (en premsa). "Edilizia residenziale tardonatica a Barcellona: Il palatia de *Barcino*". Atti del Convegno Internazionale del CISEM, *La villa restaurata e i nuovi studi sull'edilizia residenziale tardonatica* (novembre de 1012). Piazza Armerina.

BIARNE, J. 2002. L'influence des monastères sur la paysage urbain en occident (IVe-VIIe siècles). *La naissance de la ville chrétienne*. Univesrsité de Tours. pp. 123-134.

BOLLA, M. 1991. "Recipienti in pietra ollare". A: Caporusso, D. (ed.) *Scavi MM3. Ricerche di archeologia urbana a Milano durante la costruzione della linea 3 della Metropolitana, 1982-1990*. Milà. pp. 11-37.

BONASSIE, P. 1994. "Les sagreres catalanes: la concentration de l'habitat dans le cercle de paix des s églises (Xles)". *III Congrès International d'Archéologie Médiévale. L'environnement des eglises et la topographie religieuse des campagnes médiévale* (1989). pp. 68-79.

BONNET, CH. 1984. "Chronique des découvertes archéologiques dans le canton de Genève en 1982 et 1983". *Genava*, tom XXXII. Ginebra. pp. 43-65.

BONNET, CH. 1989. "Les salles de réception du groupe Épiscopal de Genève". *Rivista di Archeologia Cristiana*, 1-2, any LXV. pp. 71-86.

BONNET, CH. 1997. *Les premiers édifices chretiens de la Madeleine à Genève. Étude archéologique et recherches sur les fonctions de constructions funéraires*. Ginebra.

BONNET, CH.; BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2000a. "Cristianismo y espacio urbano en la antigüedad tardía. El ejemplo de *Barcino*". *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*. Ayuntamiento de Valencia. València. pp. 219-225.

BONNET, CH.; BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2000b. "El primer grupo episcopal de Barcelona". *Sedes Regiae (400-800 dC.)*. Reial Acadèmia de les Bones Lletres. Barcelona. pp. 467-490.

BONNET, CH.; BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2000c. "Nuevas intervenciones arqueológicas en el Museo de Historia de la Ciudad: una iglesia de época visigótica en el grupo episcopal de Barcelona". *IV Reunión de Archeologia Cristiana Hispánica* (abril de 1998). Cartagena. pp. 135-144.

BONNET, CH.; BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. 2001. "Orígens i evolució del conjunt episcopal de *Barcino*: dels primers temps cristians a l'època visigòtica". *De Barcino a Barcinona (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la Plaça del Rei de Barcelona*. Museu d'Història de Barcelona. Barcelona. pp. 74-93.

BONNET, CH.; BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO J. 2004. "Arqueología y arquitectura de los siglos VI-VII en Barcelona: El grupo Episcopal". *Actas del IV y V Encuentro Internacional Hispania en la Antigüedad Tardía. Guerra y rebelión en la Antiüedad tardía, El siglo VII en España y su contexto mediterráneo. Acta Antiqua Complutensia* [20-22 d'octubre de 1999 i 18-20 d'ctubre de 2000]. Alcalá de Henares. pp. 155-180.

BONIFAY, M. 2004. *Etudes sur la céramique romaine tardive d'Africa*. BAR.

BROGIOLO, G. P. 1994. "Edilizia residenziale di età gota in Italia settentrionale". *Il Goti*. Milà. pp. 214-221.

BRU, J. 2005. *Archéologie du vin et de l'huile en Gaule Romaine*. París.

BUXEDA, J.; CAU, M. A. 2005. "Caracterització arqueomètrica de les ceràmiques tardanes de la plaça del Rei de Barcelona". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, 1. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 90-99

CALDERONI, P.; LE CAIN, B. 2002. "Une tannavie de XIIIe siècle dans la paroisse Saint-Maclou à Rouen". *Vivre au Moyen Age Archéologie du quotidien en Normandie, XIIIe-XVe siècles*. Caen. pp. 117-121.

CANAL, E.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. 2010. "El palau comtal de Girona. De la fundació a la descripció (circa 500-segona meitat del segle XII)". *Miscel·lània en honor de Josep M. Marqués*. Esplugues de Llobregat. pp. 224-234.

CARRERAS CANDI, F. 1925. *Geografia general de Catalunya. La ciutat de Barcelona*. Barcelona.

CARRERAS, C. 2012. "Circulació amfòrica al port de la *Barcino* tardoantiga: segles V a VII dC". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, 8. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 38-52.

CASAL, M. T. et alii 2006. "Espacio y usos funerarios en la *Qurtuba* islámica". *Anales de Arqueología Cordobesa*, 17. Universidad de Córdoba. Còrdova. pp. 257-290.

CASANOVAS, J. 2004. *Las inscripciones funerarias hebraicas medievales de España*. Turnhout. Bèlgica.

CASTRO DEL RÍO, E. 2001. "Arquitectura doméstica en los arrabales de la Córdoba califal: la zona arqueológica de Cercadilla". *Anales de Arqueología Cordobesa*, 12. Universidad de Córdoba. Còrdova. pp. 241-281.

CAZES, J. P. 2010. "Un type de céramique glaçurée des Xe-XIe siècles en Languedoc". *Archéologie du Midi Médiéval*, tom 28. pp. 103-114.

CLAVERIA, M. 2001. *Los sarcófagos romanos de Cataluña*. Tabularium. Múrcia.

- CASTRO PRIEGO, M.; GÓMEZ DE LA TORRE, A. 2002. "La actividad artesanal en Recópolis: la producción de vidrio". *Zona Arqueológica, Recópolis y la ciudad en la época visigoda*. Museo Arqueológico Regional. Alcalá de Henares. pp. 117-128.
- COLARDELLE, R. 2008. *La ville et la mort. Saint-Laurent de Grenoble. 2000 ans de tradition funéraire*. Bibliothèque de l'Antiquité tardive, núm. 11, Musée Archéologique Grenoble-Saint-Laurent. Brepols Editores. Grenoble.
- CORTÉS, A. 2011. "Arquitectura domèstica de la ciutat romana de Barcino". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, 7. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 17-66.
- COULON, D. 2004. *Barcelona et le grand commerce d'Orient au Moyen-âge*. Casa de Velazquez. Madrid.
- CRESSIER, P. 2004. "Historias de capiteles ¿hubo talleres califales provinciales?". *Cuadernos de Madinat al-Zahra*. Vol. 5. Córdoba. pp. 355-375.
- CHAVARRIA, A. 2011. *Archeologia delle chiese. Dalle origini all'anno Mille*. Roma.
- DDAA. 2001. *Roma, dall'antichità al medioevo. Archeologia e storia. Nel Museo Nazionale Romano Crypta Balb*. Roma.
- DION, R. 1977. *Historie de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècles*. París.
- DOMINGO MAGAÑA, J. 2011. "Capiteles tardorromanos y visigodos en la Península Ibérica (siglos IV-VIII dC)". *Documenta*, 13. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.
- DURÁN I SANPERE, A. 1972. *Barcelona i la seva història. La formació d'una gran ciutat*. Vol. I. Ed. Curial. Barcelona.
- DUVAL, N. 1986. "L'inhumation privilégiée en Tunisie en Tripolitaine". A: Duval, Y; Picard, J. CH. (ed.) *L'inhumation privilégiée du IVe au VIIIe siècle en Occident. Actes du Colloque tenu à Créteil* (1984). París. pp. 25-42.
- FLORENSA, F.; GAMARRA, A. 2006: "L'excavació del jaciment arqueològic del carrer Sant Honorat 3 de Barcelona". *Tribuna d'Arqueologia 2003-2004*. Generalitat de Catalunya. Barcelona. pp. 189-209.
- FONT, L.; RANESI, R.; DOMEDEL, L. 2007. "Conservació i restauració de les pintures murals de l'aula episcopal de Barcelona". *Quaderns Tècnics de l'MHCB. Conservació i Restauració*, 2. pp. 44-59.
- FOY, D.; NENNA, M. D. 2001. *Tout feu tout sable. Mille ans de verre antique dans le Midi de la France*. Musées de Marseille.
- FUENTES, A. 2000. "Las termas en la antigüedad tardía: reconversión, amortización, desaparición. El caso Hispano". *II Coloquio Internacional de Arqueología de Gijón. Termas Romanas en Occidente del Imperio* (1999). Gijón. pp. 135-145.
- FUMANAL, M. A. et alii 2011. "Documentant l'arqueologia. La casa de Massot Avengènà a l'alfòndec del Call Major de Barcelona (carrer de Sant Honorat, núm. 3)". *Tamid. Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics*. Vol. 7. pp. 9-71.
- GARCÍA MORENO, L. A. 1990. "Elites e iglesias hispanas en la transición del imperio romano al visigodo". *La conversión de Roma. Cristianismo y paganismo*. Madrid. pp. 223-259.
- GARCÍA MORENO, L. A. 1993. *La ciudad visigoda*. A Cidade. Lisboa.
- GARCÍA MORENO, L. A. 1999. "La ciudad en la antigüedad tardía (siglos V al VII)". *Complutum y las ciudades hispanas en la antigüedad tardía. Acta Antica Complutensia I. I Encuentro Hispania en la antigüedad tardía*. Alcalá de Henares. pp. 7-24.
- GARCÍA, J.; MIRÓ, N.; REVILLA, E. 2003. "Un context paleoandalusí a l'excavació de l'Arxiu Administratiu de Barcelona (1998)". *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. ACRAM. Sant Cugat del Vallès. pp. 363-380.
- GARCÍA, G.; MORO, A.; TUSET, F. 2009. "La seu episcopal d'Egara. Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX". *Documenta*, 8. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.
- GENEQUAND, D. 2004. "Châteaux omeyyades de Palmyrène". *Annales Islamologiques*, 38. Institut Français d'Archéologie Orientale. pp. 3-44.
- GRANADOS, O.; RODÀ, I. 1979. "Restos de una casa romana en el patio del palacio arzobispal de Barcelona". *XV Congreso Nacional de Arqueología* (Lugo, 28-30 de setembre de 1977). Saragossa. pp. 983-1002.
- GUARDIA, M. 1999. "Escultura arquitectònica del conjunt episcopal de Barcelona". *Del Romà al Romànic. La Tarraconense Mediterrània dels segles IV al IX*. Enciclopèdia Catalana. Barcelona. pp. 230-237.
- GUTIÉRREZ, S. 2007. "La islamización de Tudmir: balance y perspectivas". *Villes et campagnes de Tarraconaise et d'Al-Andalus (VIe-XIe siècles): la transition*. pp. 275-318.
- GUYON, J. 2000. *Les premiers baptistères des gaules (IVe-VIe)*. Roma.
- HAMARNEH, B. 2003. *Topografie crisitiana ed insediamenti rurali nel territorio dell'odierna giordania nelle epoche bizantina ed islamica, V-IX sec*. Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana. Roma.
- HERAS MORA, F. J. 2011. *Un edificio singular de la Mérida tardorromana: un posible centro de culto metróaco y rituales taurobólicos. Ataecina*, 8. Mèrida.

IRC IV. 1997. *Inscriptions Romaines de Catalogne IV. Barcino* (G. Fabre, M. Mayer, I. Rodà). París.

IZQUIERDO, R. 1997. "La *Urbs Regia* (siglos VIII)". A: De la Cruz Muñoz (coord.) *Historia de Toledo*. pp. 117-121.

IZQUIERDO, P. 1998. *L'islam a Catalunya* [catàleg d'exposició]. Barcelona.

JÁRREGA, R. 2005. Los contextos cerámicos tardoantiguos del grupo episcopal de *Barcino*. *Actas del IV y V Encuentro Internacional Hispania en la Antigüedad Tardía. Guerra y rebelión en la Antigüedad Tardía, El siglo VII en España y su contexto mediterráneo. Acta Antiqua Complutensia* (20-22 d'octubre de 1999 i 18- 20 d'octubre de 2000). Alcalá de Henares. pp. 231-252.

JÁRREGA, R. 2010. "Ciudad y territorio en relación con el comercio africano en la costa este de Hispania durante los siglos V y VI, la aportación de la cerámica". *Las ciudades del Mediterraneo*. pp. 91-96.

JIMÉNEZ, J. A.; SALES, J. 2004. "Termas e iglesias durante la antigüedad tardía: ¿reutilización arquitectónica o conflicto religioso? Algunos ejemplos hispanos". *Antigüedad y cristianismo*. Universidad de Murcia. pp. 185-201.

LEÓN, A. 2009. "Hombres! La promesa de Dios verdadera... El mundo funerario islámico en Córdoba (siglos VIII-XIII)". *Arqueologia Medieval: revista catalana d'arqueologia medieval*, 4/5. ACRAM. Barcelona. pp. 24-49.

LEÓN, A.; MURILLO, F. 2009. "El complejo civil tardoantiguo de Córdoba y su continuidad en el Alcázar omeya". *Madridr Mitteilungen*, 50. pp. 48-56.

LOPES, V. 2003. *Mertola na Antiguidade Tardia. A topografia histórica da cidade e do seu território nos alvares do cristianismo*. Mértola.

LÓPEZ QUIROGA, J.; BENITO DIEZ, L. 2010. "Entre la villa y la aldea. Arqueología del hábitat rural en *Hispania* (siglos V-VII)". *El tiempo de los "bárbaros", pervivencias y transformaciones en Galia e Hispania* [ss. V-VII d.C.]. *Zona Arqueológica*, 11. Museo Arqueológico Regional. pp. 273-318.

LÓPEZ GUTIERREZ R.; VALDIVIELSO RAMOS, A. 2001. "Las mezquitas de barrio de Córdoba: estado de la cuestión y nuevas líneas de investigación". *Anales de Arqueología Cordobesa*, 12. pp. 215-239.

LÓPEZ MULLOR, A.; BELTRÁN DE HEREDIA, J. 1994. "Resultats de l'excavació arqueològica a l'església i a l'Hospital de Sant Llàtzer". *Lambard*, VI. Barcelona. pp. 51-71.

MACIAS, S. 2006. *Mertola. Le dernier port de la Méditerranée* [catálogo de exposición].

MACIAS, J. M. 2008. "Tarracóna visigoda ¿una ciudad en declive?". *Recópolis y la ciudad en época visigoda. Zona Arqueológica*, 9. Museo Arqueológico Regional. pp. 293-301.

MADURELL I MARIMON, J. M. 1936. *El Palau Reial Major de Barcelona: recull de notes històriques*. Barcelona.

MANCHO, C. 1999. "Traditions iconogràfiques i formals en la pintura prerromànica". *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrànea entre els segles IV i X*. Barcelona. pp. 423-240.

MARFIL, P. 2000. "Córdoba de Teodosio a Abd Al-Rehman III". *Visigodos y omeyas. Un debate entre la antigüedad tardía y la alta edad media*. Anejos de AEspA XXIII. Madrid. pp. 117-141.

MARÍN, E. 1998. "Narona. Basiliques et baitistère paléochrétiens de SV. VID". *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*. Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana. Roma. pp. 475-506.

MATEOS, P. 1999. *La Basílica de Santa Eulalia de Mérida*. AEspA XIX. CSIC. Madrid.

MATEOS, P.; ALBA, M. 2000. "De Emerita a Marida. Visigodos y omeyas". *Un debate entre la antigüedad tardía y la alta edad media. Anejos de Archivo Español de Arqueología XXIII*. Madrid. pp. 143-168.

MAYER, M. 1991. "La història de la Barcelona antiga segons els escriptors clàssics". A: Sobrequés, J. (dir.) *Historia de Barcelona. La ciutat antiga*. Vol. I. Barcelona. pp. 241-270.

MAYER, M.; RODÀ, I. 1995. "La epigrafía de la Barcelona de los siglos IV al VII". *Orbis Romanus christianusque ab dicletiani aetate usque ad Heraclium. Travaux sur l'antiquité tardive rassemblés autour des recherches de Noël Duval*. París. pp. 63-71.

MAYER, M.; RODÀ, I. 1998. "Visigodos y cristianos en *Barcino*. A proposito de la inscripción pintada del baptisterio". *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae* (1994). Ciutat del Vaticà-Split. pp. 511-522.

MIRÓ, C.; ORENGO, H. 2010. "El cicle de l'aigua a *Barcino*. Una reflexió entorn de les noves dades arqueològiques". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, 6. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 108-133.

MIRÓ, C. 2011. "Els balnea de les domus de *Barcino*". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, 7. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 69-83.

MORA, V. 1993. *El Call. Barcelona*. Museu d'Història de la Ciutat (Col. Itineraris).

MORA, V. 2002. "Les comunitats jueves de Catalunya". *La catalunya Jueva* [catàleg d'exposició]. Museu d'Història de Catalunya. pp. 36-55.

MUNDÓ, A. 1992. "Epigrafia". *Catalunya Romànica*, XX. pp. 246-248.

MULLER-WIENER, W. 1984. "Reflessioni sulle caratteristiche dei palazzi episcopali". *Felix Ravenna*, CXXV-CXXVI. Ravenna. pp. 103-145.

NADAL ROMA, E. 2012. "El forn de ceràmica del carrer de Carders. Un centre productor del segle XII al suburbium oriental de Barcelona". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelon*. Època II, 8. Museu. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 130-149.

NOLLA, J. M. et alii 2008. *Del forum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*. Universitat de Girona.

OLMO, L. 1988. "Arquitectura religiosa y organización litúrgica en época visigoda. La basílica de Recopolis". *Archivo Español de Arqueología*, 61. CSIC. Madrid. pp. 156-178.

OLMO, L. 2002. "Recopolis una ciudad en una época de transformación. Recopolis y la ciudad en época visigoda. Zona Arqueológica, 9. Museo Arqueológico Regional. pp. 41-86.

ORTÍ i GOST, P. 1992. El forment a la Barcelona baix medieval: preus, mesures i fiscalitat (1238-1345). *Anuario de Estudios Medievales*, 22. CSIC. Barcelona. pp. 377-424.

ORTÍ i GOST, P. 2000. *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval. Barcelona, segles XII-XIV*. CSIC. Barcelona.

PALOL, P. 1949. "Ponderales y exagia romanobizantinos en España". *Ampurias. Revista de Arqueología, Prehistoria y Etnografía*. Vol. XI. Diputació de Barcelona-CSIC. pp. 127-10.

PALOL, P. 1950. "Fíbulas y broches de cinturón de época visigoda en Cataluña". *Archivo Español de Arqueología*, XXII. Madrid. pp. 73-98.

PÉREZ MACIAS, J. A.; GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, J.; OEPEN, A. 2004. *Los Bojeos de Bonares (Huelva) y el obispado visigodo de Niebla*, Huelva.

PI I ARIMON, 1854. *Barcelona antigua i moderna, o descripción e historia de esta ciudad desde su fundación hasta nuestros días*. Tom II. Barcelona.

PICARD, J. CH. 1989. "La fonction des salles de réceptions dans le groupe épiscopal de Genève". *Rivista di Archeologia Cristiana*, 65. Roma. pp. 87-106.

POVEDA NAVARRO, A. M. 2003. "La iglesia paleocristiana de "el Monastil" (Elda, Alicante) en la provincia Carthaginense (Hispania)". *Hortus Artium Medievalium. Journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages*. Vol. 9. Zagreb-Motovun. pp. 113-125.

PREVOSTI, A. 1951. "Estudio tipológico de los restos humanos hallados en la necrópolis judaica de Montjuïc (Barcelona)". *Sefarad*, 1, any 11. CSIC. pp. 75-90.

PUIG, F.; RODÀ, I. 2007. "Las murallas de Barcino. Nuevas aportaciones al conocimiento de la evolución de sus sistemas defensivos". *Murallas de ciudades romanas en el occidente del Imperio. Lucus Augusti como paradigma*. Lugo. pp. 593-631.

PUIG I CADAVALCH, J.; MIRET I SANS, J. 1909. "El palau de la Diputació del General de Catalunya". *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, MCMIX-X. Barcelona. pp. 49-480.

RAVOTO, A. (en premsa). "Datos para la cronología de la muralla Bajo imperial de Barcino". *Empúries*. Museu Arqueològic de Catalunya.

RAYA DE CÁRDENAS, M.; MIRÓ I JUÁREZ, B. 1994. "Una domus augustea en la plaza de Sant Miquel de Barcelona". *XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica: La ciudad en el mundo romano* (1993). Tarragona. pp. 349-350.

REYNAUD, J. F. 1998. "Lugdunum Christianum, Lyon du IVe au VIII e.s.: topographie, nécropoles et édifices religieux". *Documents d'Archéologie Française*, 69. Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme. Paris.

RIBERA A. 2005. "Origen i desenvolupament del nucli episcopal de València". *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispania: cristianització i topografia* (2003). València. pp. 207-243.

RICH ABAD, A. 1999. *La comunitat jueva de Barcelona entre 1348 i 1391 a través de la documentació notarial*. Pagès Editors. Barcelona.

RICH ABAD, A. 2009. "Coral, silk and bones. Jewish artisan and merchants in Barcelona between 1348 and 1391". *Nottingham Medieval Studies*, 53. Nottingham. pp. 53-31.

RIERA I SANS, J. 1992. "Els jueus a Catalunya entre els segles XIII i X". *Catalunya Romànica*. Vol. XX. pp. 88-91.

RIERA I SANS, J. 2002. "La sinagoga major dels jueus de Barcelona en la tradició documental". *Estudi i Documents de l'Arxiu de Protocols*, 20. Col·legi de Notaris de Catalunya. Barcelona. pp. 7-72.

RIERA I SANS, J. 2009. "Jaime I y los judios de Cataluña". A: Sarasa, E. (coord.) *La sociedad en Aragón y Cataluña en el reinado de Jaime I: 1213-1276*. Saragossa. pp. 135-156.

RIU, M. 1982. "Enterramientos infantiles frente a las puertas o en el subsuelo de las viviendas de la España medieval (siglo X al XIII)". *Acta Historica et Archeologica Mediaeval*, 3. Barcelona. pp. 185-200.

RODÀ, I. 1982. "Iconografia i distribució dels sarcòfags de tema pagà en les necrópolis de Barcino". *II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica* (1978). Barcelona. pp. 229-238.

RODÀ, I. 1999. "Los sarcòfagos cristianos de Barcino y su material". *Symposium Frühchristliche Sarkophage*. Marbury. pp. 179-186.

- ROIG, J.; COLL, J. M. 2011. "Esquelets humans en sitges, pous i abocadors als assentaments rurals i vilatges de l'antiguitat tardana de Catalunya (segles V-VIII). Evidències arqueològiques de la presència d'esclaus i serfs". *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya* (2011). Tarragona. pp. 75-82.
- ROSELLÓ, M. 2005. "Un establiment de producció de saladures dels ss. V-VI dC. en Cullera (València)". *Qulayra, Revista d'Arqueologia i Estudis Històrics*. Museu d'Història i Arqueologia. Cullera. pp. 33-53.
- RUTENIK, T. 2009. "Transformaciones de mezquitas en iglesias en Toledo desde la perspectiva de la arqueología arquitectónica". *Anales de Arqueología Cordobesa*, 20. Universidad de Córdoba. pp. 421-444.
- SÁENZ PRECIADO, M. P. 1999. "Últimas actuaciones realizadas en la ermita de Nuestra Señora de los Arcos". *Estrato, Revista Riojana de Arqueología*, 10. Logroño. pp. 11-16.
- SALRACH, J. M. 1993. "La vinya i els viticultors a la Catalunya de l'alta edat mitjana. Vinyes i vins: mil anys d'història". *III Col·loqui d'Història Agrària sobre mil anys de producció, comerç i consum de vins i begudes alcohòliques als Països Catalans* (1990). Vilafranca del Penedès. pp. 117-145.
- SANPERE i MIQUEL, S. 1890. *Topografia antiga de Barcelona. Rodalia de Corbera*. Vol. II. Barcelona.
- SERRANO, J. L.; CASTILLO, J. C. 2000. "Las necrópolis medievales de Marroquíes Bajos (Jaén): Avance de las investigaciones arqueológicas". *Arqueología y Territorio Medieval*, 7. Universidad de Jaén. pp. 93-120.
- SOBERÓN, M. 2012. "Que en ell stara segura la major nau del mon. Tràfic i evolució al port de Barcelona al segle X. *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, 8. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 54-78.
- TRIAY OLIVES, V. 2012. "L'ocupació altmedieval de la Vilanova dels Arcs Vells". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, 9. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 112-129.
- ULBERT, T. 2004. "Resafa en Siria. Una residencia califal de los últimos omeyas en Oriente". *Cuadernos de Madinat al-Zahara*, 5 pp. Còrdova. 377-390.
- VALDÉS FERNÁNDEZ, F. 1999. "La mezquita privada de 'Abd Al-Rahman Ibn Marwan al-Yilliqi en la Alcazaba de Badajoz". *CuPAUAM*, 25.2. Universidad Autónoma de Madrid. Madrid. pp. 267-290.
- VERGÉS, M.; VINYOLE, T. *De la seu de Frodo a la catedral romànica de Barcelona* [manuscrit inèdit].
- VIDAL, L. 2004. "La cuestión del agua en Santa Eulalia de Bóveda". *Gallaecia*, 23. Universidad de Santiago de Compostela. pp. 57-83.
- VINYOLE, T. 1982-83. "El pressupost familiar d'una mestressa de casa barcelonina per l'any 1401". *La societat barcelonina a la baixa edat mitjana. Acta Medieevalia*. Annex 1. Barcelona. pp. 102-112.
- VIVES, J. (Ed.) 1942. *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*. Barcelona.
- VOLPE, G. 2007. "Il ruolo dei vescovi nei processi di trasformazione del paesaggio urbano e rurale". *Archeologia e società tardo antico e alto medioevo. Documenti di Archeologia*, 44. pp. 85-106.